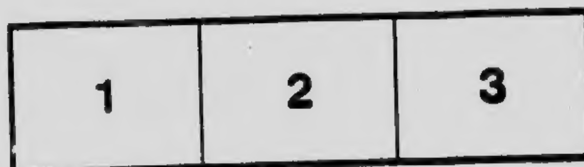
1
2
3

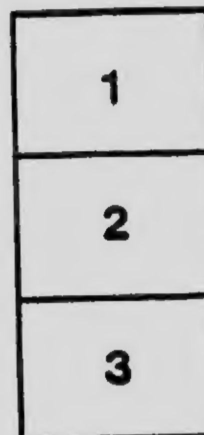
1
2
3

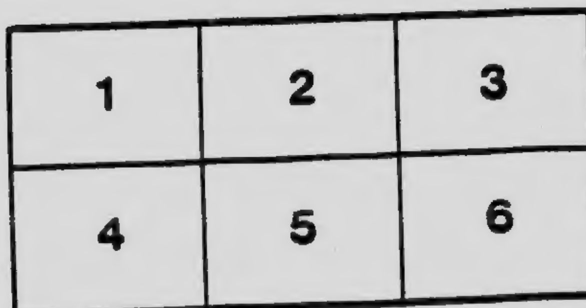
1
2
3
4
5
6

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

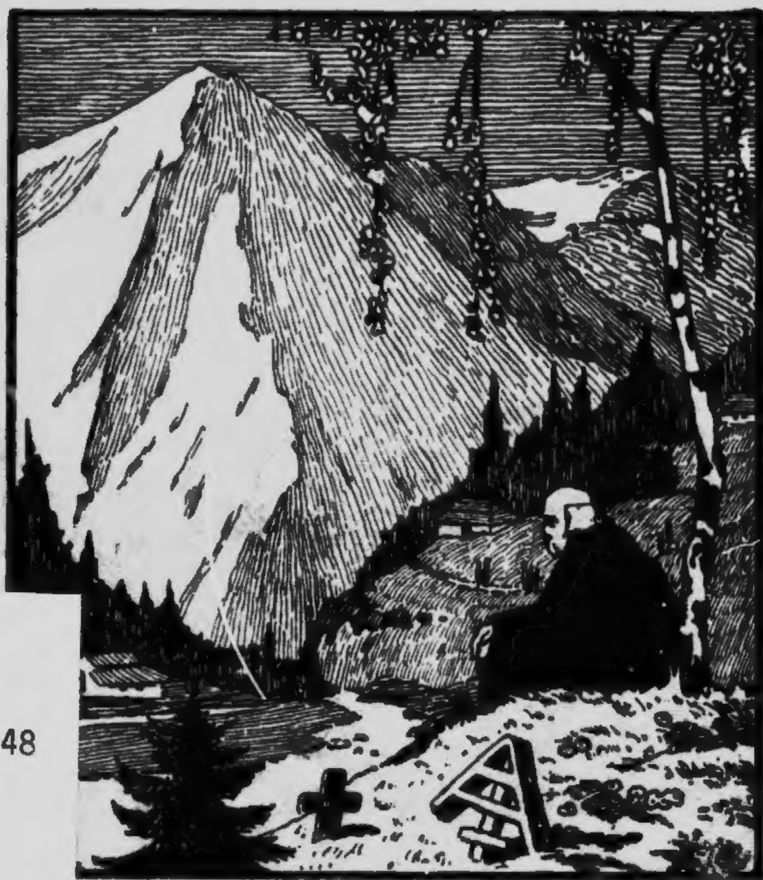

РУБАЮТЬ ЛЇС

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

РУБАЮТЬ ЛЇС

Повість

Київ-Ляйпціґ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМИЯ
Галицька Накладня.

WENNIPEG MAN.
Ukrainian Publischeng.

Printed in Germany

ВИСОКОПОВАЖАНИМ
МАРІЇ й ОЛЕКСІєВИ
ВОЛЯНСЬКИМ
з КРИВОРІВНІ

На спомин 1914 р.

Автор.

Перша частина.

I.

— Ійга!... Дїдови буде й того.

Юра кинув із руки сокиру на невеличкий стропок ріща в дроворубі і став випростовувати плечі. У крижах хруснуло. Він викривив лице і застогнав із болю, ще раз пробує розправити кости — не йде.

— А побила би тебе божа сила, як менї жили позсотувало! Вже собі й сучя на ватерку не врубаю.

Ще раз попробував і знов причик та застогнав:

— Ой...

Насилу таки випростував ся. Але дивлячи ся на свою працю не проявляв удоволення:

— Ади! Що цюкаю і анї передо мною, анї за мною.

Юра пустив зір з тугою перед себе.

Сонце наближаєть ся ід кичері. Ще освічує верхи гір, але долина ріки вже потопає у сутїнях. Надходить темнява. Зза сонця підсуваєть ся великий чорний вал. Юра дивить ся на ті бовдурі-хмари й думає: Завтра має відай бути велика година.

Його зір покотив ся доліщами. У темняві вечера визначали ся сильно зелені свіжі царинки, вкриті, мов килимом, травичкою, від чорної трохи не синявої зелені кострубатого лїса. Здовж ріки обочи ґрунів були вистелені царинками, до яких поприлипали тут то там далеко одна від одної людські хатчини. А поміж ті царинки якби порозмітував то гаджуджку, то невеличкий гурток їх, малий лїсок, то зруб, із якого поміж пнї прозирали величезні камінюки. Там знов ґреґіт, камяниста царинка, що сїна на нїй не вробиш, бо, ади, косу збавиш від першого маху, хиба що маржину паси.

А просто Юриної хати на тім боцї ріки стремить у хмари висока кичера вкрита трохи не від ріки аж до верха старим смерековим лїсом. То якби темні кучері накинув на ґрунь, щоби приковували до себе людське око своєю красою, щоби на тлї ясної зеленї царинок та пестрого килима їх цвітів, ті темні кучері смерекового лїса повагою і сумом спливали на цїле село.

А царини під кичерою грали ся всїлякими барвами — від найбілїщої білої, білїщої нїж сама зима, до найтемнїщої темної, трохи не чорної як глуха ніч: тисячами тїний красок: білої, сивої, жовтої, червеної, синьої, голубої, хто їх там перечислить, ті пестрі краски цвітів на веселих сонящнїх царинах.

Як під вечір темнява поважє вершки гаджуґ і вони посплівають ся в одно велике море темної глуші, від кичери віє поважним мовчазним подихом. Там зачинаєть ся инше житє. Оживають великі

лісові сили й храмують свій таємний храм. Заховані перед слабосилим людським оком, невидні для нікого. А горе тому, хто поважив ся б підглядати їх ігри — такому вже не ходити по білому світу. Часами лише око спізненого мандрівника, що у темну ніч квапить далекими ґрунями ід хаті, опинить ся на тій чорній кичері, приманене блудним огником, що продереть ся із лісової глуші, від блідої ватри, докола якої грають ся в темряві лісові сили. І як привабить до себе той огник, так вмить щезне і даремно диви ся та визирай його. Вже вдруге не побачиш. А деколи такі дивні гомони звідти вилітають, що блідий страх находить на того, хто чув їх. Трохи не минеть ся із ляку та остраху. А ще як стануть вити несвоїми голосами скрізь по селу собаки на припоні!...

Юра добре розумів мову того ліса. Він знав вагу тій силї, що жила в ньому, нераз на свойому довгому віку він знайомив ся із нею. Знав, як її шанувати — от і дожив великих літ, не збавила вона його, ніколи навіть не збиткувала.

Його зір полетів тепер горіщами. Там уже одна за одною самі лісові глуші, там кичері вкриті від долу до верха густо гаджуґами, яких ще не потинав топір людини. А поміж ними лісові поточини, дикі непроходимі.

Там десь лежить той бутин, що то захопив душу Юри від кількох тижнів. Хотів уже йти оглядати, але якось не чує в собі сили, щоб пустодурно йти. Уже як стане до роботи, як уже будуть рубати ліс, а, тоді і він піде — один із перших!

Сонце закотило ся вже за кичеру. І той чорний вал, що показав ся ізза нього, виплив на небо. Його долішні краї почали мінити ся всїми красками дуги. Рожеві, синї, жовті... Що хвиля перепливали одні в одні. А там насеред неба жовтїли, як щире злото, купками хмарки. Як білі руна овець у ясному соняшньому світлї, що обзирало ся зза кичери на сей світ.

— Гаразд, що люди упорають ся з сїном за веремя.

Куди не кинув очима, всюди на царинках увихають ся як муравлї дрібні постатї мужчин, челяди, одні збивають сїно в вали, одні кінчать кидати в копички, там зносять копицї ід острові і закладають оденок. Як хлїбчики-кокуцики на гробах на Дмитра так виглядають копички сїна на царинках довкруги острови.

На царинцї, що простягала ся перед хатою Юри, кінчать уже кидати сїно. На верху стога стоїть невістка і завершує оденок. Хлопчища загрібають отаву, що встелила ся широкою стежкою від островяниць до оденка і подають її Анничцї. Визбирують по господарськи.

Юра пошкандибав до них. Узяв грабельки та почав обчімхувати оденок. Без його помочи нїколи не було. Сїно найважнїйша робота у господарстві. Чоловік, як не має що в рот взяти, перемлїє із голоду і якось Бог дасть витримати. А маржинка не може карати ся. Якби не стало сїнця, корови молоко стратилиб, а потім і самі моглиб погинути. А за маржинку найбільша кара в Господонька святого. Та й як сїно не буде здорове, за-

пашне, як скине ся його в годину і воно стане пріти, то божа маржинка що возьме в зуби, то так перевертає язиком, так пиняво жвякає, як би своє тіло їло, аж гірко дивити ся. Юра за ввесь свій вік коли про що дбав, то найдужче, щоби зробити сїно в добрий час. Без його помочи ніколи не було. Але сьогодня не чув себе на силах, щоби міг кидати сїно. Лишив роботу молодшим. А таки не втерпів, щоби не викінчувати самому.

— Нїчого вкутане сїнце, — промовив обійшовши оденок і обкинувши його оком знавця. — Рівно, просто. А ще дав Бог вереме.

Взяв жменю сїна і втягнув у груди його пахощі:

— Таке пахуче аж любо. Таке сїно перетрівалоб і три зимі і маржинка ме їсти якби сьогоднїшнє.

— Аби до Різдва стало, а що вже на три зимі! — промовила з жалем невістка.

— Бог поможе, буде колись і в нас сїно на сїно, а поки — най буде, як Бог дає. Треба приймати, що його ласка небесна.

З одного боку щось йому видав ся оденок більше пукатий. Відступив на кілька кроків та почав приглядати ся йому.

— Ось тут, Николайку, добре було би зібрати.

Хлопчища і собі відходять подальше і приглядають ся.

— Ая, треба зібрати, — порішив один.

— Зберім, чого будемо дурно стояти, — додав другий.

А Юра вже запустив свої граблї у сїно і став

обчісувати. За хвилю вирівнав із сього боку оденок. Зібрав обчімхане сїно на вили і замахнув ним д'горі.

— А держи-ко, Ниволайку, держи! Ов, біда моя! Пора вже, щоби дїд вступив ся иншим з дороги. Нема вже з мене нї роботи, нї помочи. Нема путéрі.

Хлопцї піддержали отаву, Анниця вхопила її, обмотала довкруги острови, завершила. Николай приставив вили до оденка. По них зсунула ся Анниця на землю.

Тепер усї ще раз стали придивляти ся своїй працї то звідси, то звідти. Нїчого собі. Були дуже вдоволені. Їх лиця яснїли щастєм.

Юра почав кінчити обряд. Ставав із усїх боків, хрестив ся до оденка і молитвав його. Сей стіжок виростав в очех цїлої рідні до великої сили. На нього вся їх надія. Він прогодує коровчину, яка ще лишила ся їм при хатї, він прогодує цїлу родину тою ложкою молока та гуслянки. Йому поклонити ся треба, а ще й подякувати щиро Господонькови святенькому, що дав таке веремє. Годне сїно скинули!

— А тепер, Николайку, збери островяницї, та поскладайте онде під грушу. Не можна так лишати на царинцї, вітер звіваєть ся.

— Чому не можна, дїду?...

— Ге!... — поспитав Юра впяливши мутні свої старечі очи у внука, немов не міг вийти з подиву, як таке та не знати.

— Чому не можна лишати островяниць на вітер? — питаєть ся уперто Николай.

А тиж не чув ще? Га?!

— Та чув. Але ще хочу чути?

Коло діда зібрала ся вся дітвора. Він нераз уже їм оповідав про вітер, але дітям ніколи не було за богато. Тай Юра не дав себе довго просити. Хлопчищів треба поучити, щоб і вони тямили, що знали старі люди, щоби як і стариня сокотили ся і добре жили, щасливо, спокійно.

— То як кидають люди сіно тай лишуть на царинках островяниці, або як збирають з островий снопи свої, а острови лишають у землї, то за то вѐлико карають ся. Знаєш?... На ті острови налетить вітер, дуже лютий, острий, аж гори зодригають ся. І він на тих островах побє собі руки, ребра, лице і летить уже далї кровавий, побитий. Бачиш, як остре суче стирчить по боках островяниць? Як гаки, як гострі цвяхи. На них то він собі геть подере тіло. А потім дуже карає тих людий. Як навинуть ся йому під руки, то може вхопити і забрати з собою у безвісти, або бодай веречи у бердо і там вѐлико назбиткувати на каміню.

— А ті його рани крїваві?

— Дуже крїваві. Він носить їх на собі до вечера. А вже як над вечір прилетить ід своїй мамі, що сидить далеко у пущі, у далекім краю в хатчині, то його мама мастить йому руки, ребра, голову, де лише є яка рана і за ніч вигоює їх.

Дїти слухають притаївши дух у собі. Їх очи блукають по верхах гір, по дебрах, куди нераз носили їх ноги і нагадують собі, чи не бачили коли тої вітрової хатчини. Якийсь острах обхоп-

люе їх, якась таємна грізна велич природи віє до них із тих понурих верхів гір.

Розглядають ся на всї боки, наслухують...

Нарештї мовчанку перебиває середущий, найцїкавійший внук:

— А можна зайти ід тій хатї?

Дїдо дивить ся на нього, не розуміючи питання. Він також думками у иншому світї. У тому світї лїсового царства духів, лїсовиків, русалок, мавок, у якому пережив, блукаючи лїсами, увесь свій вік. Так захопили його споминн, що довго не міг отямити ся. Врештї, вертаючи старечою думкою до свого окруження, якби нагадав собі щось:

— Ге? Що кажеш?...

— Чи можна туди зайти? Ід тій хатї?

Дїдо усміхаєть ся радий, що дїтвора така уважлива на його слова. Він мовить помалу, научаючи, розважно:

— Можна, але та баба, вітрова мама, не прийме в хату на ніч. Хоч проси, хоч моли — не прийме. Бо якби кого приймила, а вітер зачув прісну душу в хатї, то він би і того і своєї мами кости порозметав почерез ту прісну душу. Він дуже лютий, як влетить у хату. Нещастє, якби йому хто упав ся в руки, поки він не успокоїть ся.

Хлопчища наслухують з острахом, як від ріки знимаєть ся вітерець; вони вже чим дужче біжать, виймають островяниці.

Юра радіє. Він дуже любить кінчити працю по божому, по старовітськи. Коли вже островя-

ниці лежали в стропу на царинці, він іще раз поклонив ся стогови. За ним усі поклонили ся і пішли ід хаті.

Останній ішов Юра. Уже від хати повернув голову в напрямі царинки і ще раз поглянув на сіно. Високий пухкатий оденок а коло нього другий, такий самий, оба пожовклі від сонця і від дощу стіжки сьогорічного сіна. До них пристав сьогодня третій — отави. Такий свіжий, такий зелений. Але Юра проглянув і ті пожовклі до самої середини. Як у зимі відгорне горішній пласт, яке свіже, зелене, якби сьогодня кидане сіно найде він у оденку. Ще зеленійше здаєть ся, ніж було, коли кидали його... Що тепер привяло — в оденку відійде, оживить ся. Посеред лютої зими повіє від нього запах соняшньої літньої днини.

Щож... коли то отсе вже все, що придбали за літо, — подумав журливо. — У людий сіно на сіно. Одно не переведеть ся, а друге вже приходить. А у них не стає ніколи. Ледви дотягнуть до нової трави. Під кінець то маржинка таки добре голодує. А ще ледви прокльовуєть ся травичка із під снігу, як коровиця уже скубе її.

Отся царинка, тай сих кілька грядок коло хати — отсе все, що Юра лишає дітям і внукам.

Гірко йому таку невідрадну думку думати, а ще більш гірко, коли згадає, що й сей шматок землі та обдовжений.

Але дасть Бог, він ще обтрясе його від тої погані, від тих миршавих довгів, — подумав повен надії на кращі часи.

Юра підійшов до своєї вязки ріща. Уже зги-

нав ся над нею, коли навинув ся йому під руки малий внук; він задержав його словами:

— А внеси-ко, Андрійку, Бог би тебе укрив, дідови дровець у хатчину, внеси-ко, Андрійку, внеси, най дід накладе собі ватерку!

Зловив його за головку і поцілував.

Андрійко зібрав ріще і поніс його у хатчину. А Юра пошкандибав за ним. Увійшов у загороду і став своїм господарським оком обзирати все, що там було. Хата Юри Василинюка була мов твердиня. Стояла на убочи гори подовж до полудня. Сюди до сонця були звернені два маленькі віконця і невеличкі двері. Та вид із них був запертий. Бо з цілої передньої сторони були прибудовані шіпчини і піддаше і замикали перед хатою невеличкий чотирокутник, виложений камінними плитами. Захід до загороди був із двох боків: зі сходу сонця вів із царинки, а на противному боці виходив на друге подвірє, на якому колись стояли в колешні у зимову пору корови, ба й конина. Тепер ледви одна коровчина тут крутила ся і молода теличка. В загороді перед хатою під вікнами стояла жердка, на ній засіли вже на ніч кури. Юра перечислив їх, позаглядав у всі кути, чи не притаїв ся де лис; — він драбуга не дивить ся, що ще люди крутять ся, такий сміливий, що вштрикне у білу днину, поцупить курку і скрутить їй головку.

Нема бісового сина.

Юра заспокоїв ся.

Припер входові двері і пішов у свою хатчину.

Була се колись у добрі часи комора Тут переховувалось лудинє, тут і харчі на харчі зсипались.

Тепер такі тісні роки н[illegible]али, що й одежини не придбаєш нової і марфи нема ніякої. Муки як винесеш, то стільки, що заварити кулешу, а як що [illegible] лишить ся, то держать у хаті.

Комора стояла пуста.

Але в хаті, де колись так вигідно жило ся Юрі з Катериною за молодших років, ставало чим раз тісно. То діти підростали, то посипали ся внуки, кожде своє право має, а чим воно молодше, тим дужче, тим більше собі місця забере, тим більшого добуває собі права розпускати свій голос, розводити свої крики. І прийшло ся старому дїдови дуже тісно. Його голова важка від гірких старечих дум, перед очима йому пересуваєть ся раз у раз картина цілого його життя, треба передумати, розібрати, уложити собі в голові все, що було й що ще жде його, привести до ладу всї життєві порахунки — а тут ті безупинні крики, ті вівкання, плачі — доводило ся з хати утїкати.

Тоді стала йому у пригоді комірчина. Випорядив її, вибілив, поклав грубку, невеличку піч, щоб ватру можна розікласти, вробив собі два ослони — на одному звичайно обідав, другий застелений подертим ліжником був його леговищем. Вибив у стїнї невеличке віконце і таким способом комірчину переробив у хатчину для себе. Тут був уже сам, тут нїхто не колотив його спокою.

Юра увійшов у хатчину та став класти ватру. Сухе суччє спалахнуло огнем і на хатї прояснило ся. Юра станув перед ватрою, [illegible]укотїла весело, встромив свої очи в полу[illegible] став гріти ся. Небаром цїла хатчина закурил[illegible] ся димом. Очи

Юри зайшли сльозою. Він раз у раз кліпає повіками, але очий не відвертає від ватри. Його тішить приємне тепло, що розходить ся по хатчині. От ще троха і суче перегорить — перегризуть його великі огняні язики. Юра тоді заткає жаглу і ляже в теплї відпочивати.

До хати Юри наближаєть ся якась постать. Іде під верх дужим кроком, уся похилена, оперта на палицю. Рипнули сінешні двері і почув ся у хаті голос.

— Як днували?

Мовчанка. Діти, що гомоніли по хаті — втихли.

— Є тут хто?

Діти попричаювали ся.

В хатї попри дітий не було нікого. Нараз один хлопчина обзиваєть ся.

— Неня пішли до корови.

— То нема нікого в хаті?

— Нема.

— А дідо де?

— В хатчині.

Висока постать схилила ся знов у дверех і вийшла до сіний. Перейшла подвірє і відчинила двері до хатчини.

— Як дужі, Юро?

— Мирно, доки Бог милує, як ви? — промовив Юра, обертаючи ся від ватри до гостя. Він не міг привикнути до притемненого світла, яке в порівнанні з жаром ватри залягало комнату. Ка-

решті, кліпнувши кільканайцять разів і протерши очи, пізнав гостя. Він догадував ся по голосі, хто се прийшов, але волїв був не вгадувати.

— В гараздї. Що дїєте Юро? — промовив гість, розапраючи ся по хатї.

— А се ви Іванчику! Як днували? Що вас пригнало до мене в верх? Яка добра звісточка! Сїдайте, будьте вибачні, що вас у своїй мізерній хатчинї принимаю.

Іван Руснак сїв на ослін та став набивати люльку.

— А вас, Юро, чи не болять очи?

— Вже щось тиждень менї дошкулюють. Не можу дивити ся. А от розіклав ватру, та закуріла хата і дим ще більш гризе очи.

— Ще до зими далеко, а ви вже кладете ватру?

— Старому треба нагріти кости, а то не нагрій хатчини, то в ночи вилазить із тебе вся студінь, що кости набрали ся замолоду в ріцї при плавачцї.

Розмова перейшла на инше.

Маржина подешевіла. Не знати чому? Люди вробили сїна богато, є чим годувати, а маржина не платить.

Юрі се байдуже.

Нехай ті журять ся, що мають що збувати. У нього одна коровиця тай ще телиця. Перезимувати перезимує, а продавати нема що. Він уже давно забув, що значить продавати. Жиє лише тим, що вродить, тай що сини зароблять. Одна коровиця їм лишила ся, а отсе теле то таки випросив, щоби не збували від хати.

По хвилї:

— Про мене найби й танїла маржина, щоби я лише мав із чим іти в ярмарок. От і вам я, Іванчику, щось завинив, уже пора би віддати.

— Та я, бачиш, Юро, таки прийшов правити у тебе свій довг. Годї вже довше ждати.

— Бога бійте ся, Іванчику, змилуйте ся надо мною. Погодїть. Виж записали ся на моїй царинцї своїми грішми. Не пропадуть же вам. Погодїть. Я й сам рад би збути ся болячки. Колиж бо не витїкає.

— Нема що! Треба буде тебе, Юро, забрати. Довг раз у раз росте, а ти не платиш. І в гадцї не маєш, що треба віддавати.

— Йой, що там того довгу. Позичив сми раз двайцять банок, як сми віддавав доньку, а потім знов двайцять левів призбирало ся за зиму, а торік десятку, тай увесь мій довг. А ви записали ся на царинцї з цїлою соткою. Та хибаж я маю платити цїлу сотку? Бійте ся Бога, Іване! А деж то на мої руки віддати вам стількі гроші, тай де то на мої роки!

— Чекай Юро. То правда, що ти позичив пятьдесять левів. Але я мусїв бухтувати ся, платив стемплї, а від довгу наросли проценти. Тай я записав ся вже зі соткою. А тепер ти ще більше менї винен. Від тої сотки наросли за рік знов проценти, а Гершкови ти був винен півтора десятки і він переписав на мене ті гроші. Я сплатив йому за тебе твій довг і процент від довгу. Тепер ти винен менї вже не сотку, але сто із половиною.

Юра сидів прибитий і мовчав. Він знав, що позичив у Івана пятьдесять банок, знав, що в Гершка позичив пятнайцять банок. Разом мав шістьдесять пять банок довгу. А тепер не за великий час має платити півтора сотки! І замість рахувати ся з Іваном, як то наросли йому ті довги (він навіть не міг дочислити ся, скільки то йому прирахували Іван і Гершко), він почав думати нащо то пішли ті гроші.

Пять років буде в мясниці, як віддавав доньку. Що встарав гроший, то встарав, а таки треба було зазичити ся. У когож би? Аджеж найкраще в Івана Руснака! Він богатир з діда прадіда, на грошех сидить, людям гроші роззичує. Юра ще не був ніколи в такій потребі, щоб зичити аж стільки гроший. Було не стане на муку, возьме муки, прийдеть ся платити — жид в одно щось припише і ніяк із ним не розчислиш ся. Таке покрутить, що заплатиш у двоє. От тому то, як прийшло ся зичити дві десятки, він подумав собі: „Піду до своєї віри“. І пішов до Івана.

Іван гроші позичив, Юра віддав доньку, — одна губа вступила ся, але й робітниці не стало в хаті. А за те у сина прибувала в хаті одна губа за одною і ще одна і ще одна — пятеро внуків привела невістка. І все то жиє і все їсти хоче. А ні одно не заробить на себе. А тут ще й Юра сам устав у роботі — ні до чого не годить ся. А як позаторік дощі збили городину, як буришка стала пріти, як не було що їсти в зимі, Юра знов до Івана: „Позичте, Іванчику, братчику солоденький, позичте ще баночку, позичте ще дві“... І

так за зиму призбирало ся знов двайцять банок. Гірка то зима була, добре, що минула. Що холодно, а що вже голодно, а прийдеш було до Івана, то волїв би сто разів іти до Ґершка. Лише що Ґершко не хотїв тодї нічого дати, а Іван казав: „Не дам… не маю… не заплатиш… пропаде моя праця за тими голодняками, пустите мене з торбами“, — але таки давав і можна було знов тиждень перетрутити…

А як уже ту остапню десятку зничив, бодай і не згадувати. Винеп був жидови в Косові дві банцї. Щось його той жид позивав чи що, він на терміни не ставав — не було чим заплатити, не було чого й тягати ся по судах. А тут нараз прийшла лїцитація на весь ґрунтець і на хату. І мусїв заплатити цїлих двайцять пять банок. Позичив у Ґершка півтора десятки, а десятку в Івана. Щастє, що позичили — Бог би їм життя продовжив! а як би було не дістав — вигонив би жид із хати за марних дві банцї. І за що він тих дві банцї був завинив у Косові?…

Роздумування Юри перебив Іван, якому навкучило вже сидїти і дивити ся мовчки то на Юру то на ватру.

— Меш платити, Юро, тої пів сотки, чи як? Ти май подав ся, ануж так замкнеш очи, на кому я пошукаю?

— Іванчику мій годний та любий, братчику мій солодкий та пишний, а якжеж я вам можу заплатити пів сотки, як у мене й пів коронки нема при души.

Стояв перед Іваном пригорблений, поморщений,

як та ніч чорний... Тряс ся, як осиковий лист. А його жалібний голос — стрівожене квиліннє пташки, що бачить, як звір до дітий її добирає ся. Безсильна квилить, плаче усїм болем зраненої душі...

Так і Юра зрозумів, із чим прийшов до нього Іван. Нераз він чув: то сей, то той плакав перед людьми: Подав до суду, продав жидови і царинки і хату і лїсок у верху... отой таки Іван... Викинув із дїтьми і внуками на вулицю. Відразу, в одну мить зрозумів Юра, до чого воно йде. Без великої надїї, щоби зворушив тверде Іванове серце, говорив крізь сльози:

— Ади, братчику, я такий бідний, що гроша при души не маю. Якби не прислав Михайло тютюну, то би сми не курив і цїлий рік! Не маю я, Іванчику, своїх гроший, не здужаю вже заробити тай позичити вже нїхто не позичить. Біда моя, тай нещастє. Нї жити, нї вмирати.

Спокійно і твердо, як врубав, відповів йому Іван:

— А я тобі таки мовлю: Або плати, або іду і заберу, що побачу.

А Юра в одну мить перекинув ся із гіркого жалю у злорадну самопевність і безпеку. Говорив крізь сльози із сміхом на устах:

— Ой не забереш, братчику, не забереш ти мене! Ади, все, що тут бачиш, стілько мого. От ще, ади, ті блощицї — то моє все маєство. Ото якби ти собі їх та забрав — ото би я тобі дякував. Ади, що тут знаків на стїнї — більше чорного, як білого! Ото, братчику, просну ся я в ночи

— так мене втне, — свічу свічку, дивлю ся, а то тьма тьменна на стїнах. Тай я їх, бачиш, припікаю. От ті блощицї усе моє маєство, що менї ще лишило ся.

Сміяв ся безпечний, що нїхто його не забере. Що на ньому, те його. А й те, що на ньому — одні лати, одні дїри. І пес би не дивив ся.

— Ти мене, Юро, смішками не збудеш. Ти гляди, не принеси менї до недїлї пів соточки, то я прийду заберу тобі обоє сїн і отаву, та й ще забухтую ся з цїлим довгом на твоїй хатї та й таки зараз подам на лїцитацію. Як знав брати, знай також віддавати! А смішками ти не меш мене збувати! Смішками ти перейшов цїлий свій вік, а тепер уже нїкому не до сміху від твоєї бесїди.

— Як собі міркуєш, Іване! — мовить байдужно Юра. — А гроший ти не видусиш із мене! Душу з мене випри — ще тобі дякувати му, такий мій вік тепер гіренький, а гроший я тобі не дам, бо не маю.

Іван плюнув з досади.

— Брати би то брало! А віддавати нема! Годуй старцїв своїм хлїбом, ще й посмішкуватись муть із тебе! Жеброта!

Вийшов і тріснув дверми за собою.

А Юра повернув свій мутний зір до ватри. Як сидїв на ослонї, так закамянїв. Його уста прошепотїли:

— Гости здоров.

По хвилї счинив ся якийсь крик перед хатою. Юра не міг розібрати, що таке стало ся. Нараз влїтають до його хатчини внуки.

— Іван забрав нас...

— Кури забрав...

— Всї чотири курки із бантів забрав.

Юра дивить ся на них і не ворухнеть ся. Значить таки забрав — лише не його, але невістку: забрав невістчині кури.

— Цитьте, не плачте, — втихомирює дітвору, яка голосить на всю хату та тягне діда, щоб ішов відбирати. — Він віддасть. Дєдя верне з роботи, то піде до нього і він віддасть. Аби так що, як се!

По хвилї до себе:

— Таки забрав, котюга.

Безпомічний біль здавив його серце.

II.

Неділя.

Коло церкви збирає ся чим раз більше народа. Посходили ся зі всїх верхів — хто з подальша — конем прийшов.

Чекали кінця служби божої.

Звичайно під кінець відправи, а то й по службі божій господарі поставували в сутках коло церкви, закурювали свої люльки і, заки їх спокійно викурили, обговорювали важнїйші справи. Було посїдають коло них молодиції і собі пахкають із люльочок та жартують серед вибухів голосного реготу, то усміхів укритих у морщинах лиця коло кутиків губ.

Ведеть ся свобідна, негамована розмова. Веселі спогади, дотепи, ба й сороміччина продирає ся тут то там із поза свобідних слів та горячих поглядів. І так минає їм більш години часу, заки стануть розходити ся, хто домів, хто в гостину, а хто до коршми.

А то вже від довшого часу нарід споважнїв. Скрізь, усюди пішли розмови про велике спілкове дїло. То завязав невеличкий гурток господарів спілку за почином молодого парубка Василя Рус-

нака. Він їздив перед двома роками на господарський курс до Милованя, а як вернув звідти, приніс у село нову думку — визволювати ся із жидівських лихварських сітий при підмозї спілки.

Спершу тяжко йшло діло.

Василеви не дуже довіряли. Він був сином найбільшого в селї дукаря Івана Руснака — чоловіка маючого, але безглядного і неперебірчивого у способах розширювання маєтку. Хто попав у його руки, то так, якби у Гершкові. Ось тим то й не дуже горнули ся люди до його сина Василя.

Але небаром усе змінило ся.

Ізза спілки вийшла між Василем і батьком навіть суперечка. Іван не міг простити синови, що він замість помагати йому коло сїна та коло маржини, заложив спілкову крамницю та став крамарювати. І дарма, що крамниця розвивала ся чим раз краще — між батьком і сином глибшала і все глибшала прірва. Врештї Василь не витерпів докоріз старого батька, його безупинної колотнечі в хатї — перебрав ся жити до хатчини при читальнї „Просвіти".

Він став неначе своїм господарем. Тепер кожде його слово, кождий крок мали більшу вагу. А ще як люди розібрали ворожнечу молодого і старого Руснака, причини ворогування Івана до спілки і Василя, почали горнути ся до спілки. Скинули свої паї до спілкової крамницї і зробили її осередком громадського життя. Сходили ся тут господарі і проводили серед веселих розмов кожду неділю і свято; дивили ся, як Василь важить, мірить, числить гроші, записує — кождою дрібнич-

кою цікавили ся. Але з часом звикли до всего. Де далї й перестали навідувати ся до крамниці, хиба, що хто мав яке дїло. А як давнїйше, так і тепер висиджували в погоду коло церкви, в сльоту то в однїй то в другій коршмі.

Аж ось Василь придумав нову річ: Бутин рубати спілкою. Отся новина розворушила цїле село! Се вже не крамниця. Там купуєш, то й плати як і у жида, або й гірше, бо готівкою. А десь колись, раз на рік, прийде тобі якась дрібничка приходу від паю. Бутин — то вже инша річ; кождий знає, яку то силу гроша вибирають люди рік у рік із лїса. А яка то його сила лишаєть ся в жидівських руках. А тепер мало би все те дїстати ся по рівній части тим, хто робив би у бутинї. Самим робітникам. Розворушили ся уми і спільників і тих, що досї ще не мали своїх паїв у спілцї. Почали чим раз частїйше, вже не лише в неділї, але й на буднї заходити до крамниці, щоб розвідати дещо блище про бутин і взагалї про спілку.

Сьогодня головна нарада. Приїхала спілкова старшина зі Львова, їздила там підписувати контракт; шось говорили про сю справу на цвинтари, але годї було впевнити ся у всему. А тепер закликали всїх до крамниці і читальнї. І спільників і тих, що не належали до спілки, але мають здорові руки і можуть рубати бутин. Будуть там кінчити зачате дїло.

Поважно, рівною ходою вийшов із церкви Танасій. Він ждав самого кінця служби божої, віддав поклін пан-отцеви, поцілував його щиро в руку, поклонив ся перед образами і вийшов.

Чекав на нього коло церкви Василь.

Молодий, рослий леґінь — широке чоло. Лице подовжне, орлиний ніс; над губами чорний, закручений вус надавав мужеської сили виразови лиця. Румянці, знак сили і здоровля, відбивали від приблїдлої шкури лиця. Пересиджуючи день у день у крамниці, він не мав змоги обгоріти як инші.

Василь підійшов до Танасія. Він мав йому богато дечого казати. У всїх своїх розмовах із ним він доходив завсїди ледви до половини. Танасій мудра голова. Не одно бачив, не одно пережив. І свій лїс мав і чужі брав рубати і нїколи не втрачав на тім. Відразу зміркував, що можна тут заробити. Лише одно йому було не до вподоби. Спілка! Сам брав сяб за усе, але в спілцї — гидно. Василеви не перечив. Його він поважав за витревалість і ще за його рід. Руснаки від безвіку богатирями славили ся. А ще як його Марічка вподобала собі гожого Василя, Танасій чим більш подавав ся.

Одно вже зробив Василь: Танасій не перечив брати бутина спілкою. Але сам ще не пристав. У довгих розмовах на сю тему доходило в одно до того, що Василь не міг натискати, Танасій сам від себе не простягав грошевитої долонї. Врештї станула між ними умова: Звінчаю вас — пристаю з паєм. Танасій розумів се по свому: Пристаю з паєм, значить беру все у свої руки і веду дїло,

як знаю. А що вже до зарібку — безпешно не буде його так вéлико, як би одинцем, але й не варівке діло. Не можна втратити. І за робітника нема жури. А що вже не заробить на сей раз, то поповнить собі при иншій нагоді. Колиб народ втягнув ся у спілкову роботу — він покаже, що їм робити, він їх поведе новими шляхами.

Із противника ставав Танасій чим раз більшим прихильником. Але як статочний господар брав усе тверезо, спокійно, розглядав помалу. Не квапив ся і не виявляв своїх думок перед ким будь.

Відчував се Василь і вже не дуже напирав.

Але сьогодня він зачував і відчував якийсь глухий опір спільників проти своїх замислів. Вони завязували спілку, не маючи повного розуміння сеї справи. Завели спілкову крамницю, але й нею не дуже то журили ся. А тут заїхали їм у голову тисячі корон. А ще як пішла чутка, що треба вплачувати нові паї — ніхто ще, правда, не сказав: не дам, — але й ніхто не брав ся за черес. Отсе й журило Василя чимало. Став відчувати, що за молодий він іще до такого діла. Зроби один хибкий крок, може стратити все довірє і вже тоді не зведеш людий до купи. Йому треба було доконче чиєїсь поваги. І не чиєїсь, а таки Танасієвої.

Не було як довго розводити ся.

— Я говорив із людьми, — мовить Василь. — Туго йде.

— Давно я се казав, — неначе докоряє його Танасій. — То сьогодня народ боїть ся ошуки, боїть ся, щоби його не змудрували. Наш брат

не навчив ся ще на такий інтерес, де можна би добрий гріш заробити.

— Туго людем за гріш, — оправдує себе і своїх спільників Василь.

— Туго на гріш, туго й на хліб. А ще всякий опимаєть ся.

— Лячно нашому братови. Новина ще. Непривичні на таке діло. Як би ви записали ся, то не гак би пуджали ся. Кажуть: варівке діло. Всякий боїть ся, щоб його не збавити.

— Я вже своє, Василю, раз сказав, не стану переміняти. Звінчаю вас — гроші на стіл.

— Та заповіди вийшли. Звінчаєте нас у вівторок, у святце. А людем треба сьогодня принуки. Запишіть ся зо своїми грішми, щоб народ бачив.

— Ні. Я вже таки на весіллю запишу ся зі своїм паєм, — промовив Танасій твердо і Василь відчув у тоні його голосу, що вже більш нема що говорити. Танасій слова не змінить.

А Танасій неначе хотів злагодити свої останні слова і докинув:

— А радою своєю буду вам також помічний. Мені вже не першина бутин рубати.

Що йому з того, Василеви. Люди хочуть почути, що до спілки пристав Танасій із паєм. Тоді вже всякий знає: нема страху. Можна безпешно давати останній гріш, бо буде для нього рівновага у Танасієвому паю. Так виходило з розмови з кождим. Що йому діяти? Між людьми якось дуже невесело, а ще більш попсувала усе обережність Танасія. „Чому не записуєть ся сьо-

годня?“ — питають в одно. А ще зачули, що якось то Василїв батько Іван відгрожував ся, що не допустить до того вінчання. А що тодї буде?

Він був безрадний. Думав, чи вже лишити так Танасієву відповідь, чи не дивитись на невдачу і доконче старатись поставити на свойому.

Що правда нїхто ще не сказав: „годї“, всюди чув лише: „лячно воно, лячно“. Але те „лячно“ — се нїмий відгук почуваннїв громади. Більш зітхання нїхто не важив ся сказати. Аджеж кождий із них був співвинний у сьому дїлї.

Не знати, як ще повернеть ся справа на зборах у читальнї.

Василь подумав, що краще лишити собі головну розмову з Танасієм на збори. Ще побачить, що буде.

Попрощали ся. Василь пішов, щоб бути між першими на зборах, Танасїй остав між старшими господарями.

Закликáли його ще до громадського уряду.

Іде із иншими Юра Василинюк. Старий пригорблений дїдок ще більш пригнув ся до землї, поспішаючи за молодшими.

Будуть, значить, рубати бутин — думаєть ся йому. — Підписали контракт і таки муть рубати. Може вже таки з недїлї. Йому би ще вивезти кукурудзів. Він уже щось винїс, та ще би треба. А тут у нього що йно не видно здекуторя за податок.

Вере, чи мемо платити сьогодня? — навертаєть ся йому раз у раз на думку. — Кажуть ски-

нути ся ще по пятці, чи як. Ба чи не богато на одного? Він уже свій пай уплатив. То ще по одному? Докиж того буде?

Перепитував коло церкви, чи правда сьому. Йому сказали: А йдіть-ко послухайте, що каже Василь. Як не скинемо ще по одному пасви, або і по два, не мемо й зачинати.

Він ще з Василем не говорив. Іде послухати, що казати ме. А вже як Василь що скаже, то святе.

Вчера виніс Михайло пятчину з роботи. І він приніс її. Колиб уже пішов у бутин, то йому й здекутник не лячний. А жінка та невістка най сокотять ся, аби не забрав. Йому й так не лячний здекутник. Хиба лише про самий сором! У нього він не погостює. Іван не то, що там якийсь ланка та й він якось то не дуже його забрав! Забрав невістчині кури, а йому не вдіяв нічого.

А свій дерун то гірш чужого. Перед чужим всокотиш чи кожушину, чи хустку, а свій то знає всі входи й виходи, знає, де шукати. А з нього таки наважив ся здерти. І то, відай, за те, що він пристав до тої спілки, що то його Василь завів при крамниці.

О, то погана людина!

То як такий дукар звяжеть ся із жидом, ото раз біду заведуть на все село!

Юра зітхнув глибоко і плюнув з досади. Люлька чогось не хотіла курити ся. Він пристанув, вишкребтав тютюн на долоню, добув губки, покришив її, перемішав із тютюном, набив отсеї мішанини у люльку і пробував закурювати. Не йшло.

Се ще більше скріпило його досаду. Іще раз надсипав із люльки тої мішанини на долоню та кинув в уста. Став жувати.

Іде, поспішає за иншими. Боїть ся втратити, тож квапить, скільки сил у нього. А з думки не сходить йому Іван Руснак. Той то раз хлоп! Випас ся на людській праці, двох би таких задавив, як Юра. А йому таки нічого не вдіяв.

Колиб він міг, — думає Юра, — бодай визнати ся, як у нього набрало ся таких довгів. Що він узяв, знає, а що Іван собі рахує — не розбере. Треба було платити відразу. Він хотів. У нього в верху є афини. Думав: зародять — віддасть. Було зародити зародили, але й переродили! Упали геть у ціні! Щось він ізніс тих терхів! А познака яка? Кукурудзів, що за них виніс, не стало й до нового хліба! А нарік як вбило їх на весну, то й ягідки не взяв. А тепер уже й не здужає ходити за ними.

— А ви, Юро, з нами? — наздогнали його два леґіні.

— З вами, леґіники, із вами! Як ви ще не витягнете старого діда з біди, то вже ніхто його не витягне!

— Бодай не закопаєм у ще гіршу.

— Бог би тебе милував та вкрив від прички, Андрійку. Чемне твоє та годне слово! Шкодуйте леґіники, старого діда. Порадуйте мене: чи буде що з нашої спілки, чи ні. Робить що Василь?

— Їздили вже до Львова.

Було се у бесідах по селї неначе чародійне слово — та згадка про їзду спілкової старшини до Львова.

Старий глянув на Андрія, усміхнув ся, потім кинув очима на велитенські верхи сусїднїх гір та сльоза заблистїла йому під віями.

— Уже вас, гаджуджки, не буде вивозити із від нас жидова. Уже не буде швендяти ся чужа віра по наших кичерах. Ото ти врадував, леґіню, мою старечу голову!

— Та де вам, Юро, коли чужа віра вивозила від нас гаджуґи. Хиба ви мало наспускали ся їх із бутина ризами до ріки, а потім дарабами до Вижницї? А жиди хиба походжували, як ті отамани з нагаями, та підгонювали вас до роботи та „штрофи“ писали та приписували у книжках. Тай що виплачували грішми, а більшу пайку обтягали за кукурудзу та за всїлякі кари.

— А кого муть кликати наші старшини?

— В бутин? Усїх спільників. Ми собі в спілцї свої господарі.

— Ба чи не булоб доста тих гроший, що тогід уплатили? — поспитав Юра від нехочу.

Він перехопив ся із сею гадкою. Не хотїв про се питати. І стидно йому було і лячно. А вже найдужче бояв ся, щоби ще не накинули нових драчок. У його голові не могло поміститн ся, як таки самі люди можуть рубати бутин, коли до сього треба жидівської голови.

Розпитає, думає, на зборі, або й так почує. Але коли прийшло йому се тепер на гадку, не втерпів, щоби не поспитати. Цїкаво, що скажуть

молодеки. Вони близькі собі з Василем. Будуть знати бизівно.

Бояв ся лише, чи зможе він вирозуміти все, як треба. У лісї він своє знав колись, тепер уже й там не богато знає. А тут най орудують мудрійші голови за його. Колиб він лише міг порозуміти, що і як вони задумують.

Хотів перш усего почути, чи не звільнилиб його від доплати.

— Га! Як міркуєте? Як би так просив ся, кажу, щоби вже не виплачувати нового паю?

— Пуста ваша бесїда! — мовить Андрій. — Не буде нїщо з того! Як не скинемо ще по одному паєви, або ще й по два, то даремна наша робота! Шкода було й зачинати!

Юра дуже помаркотнїв від такої бесїди.

— Головонько моя невесела! — замітив більш до себе, чим до своїх співбесїдників.

— А може би ми вас поклали в старшину, дедю Юро? Може би ви щось вимудрували?

— Припізнив ся ти, молодеку, зоовосю бесїдою на ввесь свій вік, на всї свої роки.

— А якби я вас таке спитав: чи підете в бутин на цїлу зиму, як аби вам не платити?

— Куди менї вже в бутин, куди!

Побачив як на долонї свої старі лїта, свою згорблену спину, свою неміч старечу. Цїле життє пробідував у бутинах, на инших свої сили зроблював, цїлу свою молодість по лїсах розвіяв, жидам та дукарям кишенї грішми набивав. Що кращі царинки за його працю вигулили, що май буйнїйші та більш захисні полонини повикуповували

за його піт кровавий. А він марнів, і сил збував ся, й віку собі вкорочував. А тепер пішла чутка, що буде народ на себе працювати. Що придбають — собі. Що зароблять — між себе поділять. І заграла у нього молода його кров та ожнвила старі кости. Здавало ся йому, що голова вже не так сильть прибита до грудий, і рука вже не така то дуже немічна, коли на палиці опираєть ся. А тут нараз згадав, що то чи пилою як мах, так мах, чи сокирою як гуп, так гуп від ранку до пізної ночи, від неділї до неділї, від осени до пізної весни. Цілу довгу зиму прожити під голим небом у колибі і хиба що ватра погріє продроглі ноги, як намерзнуть за цілу днину в снїгах та на морозї.

І за одним словом молодєка, за одним його запитом розвіяли ся всї його надії:

Важко зітхнув — із глибини душі своєї.

— Ой не піду я Андрійку в бутин, не піду. Не моїм то збитим ногам копати ся в снїгах, не моїм. І за панську плату не піду, не то без гроший.

— А инші чи підуть? А в бутинї не треба їсти? А дома не треба на харч? А поза харч нема вже кошту? А як піде на весну плавачка? То як муть іти сплавами — наших буде доста? Мало наших! Ще треба брати сїльських людий по долах.

— Ей то фабрика! — зітхнув Юра.

В його голові не могло те все поміститн ся. Він знав за ціле життє одно. Наймав ся у бутин і був там наймитом, робітником, слугою. Не мав там своєї думки. Поставили його пилити смереки — пилив. Казали кору здоймати, сучє чемсати —

чемсав. А прийшло ся спускати ризами до ріки, і тут робив свою роботу. І в миґли складав, як веліли. Але за ціле своє життє він лише те робив, що йому казали. За ввесь його вік стояв над ним хтось: чи жид, чи німець, чи лях і командував: Юро сюди, Юро туди, Юро сьогодня до сеї роботи, завтра до тої. А Юра слухав і робив. Як конина двигав ціле своє життє повні терхи чужого добра і йшов туди, куди поганяли. А що вже гонили ним, що аж дух у ньому запирало, що з ніг валив ся. Душі в собі не чув, ходив, як запаморочений, знав лише, що має не промахнути ся і все робити, як веліли. Він не думав над сим, що робить.

Е, ні, бреше! Думав. Ще й як думав.

Юра не такий був робітник, щоб робити свою роботу бездушно. Не було кращого робітника в бутині за нього. Чи виміряти, де гаджуґа має падати, чи вибрати місце на ризи — ніколи без нього не було. Вони, той хтось, ті його наставники казали: рубаєте тут. А вже кликали Юру: давай лад. І він обійде було ліс не раз — десять разів. Роздивить кожду гаджуджку, розгляне кождий камінь, кожду скалу, усі потоки пообходить, усе розміркує, а потім бере сокиру у руки, перехрестить ся, помолить ся і як не затне, аж гомін піде по глухому лісі. Світами піде гомін його сокири! І вже аж потому беруть ся за ним инші. І за увесь свій вік Юра не тямить, щоби коли промахнув ся. Йому навіть здавало ся, що він найкращий робітник за всіх, що як би його не було, як би се не він обмірковував усе, розглядав

та розмірював, як би не він приставив людий кождого до своєї роботи — не вийшлоб із того нїщо путнє. Та ось нараз напрвкінцї свого віку він зрозумів, що був лише попихачем у чужих руках.

— То як моє шкапє, — думає собі Юра, — несе повні терхи афин і їде собі по горах стрімкими плайками та сутками, їде далеко передом мене, то й воно собі може таке думає, що то воно придбало тих афин, воно їх продавати ме, воно заплатить податок, та поповнить довг у Івана. А воно, небожа, ішло лише, куди краще, та сокотило ся, щоби не піти із терхами коміть головою у стромину. Воно лише й то знало, що не постав бизівно ноги на камінь, то, ади, камінець шурне і підеш, голубе, у таку пропасть, що й кісток твоїх не позбирають. Ти дивило ся, сердешне, як би зійти з ґруня, а куди тобі дорога, чи в Косів, чи в Коломию — се вже моя в тім голова була!

— Ой, так, так! Був сми як то шкапє обладоване чужим маєством, двигав сми людські терхи, аж попруги тріщали! А думка була в одно така: Ти, Юро, робітник! Без тебе не буде роботи у лїсї!

Ішли здовж Черемошу в напрямі ід читальнї. Юра блукав своїм сумним поглядом по бистрих водах ріки, залїтав думкою на кожду кручу, на кождий гоц, що його переплив на свойому віку, під кожду скалу залїтав думкою, де то: перейдеш, або лишиш ся на віки в крутїжі й годувати меш своїм білим тїлом пструги та головатицї.

Здовж при берегах ріки дрімають дараби і ждуть великої води. У ві второк пускають гать. Прийде

повінь і дараби прокинуть ся до життя. Підуть у далеку дорогу. Підуть світами. Не мине днина, друга і вони вже лише у спомипах будуть згадувати веселу зелень рідних гір, бистрий гін шумного Черемоша. А нарід вертає пішки з Вижниці, бє цілі милї ногами, та двигає швару на плечех та сокиру.

Юра ізнов ще гірше став сумувати. Цілий світ його думок перевернув ся коміть головою. То було, коли стане на дарабі, зловить керму у руки і почує, як вода грасть ся з його дужою силою, йому здавало ся, що він робить найкращу роботу, яку судило ся людинї взагалї робити. Він зводить дику, нераз шалену боротьбу із дужою силою води. Було у весняну повінь він рук не чує своїх, він із ніг падає, коли було наляже на керму, а керми з рук не випускає, а попри дикі скелї лиш перелетить. Хиба що поцїлує їх дараба і гонить далї у дикій боротьбі з розгуканими водами. А що вже Черемош гуляє! Ледви чи є на світї ріка, щоб мала таку силу, щоб така гарна була!, така молодецька!

— Мой, мой! То не дївку у данци несеш! То як керми не удержиш у руках, як вихопить ся тобі з пальців, то, ади! від разу хоч скачи в воду, хоч тобою замете об скалу і хреста на грудях не поставиш!

А Юра грав ся увесь вік із Черемошем. Було гікають на нього сусїди, жінка плаче, а він кресаню затисне на уха, раки привяже і диви, уже борикасть ся із дикими, спіненими хвилями. Уже і гоц минув — перший, уже й за село виїхав. Не

бачить ніщо й нікого, тільки сірі води, тільки спінені хвилї.

В найгіршу воду: в весняну повінь, або по зливних дощах у лїтї ніхто не йшов так радо з дарабами як він, Юра Василинюк. Се були найбільші його подвиги. Нераз тижні цїлі ні про що не говорили, як про очайдушний вчинок Юри. І він був гордий на днї душі сам на себе!

А він цїле життє ішов у жидівському хомутї, — ось до чого додумав ся наконець.

Страшний біль здавив його серце. А ще більш розсаджувало його горе, коли чує, що люди таки додумали ся до того, що можна працювати самим на себе. Що не конче треба їм наставників, чужих зайдів, шарапаток, дживолюгів, що вони самі можуть бути собі господарями.

Не міг лише помістити собі в голові, як те все буде робити ся.

— Ну, ну, то раз буде фабрика! — повторив свій окрик зачудування.

— Як кажете, Юро? — підхопив Андрій, перериваючи свою розмову з товаришем.

— Кажу: буде фабрика з тим бутином.

— Ще й яка!

— Ба чи вдамо?

— Колиб із нас кождий ставав, до чого хто є: чи до бутина, чи до плавачки, чи до чого; а є й такі, що муть давати усему лад! — промовив певний себе молодий старшина Андрій.

— Будеж то слави на ввесь світ! — дивував ся Юра. Молодих парубків якби погладив.

А Юра у туж мить зневірив ся у велике діло і докинув злорадно:

— Або й сміху буде!

— Ой не сміхуб нам було! — промовив твердо Андрій. — То як кладеш у поруку ціле своє маєство, то який тобі сміх? То таки треба доброї голови, щоби вдати, щоби не починити з усїх нас торбеїв!

А Юра вже жалував своїх необережних слів. Він покладав великі надії на спілку. Як що, то лише спілка моглаб його ще вратувати, щоби не потребував збувати ся своєї прадїдньої землї. Він міг би її переписати на синів, але була обложена довгами, записана в суді, не хотів її такої важкої передавати в молоді руки. Попродадуть по кусникови, щоби збути ся довгу, а потім працюй та жий на чому схочеш. Боронив ся, доки міг, щоби очистити земельку, і передати її дїтям таку, яку дістав від свойого дедя.

Уся його надія була ще на спілку. Чогож йому бажати лиха тим людям.

— А най менї, — мовить, — Василь пошиє торби, то бодай буду знати, що бажав менї добра. А як пустить нас із торбами його дедя, розпер би ся нашою кривдою! — то буде нам лїпше? Ге?...

Доходили до читальнї. Змішали ся з гуртом, що зійшов ся неначе на велике віче.

III.

Осїдок Івана Руснака в верху.

Хата велика, крита драницями. В середині хороми, на ліво кухня з великою печчю — в ній широке ліжко, застелене ліжниками пухкими, з самої вовни, з ярким добором красок. Докола стїн ослони, коло дверий мисник, над дверми полиця з деревляними мисками. Над ліжком жердка завішана киптарами і сердаками. Се хата, в якій проводить життє уся родина: господар, господиня і наймити.

Параска кутаєть ся коло печі. Як раз викинула кулешу на кружок і поставила на стіл перед Івана.

У хату увійшла наймичка.

— Ти куди ходила? — питаєть ся Іван, не підводячи на неї свого погляду із під насуплених брів.

— Господиня посилали.

— Куди?

Наймичка мовчить.

— В крамницю? — блиснув злісно очима.

Нема відповіди.

Іван і не ждав її. Він знав усе. Злість, яка підходила йому кождої неділї від самого ранку

до серця, скипіла тепер з великою силою. Гримнув пястуком у стіл і крикнув:

— Параско! Що сми тобі раз казав!

Параска видула губи і, не дивлячи ся на чоловіка, повернула ся до печі.

— Не ме його їсти нужа, — промовила з прикусом.

— Казав сми тобі раз: не смій йому посилати біля. Не знаю його і не хочу його знати. Пішов — біс його бери! Але най слух по ньому загибає у моїй хаті.

Став лупити кулаком до стола:

— Я тобі раз казав і ще раз кажу: кости колись поломлю! Ребра тобі порахую! Я тут господар, я тут маю розказувати! Не знаю його, не сміє йому ніхто з моєї хати кришки хліба подати, ложки молока занести, не то, щоб його одягати, сорочки йому прати. Щоби я мав дивити ся, як він світить мені в очи білими сорочками, що їх прали, замісто мені маржини доглядати!

— Ваша маржина голоду не терпить. Доглядаємо її, як ока в голові.

— Як я ще раз побачу, що ти з тим виродом возиш ся, Ксеньку випару, а тобі так кости порахую, що до суду-віку не забудеш мого слова.

— Василь такий ваш син, як і мій.

При сих словах вийшла у хороми і там залила ся слізми. Гіркий біль здавив їй серце. Не досить, що три роки не мала свого Василька, як служив у війську, потім, як вернув, побув, що побув у хаті, і знов на цілу зиму звіяв ся кудись світами, а вернув у друге, то тепер ось уже більше

як рік сидить окроме, ніколи не навідують ся до неї, завів своє власне господарство у крамниці. Стільки лише має його, що сорочку йому налагодить та пішле, щоб її син, одна її потїха та надія, пишав ся у чистій та білій сорочці поміж людьми. Най знають, що добру маму має.

А тут Іван завзяв ся і сю одиноку приємність відобрати їй. Але не вдіє нічого. Нехай її бє, нехай побиває, вона не залишить робити того, що вже цілий довгий рік робить тайком від чоловіка.

Мала гадку збирати ся, йти до церкви — тепер відпала її охота. Пішла в комору і заливала ся гіркими.

А Іван, як сидів над кулешою, так не доторкнув ся її, встав, вийшов із хати.

Перед хатою стояли стайні і хліви. Тут придержував Іван молодник. Пятеро телят, одно в одно, крутило ся на стайні — в иншому переділї ціла громадка гладоньких поросят. Іван зайшов сюди, туди, зайшов без цїли. Все нагодоване, їди ще стоїть досить. Телятам постелено. Вже моглиб піти в царинку, та він іще шкодує. Най прийдуть до себе. Тут у загороді таки краще їх плекає під оком.

Приглядаючи ся своїм статкам, Іван чув, як відстає йому злість від душі. Вийшов із стайнї і поглянув по загороді.

Треба би розширити стайнї. Не можна богато примістити. А прийде зима, буде тримати на стайнї більше, чим звичайно. Маржина впала в цінї, не буде збувати за безцїн. Не має до того найменшої потреби. Але то добудовувати, значить

розбирати все. То ще небіжчик дедьо клав сю хату і не думав, що йому, Іванови, так пощастить. Заклав невеличкі стайні, повязав їх повітками із хатою. Поставив оборонну будівлю. Ні тучі її не страшні, ні погана звір не добереть ся до маржини. А тепер розкладай усе те, руйнуй, що дедині руки будували.

А може лишити, як є? Для кого старати?

В серці отворила ся стара рана. Іван покинув загороду і пішов рішучим кроком до хати: до світлиці на право.

Ся частина хати мала инший вигляд: чиста, не закурена. Хоч деревляні стіни почорніли, та лише від старости. Пізнати було по них, що тут ніколи не пересиджують. І тут була велика піч, та лише про людське око. У ній ніколи не клали ватри. На ліжку ніхто не спить — воно стало лише складом ліжників. Тут є той ліжник, що його Іван призначив на деревище собі, як смерть прийде з косою, тут є і Парасчин ліжник. Не знати, хто з них кому вкривати ме деревище. Тут був новий ліжник для Василя, як мав піти під вінець — тепер уже може й зогнити! Не було би жури.

На стінах дві пушки, четверо пистолят — писаних, тут порошниці вибивані цвячками, з оленевих рогів, старовітські. Тут череси на довгих дубових кілках завішені. А лудине: киптарі — вишивані, старі й нові, жіноча ґуґля, мужчинські кресані, шапки, гачі… всяке домашнє богацтво. Одно ще з діда прадіда придбане, одно вже його придбаннє, його приховок.

Скільки разів входив у сю комнату, не міг не погадати собі: отсе все прадїдня спадщина родова — для його одинака Василя. Від давна, коли ще його хлопчище карав ся у війську, він з гордощами перебирав усї ті родові статки, роздумував, що з яких часів. Отсей кріс ще прадїдній, уже дедя не памятав, від коли він у їх родї. Переходив з поколїння на поколїнне. Ота пушка — то вже дедине придбанне. Як ходив на засїдку, то лише з нею. Той старовітський кріс, то лише дорога родова памятка. Користи з нього ніякої, він лише прикраса домівки.

З гордощами пересиджував у сїй комнатї і ждав нетерпеливо, коли то вже його Василь верне з війська. А верне, він найде йому жінку під пару і введе їх обоє до сеї хати — доки не розширить цїлої домівки і не прибудує для них нової світлицї. Віддасть у його гідні руки всю родову спадщину і скаже, як і йому сказав покійний дедя: „Гляди — щоби ти не розтратив того, що за цїлі віки встарав славний рід Руснаків“.

Скільки то було в нього надій, скільки радощів — утаєних, захованих на днї серця! Скільки то жури, чи там яка причка не трафить ся Василеви в цїсарській службі. Чи вийде він у свій час? Чи вийде гожий та дужий, як пішов? От які то думки, раз веселі, бадьорі, раз сумні та трівожні душу його розбирали.

А вернув Василь із війська — пішло все його життє на бездоріжжя. Замість стати до роботи, він повіяв ся до якоїсь школи. Вийшов Іванови один клопіт із ним. Вкінцї збув ся усего. Василь

вернув і небаром покинув його хату, порвав родову память. Нема вже кому переказати родові мастки.

І від тоді не міг Іван навернути ся ніколи до сеї комнати. Як прийшла неділя і він мусїв сюди заходити передягти ся, звичайно казав Парасцї, щоб винесла йому святочну одїж, щоб і згадки в нього не було про ту біль велику, яку завдав його душі Василь.

Та сьогодня не міг виручити ся. Параска спрятала ся. Не хоче її й займати. Тай така вже закипіла злість у його душі на того вирода, що, ади, щоб його сьогодня таки вздрів на лавиці, булоб йому менше жалю, чим від того, що мусить дивити ся, як його збиткує рідна дитина.

Увійшов твердим кроком до світлицї, добув святочний одяг і став убирати ся: нові чоботи, чорні вовняні гачі, білу сорочку, новий киптар, перевісив через плечі в один бік ташку, в другий ріг із тютюном — оба пояси цятковані, затягнув на себе широкий черес, на шию закинув шовкову темну хустку — хотїв сьогодня виступити у всїй парадї; знав, що там спільники від бутина зійдуть ся і він поміряєть ся з ними. Хотїв, щоб сам вид його заставив голоту покорити ся. Щоб його слова мали попертє у цїлому його виглядї, у всїй поставі.

Кресаню заклав на голову що найдорощу, що найбільш святкову.

Як вийшов із хати, почув, що усї дзвони задзвонили на службу божу. Припізнив ся — годї було скорше вибрати ся. Знов не зза своєї вини.

Станув посеред царинки, звернений ід церкві. Наслухує, як велично стелять ся тужливі звуки церковних дзвонів по царинках розлогих. Сей милий голос примирив його від разу із усїм світом – уся біль якби розплила ся під чарівний гомін церковних дзвонів.

Сонце кинуло як раз цїле море світла на ту царинку, де він стояв. Його постать випростована під впливом гарного почування в души, яке чим раз стало в нїй розливати ся, на диво гордо зазначила ся на пишному зеленому коврі царинки. На тлї зеленої пухкої отави виступив його барвистий одяг у всїй красї. Він відчував радість, дивлячи ся на свіжу осїнну зелень, обкинену золотим сяєвом сонця — а всї його почування найшли відзвук в отсих словах:

— Яким Бог веремєм нас милував! Нї хмариночки на небі. Боже добрий!

По сих словах він почав спускати ся стежкою з верха ід рiцї.

Єк дужі, Іване?

Іван повернув голову в сторону привіту.

— Мирно, єк ти, Гершку!

— Куди так квапите?

— В церкву. Вже сми й так припізнив.

Хотїв уже далї йти, але жид вихилив ся крізь вікно і почав далї:

— Я так чекав на вас. Зайдїть до мене. Я маю важне дїло до вас.

Іван надумував ся хвилину. По тім, коли дзво-

пили, він догадував ся, що вже буде проповідь. Прийде — то дуже пізно. Годї вже барити ся. Але голос Гершка і його погляди зацїкавили Івана. Однаково. І так припізнив ся.

Зайшов до коршми.

Гершко сидїв коло тареля редьки, до якої накришив здорово цибулї. Снїдав. Не перебиваючи собі їди, почав говорити:

— Погано дїєть ся, Іване.

— Щож таке? Меш банкротувати?

— Колиб то лише я! Але то й ви готові збанкротувати.

— Я? не маю з чим! Не шинкую, не крамарюю...

Укусив ся в язик. Невжеж би Гершко знав щось поганого про Василеву крамницю? Ой колиб то правда було! Вже заплатив би за нього, що би там треба, щоби лише відвернути його від того жидівського інтересу.

— Ви думаєте, — мовить Гершко, — що то лише на грошех можна збанкротувати? А на гонорі, а на значінні, на добрій славі?...

— Що ти говориш? Не пускай менї тумана, бо, ади, припізнив сми славу божу. Мушу пилувати.

— Ов, з вами непорадна година. Я чекав на вас від ранку, а ви не хочете мене вислухати.

— Кажи! Му слухати!

Гершко скінчив снїдати, відсунув порожню тарілку, пробурмотїв скілька слів і присїв ся до Івана.

— Ви не знаєте, Іване, до чого то має сьо-

годня прийти? Ваш син Василь, отой крамар, що бідним жидкам життє псує і свому дєдеви робить сором, хоче сьогодня наробити нового нещастя. Ви не чули?

— Не чув, — промовив глухо Іван.

— Не чули? — поспитав, нібп до краю здивований, Гершко. — Та так. Сидите в верху, то заки дійде до вас яка чутка, то ви вже не будете той Іван Руснак, що то йому кланяєть ся ціле село, що то з шандарями і паничами за пані-брат. Ей, де за пані-брат. Вони вам кланяють ся. Вам сам пан командант кланяєть ся. Ви сила в селї, ви пан. Сам пан староста не буде з ніким так говорити, як з вами.

— До чого ти гнеш, Гершку. Чуєш, не маю коли! — перебив йому нетерпляче Іван.

— Яж кажу, що ви не маєте коли, нічого не знаєте, аж нараз прийде таке, що був колись у нас Іван Руснак, господар на всї гори — був, тай нема його вже.

— А язик би тобі покрутило, песїй жиде! Кажи, що маєш казати! А нї, то йду й не слухаю.

Гершко бачить, що вже до краю напружив Іванову цікавість. Починає:

— Ви знаєте, що на весну в нас вибори до громадської ради!

Іван слухає, до чого воно йде.

— І вас мали покласти на війта?

— Може й мали — не знаю.

— Але я знаю. Я чую, що люди говорять. Така була у всїх гадка, що ви найгіднїйший війтувати у нас.

— Говоріть здорові, — промовив мякше вже Іван.

— Адіть, я був би заложив пару волів, що ви станете в нас на весну війтом. А тепер би вже й пустого ґрейцара не дав за се. І то знаєте, хто ваш найбільший ворог! Правда, не вгадаєте? Ваш таки рідний син.

Іван поглянув грізно:

— Ти мені, жиде, мого сина не мішай. Не твоє діло зторкати ся між нас. Се моя річ, який у мене син!

Гершко облесливо:

— Воно таки ваше діло. Я перший раз пожалував вас. Мала впасти на вас велика честь. Але я й забув, що то все таки ваш син, ваша кров. Виберуть начальником замість вас та вашого Василя, однаково, що й вас би вибрали! Війтівство таки буде в роді. А може стане війтом Танасій — і то також ваш сват.

— Гершку не бреши, але говори, що знаєш! — промовив Іван та таким голосом, що вже тепер кажи все, а ні, то май гадку!

— Я вам по правді скажу: зачув сми таке: піде добре бутин — спілка захопить у свої руки ціле село. Виберуть свою раду. Танасія — а може вашого Василя — поставлять війтомъ, жидів проженуть із села, з богачиками муть також порахунки робити. От що я вам скажу.

— Тай стільки всего?

— Тай стільки всего! І ще одно! Як ви хочете лишити ся в селї Іван Руснак, а не якийсь

там медвідь у своїй ґаврі, у верху, то ви сьогодня мусите розбити спілку!

— Як? Кажи!

— Як знаєте. А потім ми возьмемо у свої руки той бутин. Я даю половину гроший, ви даєте другу, а можемо ще Танасія взяти до спілки і тоді ми мемо мати всю силу в селї. Спілку мусите вбити сьогодня. Чуєте, Іване? ... ля вас се потрібно, щоб стати війтом, для мене, щоб я міг жити в селї. А оба ми до купи — хто нам рівня? Майте гадку, що ми вже разом зробили! Правда, Іванчику? Меш жалувати ся на Гершка, що він тобі не приятель? Я не твоєї віри, але чи найдеш між своїми такого щирого чоловіка? Танасій — куди він тобі рівня! А він, хоч кум тобі, що він робить? Сина тобі підводить на песї дороги. Куди не повернеш, усюди завись. А я тобі не завидую твого богацтва, нї твого роду, нї твоєї слави. Я хочу жити при тобі. Лише, що я без тебе буду собі Гершко чи тут, чи в Косові, чи де би там не було! А ти без Гершка не будеш той Іван Руснак, що досї.

Іван слухав, похнюпивши глибоко голову. Сиділи в двох. Нїхто не чув їх розмови. Він бачить, що Гершко мовить правду. Щастє, що нїхто того не чує.

Він думав, як то йому забрати ся до дїла.

— Ади, як ідуть до читальнї. Видиш, Іванчику? Отсе та нова спілка. Отсе та нова сила в селї. Сама жеброта. А з ними новий пророк — Василь Руснак.

— Ще я зможу перегнути його почерез колїно.

— А я тобі, Іване, кажу: Ти його вже не перегнеш почерез коліно! Хиба що розібєш спілку...

Іван встав. Хмарний та непривітливий. Глянув крізь вікно. Вже здебільшого перейшли.

— Оставай здоров, Гершку.

— Гостіть здорові, Іване!

Іван пішов за людьми.

Гершко затер руки із радости.

Він уже певний свого. Івана знав добре. Знав, що він тепер найбільше на почести ласий. Гроші має, силу в селї має — так бодай йому здасть ся і він вірить у се — тепер хотїв би, щоби його всї шанували. Вже давно Гершко зауважав, що то не той Іван, що за сотик ішов на найпоганїйше дїло. Тепер він в одно дивить ся, чи вийде з гонором. Хиба вже дуже велика справа, щоби відозвав ся в ньому давний Іван, хапчивий, неперебірчивий. Він уже перейшов ту межу, де треба було всего відректи ся і чести і сумлїння, нераз повиснути поміж зиском і криміналом — ступиш туди — жде тебе зиск, але й приперти можуть. Бо жадоба зиску така в нього велика була, що для гроша він не вагав ся піти хочби й на яке варівке дїло. І то для марницї. Тепер він став дукар — пари йому в селї нема! Ну! — усміхнув ся Гершко в свою сиву бороду. — Є йому пара, є й понад нього. Але того він не потребує знати. Він має Гершка за помічника, знає, що в нього є гроші, але які — хибаж Іванови їх дочислити ся? Ґойови Гершка рахувати?

Однак тепер з Іваном чим раз труднійше говорити. Всеж таки нащо би він не був Гершко, якби не мав найти на все спосіб. От і найшов. Помалу зміркував, що Іван доконче забаг жити у великій почести. Доконче хоче стати війтом. От тут ще можна його вдарити.

І Гершко почав працювати. Спершу вганяв його у велику фудульність, а коли Іван увірив, що всї за ним — рішив ся загрозити його надіям. Се одинокий спосіб розбити ту грізну силу, що виринає в селї.

О, бо він її від разу зрозумів. Той Василь, то дарма, що Руснак називає ся — він не Руснак, він найчистїйшої крови жид. Лише став виринати в селї, як вернув із тої науки, зараз стрівожила ся Гершкова душа. Він побачив, що прийшов хтось, що може підкосити всю його роботу, знищити всї надїї його й його дїтий. Гершко здалека приглядав ся йому, в розмову не міг зайти — се перша добра прикмета Василя: богато робить, але мало говорить. Та Гершко знав кождий його крок. Ще збори не скінчили ся, а він уже знав, що говорило ся. Прийде один, другий — виспівають усе до чиста. Ого! грізний ворог! Треба сокотити ся.

Коли став приглядати ся Василевій роботї, нагадав собі свої початки.

І виринула Гершкови перед очи дрібна постать бідного жидка, що прийшов перед сорок роками до сього села і почав помагати купцям торгувати воли. Прийшов без ґрейцара. Їсти не мав що...

Правда?... Хто би то був сказав, що не мине

сорок років і село буде в його кишені? Був тут один дурний жид, тримав ся двора, мав хату, коршму... але як умер, лишив своїй доньці, а Гершковій жінці – ну, що лишив? Хату, коршму, дві корові — і купу дітий... А де гроші? А де ціла праця його життя? Ну, дурний жид! Між ґоями сам став ґойом. Пусто жив на світї. Як би так на нього — він повісив сяб.

Гершко зітхнув. Не міг спокійно згадувати свого тестя. Тепер уже лише зітхав і лихословив його дурнем. Але давнїйшими роками діставав нападу шалу на згадку, як прогайнував своє життє старий коршмар. Сам один на село і нічого не придбав. То може чоловіка дур голови брати ся. Як може бути на світї такий дурний жид.

Одно, що доброго по собі лишив — то без ліку дітий. Гершко від разу, як сїв за шинквас на місце старого, мав поміч у хатї, мав вируку в селї. Настали для цїлої родини тяжкі часи. Що досї він шибав собою і корив ся, а вже найбільше здоровлє своє тратив дивлячи ся, як така банда дармо їсть хлїб і нїчого не робить, тепер він став порядкувати все по своїй волї. Відразу став господарем. Скликав цїлу родину і сказав їм: гроший нема, їсти не буде що. Зрештою він не має обовязку і охоти годувати дармоїдів. Хто хоче їсти, мусить заробити собі.

Було то, було! Пани! Привикли вилегувати ся, при панах валяти ся. Хотїли далї так. Ба, до чуба йому добирали ся.

Ей, як не потермосить одного, як не прожене другого — так присмирнїли, що за місяць він був

уже їх командантом. Що приказав — зробили, куди не післав — слухали й ішли. Сей торгував фантем, той полонинами ходив, один пішов до міста і так крутив, доки свого шинку не отворив. Усї вийшли в люди. Диви: що був один і то пустий шинок у селї, тепер три їх є і кождий дає гріш. Два крами, один різник, один баришівник. А два сидять у містї. Куди не рушить ся ґой, попаде як не одному в руки, то другому, а піде в місто — до когож, як не до свого Срулька. Срулько і поборгує і карк наставить, щоби пяний гуцул мав на чому зігнати свою злість, свою буйність. А Срулько, не бій ся! що набере в карк — в троя припише у книжцї.

А він — Гершко? Три великі полонини. В селї хлопських ґрунтів не перечислить. Половина панського лїса стоїть на ньому. А на людях? Ледви чи буде двайцять таких ґоїв, що він не міг би їх злїцитувати і пустити в однім хвилї з торбами. А не буде і пятьох таких, що не завинили йому ніколи нічого.

І не лише в грошах його сила. Давнїйше той бідний жид, його тесть, був самітний у селї. Мусїв хилити ся на всї боки, тремтїв, щоб його не викинули. І він у початках не чув себе певним. Але лише в самих початках. Він прийшов уже з думкою завоювати село. То не те, що його тесть з діда прадіда звязаний із селом, трохи не ґой, а в одно чужий і ґоям і селу і панови. Він, Гершко, ішов сміливо. Нїчим не ризикував. Викинуть — то викинуть. Йому однаково, де заробляти. За те виступав твердо і сміливо.

Тепер — ого! Тепер уже не те! Досить, як у суботу чи на свято зійдуть ся в його хаті всї мущини на молитву. Він як патріярх — перед веде. У буддень голова повна інтересів, але у суботу він увесь у святих книгах потопає. Його обступлять і він читає, пояснює, навчає. Як при всякому інтересї його питають про раду, досвід його велико цінять, так у святих книгах його слово — останнє слово. Що скаже — святе. Як рабін їхав через їх село, до нього заїхав ночувати. До півночи говорили про святі річи, а другої днини рабін сказав до зібраних жидів: „Не треба вам кращого раббі, як ваш Герш. Мудра голова, божий чоловік“. Від тодї вже Гершкова повага дійшла до вершка. Усе, чого міг бажати, здійснив: силу мав, гроші мав, повагу і значіннє. І велику в Бога заслугу має: згуртував усіх вірних у сильну громаду, поставив під розвиток [illegible]нів Ізраїла у селї кріпкі, незахолибимі основи.

Гершко почував безмірну радість у душі. Був гордий на свою працю. Колиб тепер навіть старий тесть, той горбатий Абрум станув перед ним, він не мав би серця робити йому докори. Сказав би йому: „Диви! Чого ти не зробив і твій тато і твій дїд — диви, прийшов я, бідний жидок і зробив. Ти не повірив би менї, Абрумку, що я сього всего доконав. Стій тай диви ся!“

Лише що він не сказав би і йому сього. Він сам перед собою таїть ся зо своїми думками про великі свої успіхи. Коли прийде йому на гадку все те, що він зробив, зацитькує себе: „Ще нї, ще не все! Тихо, тихо, цить, ще наврочиш!“ Бояв

ся своїх успіхів, бояв ся щастя — ануж повернеть ся в инший бік.

Він далеко ще був до кінця своєї праці, до кінця життя! Гершко стрепенув ся. Страх, як не любив думати про такі погані річи, як конець життя. Далеко ще не упорядковані його діла. То ще треба все зліцитувати, продати, ще свої гроші відобрати. Тремтів на саму думку, чи піде йому все легко і гладко. Ще треба буде довго чекати, щоби не одно забуло ся. А відбере гроші, треба їх добре примістити. Та з тим уже менша жура. Ще другу половину панського ліса мусить купити, ще двір і панські царинки. Богато ще чекає його роботи, заки його син засяде в дворі і почне господарити на трех полонинах, рубати і вивозити ліси. І двір купити мусить ще він сам, і всї хлопські ґрунта він сам мусить зліцитувати. А до того треба богато часу і сили.

Якась страшна картина пересунула ся йому перед очи. Поблїд і став дрожати як осиковий лист. Дзвонив зубами як у трясці.

Нї! — застогнав із стрівоженої душі. — Як треба буде, то нїхто не сміє піти до криміналу, лише він. Він сам мусить подати на ліцитацію всїх ґоїв, а як вийде що на верх — га! буде боронити ся. У своїм суді він безпечний, боїть ся лише Коломиї. А як мають заперти до криміналу — то його! Він уже старий, довго не буде сидїти, жаль лише умирати не в своїй хатї. Але умирати ме з тою певністю, що сини вже не лихварі, не фальшівники, що його сини — богаті дїдичі, пани!

Став торгати що сили довгу свою, сиву бо-

роду. Радість почала підступати йому до серця, коли пересунула ся картина будучого щастя його дітий. Вступала в нього надія, що всї трудности переможе, що, як досї, і на будуче він устережеть ся від прички. Не зробив у свойому життї нї одного необережного кроку — не зробить і далї.

Лише треба квапити ся тепер зі всїм. Дїтям мусить лишити чистий маєток, готовий гріш, село, землї, лїси, полонини подїлити, заінтабулювати. Най ідуть. Що зроблять — будуть мати. Він іще крім усього камеральські лїси закупити мусить здовж цїлого Черемоша. Не спочине, доки не вхопить їх у свої руки і не лишить синам їх вирубу. У гробі не мав би спокою, якби не придбав такої спадщини своїм синам.

Задумав ся і голову похнюпив під вагою великої працї, яка ще жде його. Густі брови нависли на очи, вкрили їх. А хижі очи впялили ся у сиву бороду. Страшний був Гершко в сю хвилю. На його лицї відбив ся вираз дикої пристрасти, яка захопила все його єство, кермувала цїлим його життєм, усїми заходами змаганнями. Кожда морщина на його лицї — свідок безупинної його працї, кожда борозда на його чолї — знак неутомимої думки, а його зір — зеркало неймовірних переживаннїв, трівог, терпіннїв, бажаннїв, здійснених і не цїлком ще довершених надій. Уся його складна душа пробивала ся крізь дикий погляд його очий.

Несвідомо заскреготав зубами. Перед його очима пересунула ся постать людини, якої не міг згадувати, щоби не заклясти: Василь Руснак на-

гадав ся йому. Ось хто посмів станути йому в дорозї!

Нї! Він не смів допустити до того, щоби сей ґой здержав його у розгонї. Він ще богато, дуже богато мав зробити — а щоби міг усе перевести, мусить його позбути ся! Не сяк, то так! Сей ґой не смів розрости ся. Гершко чув се кождим нервом своєї досвідної душі — або він, або Василь! Вчера завів крамницю, сьогодня бутин береть ся рубати, а завтра стане до лїцитації, як будуть двір продавати. А вже найбільше тривожить Гершка думка, що той мудрагель, Василь, може при помочи спілки схотїти віддовжувати ґоїв. Ану заложить касу і стане сплачувати довги. А він умів би пошукати, де що треба платити.

Лише що до того не дійде! О, Гершко не допустить.

Станув при вікнї і пустив свій острий зір далеко перед себе, старав ся пронизати ним надбережні вільхи, що віддїлювали його від читальнї. Що там не дїєть ся? Що там тепер не дїєть ся?

Уже десь зачали ся збори. Вся його надїя на старого Івана! Добре його налякав. Повинен придумати спосіб на спна!

Почав нетерпеливити ся. Нїхто не приходить у коршму. Поганий знак.

Вигнянув у сусїдню комнату.

— А ти, Гавриле, доки будеш сидїти?

— Або що? — відізвала ся чорна постать із кута не дуже то лагідним голосом.

— Нїчого. Може би ти пішов до читальнї дізнати-ся, що там діють.

— Я тобі раз казав, що не вступлю ся, доки не даси мені пятки.

— Нащо тобі пятки? Пощо тобі пятки? Хто видїв давати тобі такі гроші? Тобі вже нїчого не належить ся в мене. Давай йому пятку.

— Чого скачеш, жиде!

— Що значить скачеш? Хто скаче? Хто тобі скаче?

— Тьфу на твою голову!

— Гавриле! Слухай, Гавриле, говорім по добру.

Твердий пястук гримнув у стіл, аж підскочила на ньому порожня фляшка.

— Чорта з тобою по добру говорити. Давай пятку!

— Гавриле, йди переспи ся!

Застогнала фляшка в дужій руцї Гаврила і вмить розсипала ся в дрібні шматочки під ногами Гершка.

— Матери твоїй... Даєш пятку?...

Стояв грізний, як чорна ніч, перед блїдим Гершком. Розпука, злість, очайдушність блискали з його очий.

— Даєш пятку, песїй сину? Я тобі з цїлим ґрунтом записав ся, а тепер ти мене збиткуєш! Яка була в нас злагода? Сотка готовими грішми і харч і око горівки що недїлї! Гроший сми не бачив, харчом своїм собак годуй. Я тобі в таке голованство...

Плюнув жидови під ноги.

— До суду піду, все розповім... Я ще з тобою порахую ся.

Гершко успокоїв ся. Судом його нїхто не зля-

кає. Мимоволї зловив ся за кишеню, де тримав векслї. Кождий з панів із суду мав там свій. Вони йому не страшні.

Але не хотів мати ворога. Один такий годованець — то гірше всего лиха. Богато попсувати може.

Пішов у шинкову комнату, наляв пів ока горівки, поставив її перед Гаврила.

— На тобі, Гаврилку. Знай, що Гершко не такий лихий. Ще тобі й корону даю. Але вже більше гроший не дістанеш. Бігме, се вже тобі з доброго серця дарую.

Гаврило, як був лихий, так відразу облизав ся, усміхнув ся до фляшки, але здавив свій усміх...

Сїдаючи пробурмотїв:

— То вражий син! Колиб був бодай повну дав...

Гершко не чув його вже. Його думки полетїли в напрямі читальнї.

IV.

Коло читальні збирав ся народ великою силою. Ставали гуртами й вели розмови про всіляке, а вже найбільш про ту нечувану спілку на бутин. То якось так не могло нікому помістити ся в голові, як брати ся за таке діло. Навіть годі було визнати ся, хто прихильник, а хто противник.

Дорогою іде собі Іван Руснак. Він тут не має що робити — іде так собі. Всякому вільно йти хочби й попри читальню.

Ненадійно наскочив на Юру Василинюка.

Якась шалена думка перелетіла йому крізь голову. Крикнув:

— Юро, сюда!

— Ая! Давно тебе не бачив. Забанував за тобою.

Юра говорив понуро, бо мав злість на нього ще від якось тут за кури. Але він був цікавий поговорити з Іваном про спілку. Він знав, що Іван ворог спілки. Такий то скаже, що инші недоказують. Тож на заклик Івана пристанув.

— А ти, Юрічку, також пристав до козаків?

— Смійте ся здорові. Приставати можеб і приставав та до козаків, якби моя сила за молоду не скозачила ся, якби у чужих бутинах не розвіяла ся була.

— Ти, бачу, Юро й нині не відстав би від отого онде козака в ленті. Одно, що ленти ще не перевісив через груди.

Юра пристидав ся, сам не знав, чого. Він, що правда, спинив ся коло Івана, зайшов у бесіду із ним — хотів почути дещо близше про бутин. Та Іван став насміхати ся із нього. Мусів прикусити язика. Він узагалї сам не знає, звідки йому прийшла до голови така охота задирати ся з Іваном. Ще хто знає, як воно буде. А Іван завсїди таки заратує. То та велика надія на успіхи спілки показала йому, що й він міг би ще поратувати ся. Але надія на спілку відай невелика. І прийдеть ся каятись. Добре, що Іван ще хоче говорити із ним.

— Та мене покликали, Іване, писати ся в народню спілку. Як кажете? Не буде з того гаразду? — питає заклопотаний Юра.

— Кому буде гаразд, — мовить солодко Іван, — а кому ліцитація на маєток.

При сих словах усміхнув ся і закаменів у тім злощаснім усміху. Майже любував ся збентеженнєм Юри, що тепер у двоє вже згорбив ся, трохи не приріс до землї. Щоби його ще більш прибити, докинув зїдливо:

— А кому — то заберуть і ту грядку коло хати і хату і то дробє, що коло неї крутить ся.

— Та кажіть. Вере така біда буде?

— Щоби ще без кріміналу обійшло ся! А то ще й того гаразду можна закушати.

Коло Юри стояв його син, молодий бритвак. Дивиш ся на нього і анї в голову собі не по-

кладеш, що отсї дві постатї собі рідні, що той старий, ізгорблений старець і той рослий, як смерека, молодий господар собі син і батько. Юра — се тільки кістяк людини. Із його грубих костий можна, правда, пізнати, що се був колись дужий хлоп. Але стільки всего, що ті кремезні кости. Тїла на них не дошукав сяб, крови докола них не дорізав сяб. Здавалось, що жовта поморщена шкура на них — се накинений на кістяк міх; так поскладала ся на ньому у грубі борозни. Лице — скиби свіжо пооранної землї, очи два блудні світельця, що десь блимають у безвістях.

А коло нього стоїть молода сила. Високий, рослий, худощавий, але з такими признаками життя, що ти ніяк не міг би його поставити поруч того старого гриба. Се контраст молодости й старечого занепаду, життя і смерти.

Він стоїть коло Юрі і чує, як богач над ним насміхаєть ся. Хотїв уже взяти свойого батька, щоб не слухав докучливих знущаннїв. Але коли почув про кримінал, скипів люттю:

— Не треба вже гіршого крименалу, як той, що мають мої дедя тай неня за весь свій вік. Силу свою зробили, на вас працюючи, тай не вилазять із вашої кишенї.

Іван глянув на нього через рамя і спинив хвилину свій погляд на його лицї. Потім, відвертаючи від нього голову, промовив з погордою:

— Від твого дедя, Михайле, я за ввесь вік не чув такого чемного слова, як отсе від тебе за перший раз нашої розмови.

Говорив певний себе, що він уже знов від-

вискав перевагу над старим Юрою. Юра мовчати ме — замовкне й його Михайло.

І Юра таки мовчав. Син, що правда, вирвав йому із під серця його власні думки; він сам скавав їх сьогодня чи раз. Але то вже було давно. Він сам не знає, що з ним таке подіялось було. Звідки у нього набралось було стільки відваги, така сила очайдушности. Тепер уже й жалко йому і стидно. Не йому вже старому ставати до боротьби! Нехай уже молоді. Лише не його син! Не його Михайло! Хто ще знає, до кого прийде йому звернути ся. Чи не прийде йому працювати таки в самого Івана. Така була в них надія на спілку. А Іван береть ся розбивати її. І розібє! Чого то не вдіє гріш! Розсадить усю єдність, порозгонює спільників, одних заставить робити на себе, одних і знати не схоче!

Думав уже і собі скартати зухвальство сина, коли почув його нову бесіду, почув і оторопів.

— Вигулили від них за марний гріш усю буйність, усю силу, тай ще дивуєте ся, що вам скорили ся? Що ви не чули від них гордого слова, вольного? — мовить, ледви не кричить Михайло.

А йому вже йде в підмогу його побратим, товариш його, Дмитро. Він мовить:

— А вже вам урвало ся, Іване, від коли завели спілку. Вже най лише тих кукурудзів самі собі вивеземо без вашої ласки тай без вашої помочи.

— А ти, мой, хло', давно навчив ся втирати собі сам носа? Ти пазь собі дорогу, а до чужої бесіди не вштрикай.

Розмова почала ставати цікава.

Понасходило ся тут народа що не міра. Одні входять до читальнї, одні виходять, а одні, стоять за увесь час на дворі, курять люльки тай обговорюють всїлякі справи. Тут на дворі більше таких, що дивлять ся на цїлу ту спілку і всю Василеву роботу, як на дїло загонистої людини, що нїчого не має, й нїчого стратити не може. Були се більш проміжні господарі. Їх відстрашували від спілки дві річи: неохота до нового дїла і те, що в спілцї стали гуртувати ся люди, що не мають або нї клаптика землї, а як мають, то не богато.

Та вони бачили, що їх нїхто й не дуже то просить і стояли осторонь — не твоє, бач, дїло, не сунь ся. Але як лише почав ся опір проти спілки, вони стали дуже уважно дослухувати ся до нього. Відчували се, що тепер їх пора промовити і своє слово.

Нагоду дав молодий леґінь, що заговорив за спілку. Хоч не один із слухачів притакував йому головою, коли говорив про доставу кукурудзів спілкою, досадні слова Івана звернені проти нього, викликали загальне признаннє.

Один старий господар, із статочнїйших, звернув ся до молодєків:

— Буде вам з тою спілкою, буде таке, як з виборами було! Бий, забий! одні на других, най лише хто розумнїщий посмів сказати, що за гурман соли нїхто не платив два нові, тай поки світа-сонця не ме нїхто два нові платити.

— А правда? — неначе похвалив його Іван

за сю ненадійну поміч. — Виходить тепер на наше! Ану, найби був хто тоді сказав, що такого не було й не буде! Було би такої крови почуріло, що земля забагрилась би! Тай не одна християнська душа пропала би пусто-дармо! Таке то розпинали ся за тим радикальним послом. Можна було гадати собі, що то новий Месія прийшов на землю тай відкупить рід і плід весь людський.

— Напротив чого ви таке говорите? — питає Михайло.

— Напротив того, щоби народ врозумив ся, що не все золото, що блистить. То як виїхав той ваш радикал на віче, та став говорити, то можна було думати, що він розсїв би ся з жалю за стількою кривдою людською. А як вибрали його на посла, то вже, ади, третій рік, а ніхто за нього не чував.

Йому притакнув старий господар:

— Боїть ся показатись народови на очи, бо винесли би його з села. А то як його вибирали, то як зійшли ся, то вибрали його всїми голосами. А народови як було тїсно жити, так від того ніраз не стало вільнїйше; ніраз не попустила біда. А про нашого посла не чувати. Не йде давати нам поратунку.

— Таке буде із сею спілкою, — цїдить крізь зуби Іван, держачи міцно в зубах люльку. — Щось там поскладали по пятчинї, чи як, тай уже собі гадкують, що цїлий світ перевернуть. Го, го! То ще, любятка, на двоє ворожила! Кукурудзів винести не штука — за готові гроші. Але рубати бутин — ой чи не за короткі руки! На то би

треба не лише гроший, але й голови! Буде вам таке, що буде на що дивити ся. То ще від того гаразду, що на вас спілка наложить, то не один в вас заруе так гіренько, що вся фоя ме обсипати ся д' землї і земля в вашого плачу затрясеть ся.

— Заруе, хто заруе, — мовить Михайло, — а є й такі, що вже й тепер рують із жалю, що втрачають заробіток. То нарід був слїпий, доки був, довгий час. Але як йому розповістували, від чого йде його біда, почав міркувати, чиби не подогонив того, що втрачав довгими роками.

— Що вже голодранцї подогонять свою втрату! — кинув йому з призирством Іван і не глянувши нї на кого, пішов у напрямі громадського дому, що стояв зараз таки коло читальнї.

— Богач дуфає в свій маєток і за ніяку спілку і не хоче чути; бідний у своїх клопотах хотїв би мати бодай пораду у людий! — відповів йому Михайло.

Але Іван уже ледви чув се. Або й чув, але не обертав ся — бач не до нього сказали.

І тільки Юра зітхнув глибоко:

— Ая, ая, сину.

І замовк.

Після того, як Іван відійшов, уривана розмова в гуртї слухачів:

— То ще хто знає, чи правда не буде по Івановім боцї?

— Я вже давно казав, що бутин не на наші сили.

— Ая, кажіть. Іван пуджає, бо сам хоче захопити бутин із Гершком.

— Чи не краще наймити ся в Івана, як давати свої гроші, класти свою силу, платити собі за роботу своїми власними грішми та ще поручити ся маєтком.

— А того не рахуєте, що Іван буде платити менше, як половину тої ціни, що ми самі собі мем платити.

— Чим більше повиплачуємо собі зразу, тим більше ме нам неставати на виплату під кінець. Тай ще чужим людям.

— Щоби ми лише не бідкували ся дуже потому.

— У наших людий розум бабинський. Хто не хоче, може легко відговорити їх від усего, — мовить Михайло.

— З тою спілкою буде таке, як з тим дурнем, що то поклав млин без води. Носить він коновками, що носить, та лле її на колеса, а млин як не молов, так не меле.

Так сказав старий поважний господар славний богатир С[illegible]ловський. Сказав і жде на вражіннє своїх слів.

Ніхто не сміє ся з його дотепу — навпаки чути, як ріже немов по склї скрипливий голос зарібника Юзинчука:

— Ви так говорите, як той ситий, що голодного не розуміє. Добре то вам. У вас і молоко валяєть ся і масло не переводить ся. А поглянь на вашу страву, то у вас і пироги і голубці, хліб

і колачі, булки і всяке є. Але якби ви так сиділи у лісї, як я, у зимнику, у хатцї маленькій, якби ви так не бачили иншої страви, як хлиставицю з буришки й буришник, якби вам одну днину було так холодно й голодно, так гидно і бідно, як менї...

— То я би не викидав позичену пятчину на пусто-дармо.

— Ви, пане Соколовський, не дуже ще говоріть! Тай ви на своїм маєтку двоє тай ваших синів три — всї ви ще вкупі. Але як ви розділите ся на чотири пайцї — то які будуть ваші маєтки? А як порозділюють ся ще сини ваших трех синів, то зійдуть на наші статки. А ми вже тепер мусимо йти в світ, мусимо мудрувати головою записувати ся на всякі спілки, щоб вижити. Тугий на нас час впав, але ще май тугіщий може впасти на голови ваших дїтий.

До розмови пристають два молоді сїчовики:

— Якби так наші богачі замісто лупити з нас шкуру та подали нам свої руки до помочи, ми не бідували би так.

— Вони лише то знають, що посміхкують ся з нашої роботи. Ану, чи пристав котрий до Сїчи?

— До козаків? — питаєть ся Соколовський із насміхом. — Буде з нас тих козаків, що вас там є. На цїле село вас буде. А якби ми пристали до вас, то кому ви розмітували би сїна по царинках, по некошених?

— Ви ймили кого за руки, що так голосно говорите?

— Не бій ся! Не такий то ти, парубче, мудрий, аби тебе ймити за руки!

— Як не ймили, то не говоріть, а то ще можуть рахувати зуби.

— О, ти до сього на вискоки!

— То як писати ся в яке товариство, чи в Січ, чи в читальню „Просвіти“, то їх нема, — жалує ся січовик. — Як до виборів, то, ади, ґазди, якби то давали заробити який ґрейцар, то ішов би вибирати, а тепер, то держить ся з краю. Тай ще би то голосувати на попа або пана, то може би нагадав ся та би пішов на той храм але на хлопського посла, то їх і не клич! А тепер забагло ся нам кликати богачів до спілки. То наш богач піде до спілки, чому ні? але з жидом.

— То бо й є, — мовить своє Соколовський. — Як спілка, то спілка. Що уторгуємо, чи грошове, чи живе, тим щоб ми по половині розділили ся, тай так, щоб ми ні один не угнівали ся. На таку спілку я пристаю. Але якісь паї, якісь проценти, зиски, тай ще плата у двоє за роботу...

— Ми собі всї сїльські. Що заробимо, то наше.

— Ая. Тим поділите ся. А що мете втрачати, то хто поповнить?

— Не бійте ся. Будуть у нас такі господарити, що не мемо втрачати.

— Господарьте собі здорові, я волїю держати свої гроші в скрині.

— Вже ви позатогід додержали їх до злодіїв. Цїлих пятнайцять соток. А ми не плакали за вами тогід, як закладали спілку, не мемо обливати

ся слїзми й сегід. Заробити заробимо й без вас! Правда, братчйку Михайлику?

— Ще й яка!

Іван Руснак відійшов від гурта дуже прибитий. Сам не може пізнати себе — що то з ним стало ся. Було так, що він мав перший голос у громадї. Нї одного важнїйшого дїла не поважив сяб нїхто був полагодити без нього. Не було нїколи, щоби не питали його про раду, його слово було завсїди важке. Скажи його і повернеш справу, куди хочеш.

А сьогодня бачить, що вже настав инший лад у громадї. Від року, як у перше виступив проти спілки, провалив ся із своїми думками. Як не осмішував її — не вдіяв нїчого. Спілку оснували. Завели крамницю і від тодї вже життє в селї пішло попри нього.

Він чув се, що виростає якась таємна сила, яка посміла жити і розвивати ся без нього. І як повстала без нього, ба проти його ради і волї, так тепер почала вже йти не лише проти його довголїтньої роботи, але й проти його особи, проти його роду, проти його голосу у громадї.

Такого, як він сьогодня вислухав, не доводилось йому чути. Він і не уявляв собі, щоби коли небудь до сього прийшло. Він! Він, дукар, перший богатир у селї і то не якого будь роду! Він не бігав замолоду за чужими вівцями по полонинах. Нї він, нї його батько, нї дїд його. Він із дїда прадїда богатир! А тут така охаблена голота та сміє насміхати ся із нього!

Якого вони завдали йому жалю! Якого болю його души! Показали йому, що він дерун, із жидом звязав ся і дусить цїле село! А він тільки дбав про те, щоби удержати батьківське добро, щоби розширити його. Чи його тут вина, що гріш робить гріш! Хто має богато, тому дасть ся ще більше! — се й панотець говорить на проповіди. Він дістав десять талантів і старав ся придбати ще раз стільки. А тут ті, що й одного не мали, що жити не мали за що, і вони приходять до голосу. І їм дієть ся кривда за того, що він давав їм жити при собі. Деруном його називають!

— Та ти, жеброто, гинулаб під воринєм, якби не моя праця, якби не моя поміч у скрутну добу! — думає з пересердя Іван. — Я вас рятував, я вам роботу давав. Як прийшло ся примирати в голоду, хто вам вивозив кукурудзків, хто грішми заратовував! А сьогодня я виходжу на таке, що жили з вас висотував, що силу вашу у вас забирав. Ви мене, Івана Руснака, рабівником учинили! О, попамятаєте ви свої образи! Дiжду ся я ще того, що гірко каятись будете! А тоді я вас му питати: Хто у вас поратівник: спілка чи я! А хто вас найдуще зрабував, хто забрав у вас останню пятчину: я чи спілка! Ви ще попамятаєте, хто в вас Іван Руснак і якого він роду.

Згадавши на свій рід Іван ще важчим сумом вкрив своє лице.

Був у їх селї славний рід Руснаків, славний на всю округу. Був — та й переводить ся. Не має вже кому продовжувати його.

Він, Іван, старий чоловік. Своє вже пережив.

Напрацював ся не так руками, як головою. Ціле життє минуло йому в думках, у рахунках, у продумуванні та переводженні ріжних діл. Він чує, як сила його вже слабне. Ляже у вечір на постелї і довго не може вснути. Голова розходить ся вже на всї боки. Думи цїлого життя її розпирають. То було ляже, де ляже, на чомуб не приклонив давнїще голови — зараз усне. А сонце де-де ще! За кичерами ще потопає, вся долина купаєть ся у мраках, ледви почало зоріти, він уже на ногах. А з ним уся челядь. І маржина окутана, і косарі до сонця покладуть пологу, що до вечера і сїнце скидають. А кидають загодї, заки ще вечірнї роси вкриють землицю. І він при всему. А як горяча робота — він перед веде!

А тепер яке то вже його! До бїлна обертаєть ся на постелї. Раз здаєть ся йому, що через отї мяконькі ліжники вснути не в силї, повикидає їх, то знов кости собі повідлежує на лавицї, а сон його не береть ся.

А прийде ніч — повна поганих сновищ. Що то не пересуне йому через голову за ту божу ніч! Крий Господи! Уже й до сповіди ходив і на службу давав панотцеви, і три воскові свічечки поставив на вілтари перед св. Николу. Не покидає його та мара. Прийде ніч — аби яка коротка, він мучить ся, аж впріє, від тих страховищ, що пообсїдають його голову. Кудись водить його нечистий, щезби, по таких бердах, понад такі кручі, що мусить всїми силами держати ся, щоб не провалити ся стрімголов у безвісти. А то знов якісь невидані потвори настають на його життє. Нї то

медведї, нї оленї, якісь такі потвори, яких нїхто не видав, про які навіть не чувати на світї. Він бачив їх лише у церкві у крилосї, де над входовими дверми якийсь старовітський маляр змалював пекло. Він уже питав раз панотця, чи не можна би перемалювати сього образа. Так собі питав. Хотїв би дати дещо на церков. Нехай би намалювали якого святого, щоби не було в церкві такого безголовя, як у тому пеклї. Панотець сказали: треба би цїлу церкву малювати, а один образ годї. Хто знає, чи не піде ще на таке!

А що вже робити з тими лїсними, що то виводять його душу за цїлу ніч по таких глушах, у яких навіть не доводилось йому бувати — не знає. Куди він уже не ходив лїсами, яких вертепів не бачив; цїлу Чорногору зійшов, але такого, як ті глуші, куди його водить нечиста сила, пек їй, щезла би, не бачив на свойому віку!

І так ніч у ніч. Най лише всне по довгих муках, а вже все починає навідувати ся до нього. І не покидає його та божа кара до ранку.

І як йому, такому утомленому, такому обезсиленому, вставати вранцї. Дійшло вже до того, що не він усю челядь будить до життя і до роботи, але чує крізь сон, а то вже й його Параска кутаєть ся по хатї, там уже й челядь повставала і він на силу отвирає очи. Як йому соромно, що він, господар, встає останній. І то ще як встає! Ледви підводить із постелї свої струджені кости. Нема вже в нього тої путєрі, що мав замолоду. Минуло ся його ланованнє, нема вже в хатї господаря. Се він уже чує на кождому кроцї. При-

ходить уже його вечірня пора. Треба буде прощати ся з цілим життєм із усім світом, з усіми статками, придбаними працею його дідів та трудами невсипущого його життя!

І на кого те все лишати! Не має він годного наслїдника. Один у нього син — і той уже пропав для нього. Пішов у розріз із його волею, із його приказами, пішов проти рідного свого дедя. Се він, його Василь отсе все начинив, що тут дїєть ся у селї. Василеве се дїло увесь сей бунт. І на такого має перейти усе його добро! Усе надбаннє. Аж гірко й думати.

Нї, він не може з сим погодити ся

А знов вибирай, що хочеш! Працював [illegible]м не знай на кого! Одного його має, і не лиш[illegible] йому всего маєства — то кому запише! Як би то не вік, він приймив би собі годованця, зробив би з нього господарську дитину. Бодай би вшанував його сиву голову.

А тепер нї сюди, нї туди.

Розбішений Іван скипів гнївом.

— Мусить бути, як я хочу! Він мусить менї покорити ся. Най дїєть ся, що хоче, я розібю сю його спілку з голотою! Упадеш ти менї ще, Васильку, до ніг. Землю ще цїлувати меш під моїм постолом! І тобі, Танасїю, я ще не одну годину гірку завдам, як ти менї їх причинив через міру своїм сватаннєм із Василем, своєю дружбою зі спілковою жебротою. Не дам я своєї працї на розтрату. Бог менї свідок, я не хотїв. Я на всї способи заходив, щоби не доводити до краю — не моя вже сила спинити те, що тепер мусить стати ся.

Не я пру до того — ви прете оба. Ви ведете на загибіль себе і мене! Краще ви пропадайте, а як треба буде, я вас поратую.

Із сею думкою пішов до громадського уряду. Там сподівав ся найти пан-отця, що заходив туди бувало в неділю по службі божій.

V.

Громадський уряд — се збірне місце самих найстаточнійших господарів. Із усїх верхів сходили ся вони сюди у неділю, засїдали на ослонах і слухали, як хтось оповідав. Сходили ся радні і тї, що колись були в радї. Так громадські справи їх цїкавили, як узагалї новини. Хто де що зачув, починав оповідати, инші слухали, своє докидали хтось знов починав нову історію оповідати і так у безконечність.

Сьогодня не так. І тут говорило ся не про що, як про спілку.

— А я вам кажу, що не буде добра на світї. Здибає мене вчера панич Казьо і каже: „Чи чули, що муть будувати школу?“ „Яку?“ — питаю. „А таку на чотири клясї — велику, муровану!“ Я собі міркую: бреше вражий Казьо. Вже певно щось нового продумав.

Слухачі усміхнули ся вдоволені.

— Він лише на то й жиє між нами, щоб що раз продумувати нову штуку.

— І вигулювати гроші.

— Тай вишукувати молодиці.

Сміх вдоволення чим раз дужчає.

— Ая... Таки так!

— До чого він гне? — думаю я собі, — веде далі своє оповідание старий дідок, колишній радний. — А він, знаєте, хоч Казьо, а таки сказав мудре слово. То, каже, Василь, отой Руснаків, той міняйло з крамниці загадав таке про школу. Ще нам мало податків, ще на нас не було такої кари, щоб, ади, школу будувати.

— А наша школа таки достоту в землю запала ся, — мовить Танасій.

— А про мене моглаб поплисти з водою, не великаб шкода була. Для кого та школа? Для Гершкових дітий. Ади, я сиджу в верху, що й добити ся не можна до села. Не знав школи мій дід, не знав мій прадід, і дедя був без школи, і я, тай, ади, був сми радним, мав сми гонір. Люди слухали мого слова. Тай було без школи. А мої діти також не знають письма, та й жиють.

— То вже тепер таки тяжко без письма, — мовить Танасій.

Хтось притакнув йому: „ая... ая...“

— Про мене, най буде школа. Чому би ні. Мені її не треба. А є такі, що хочуть школи — най їм буде. Але я до того говорю, що, ади, куди той молодек забігає. Нову школу хоче класти. Вже йому мало буде бутина — тепер хоче дахівку та цеглу робити спілкою. Тай школу будувати. А ти, братчику, плати на школу!

— Не чував сми нічого про дахівку та про цеглу.

— Ви, Танасійку, може й не чували. А я таки чував. Панич Казьо не дармо нас кликав: „Люди

ратуйте село перед драчкою!" Що сми чув — кажу і вам. Бігме не брешу.

Увійшов до хати Іван. Розмова почала переходити на инший бік. Хоч знали, що Іван не добром дише на свого сина, але воліли не говорити про спілку та про замисли Василя зі школою. Досить з Івана вже його жури — не битиж його ще громадським судом.

Іван привитав ся загально, постояв хвилину насеред хати, потім підходить до Танасія.

— Як днували, куме Танасійку?

— Мирно, Іванчику. Як гостили, братчику? Дужі?

— Дужий, — мовить Іван. По хвилї до Танасія:

— А ви не гнівайте ся на мене, що я вас му питати про одно.

— Питайте здорові.

— Ви таки берете ся давати поруку за таке варівке діло?

— За яке варівке діло, Іванчику?

— А за ту спілку.

— Га, що діяти! — мовить Танасій. — Мемо мудрувати, то щось вимудруємо.

— Смійте ся! Охотаж вам заходити собі з голотою, з комірниками! То анї поля, анї маржини не має. Бурлаки! Як прийдеть ся стратити, на чім пошукаєте?

— Ми не вибираємо ся на страту

— Знаєте, що я вам му казати?

— Кажіть...

— Приставайте до нас до спілки.

— До кого? — питаєть ся Танасій.

— До мене.

Танасій і оком не кліпнув. Якби не чув. Потім від нехочу:

— І ще до кого?

— До Гершка.

Пихкаючи люльку і цупко держачи її в зубах, питаєть ся тим самим голосом:

— Тай що мемо робити у такій спілці?

— Мемо рубати бутин.

Танасій перехилив ід ньому голову, почувши таку новину.

— А ваш бутин де? — питаєть ся, поглядаючи на Івана з під густих брів.

— Там де й ваш.

Хвилину мовчали. Лише Танасій став хитати головою, як кінь, що обганяє мухи. Важку думку думав. Врешті мовить:

— Спілка ставала вже до контракту. Їздили наші до Львова. Василь, Андрій, Николай...

— Якби ви не дали своїх гроший, то най ще десять раз їздять — не буде нічого з того, — замітив Іван, кидаючи скоса свій погляд на Танасія.

— Та як? — кинув йому Танасій злосне, образливе питаннє.

— Та так, — веде свою річ спокійно Іван. — А ну-ко не дайте гроший, вони не муть навіть брати ся, а ми тоді возьмем бутин у свої руки.

Говорив се свідомий значіння кождого свого слова. Він чув, що Танасій не дав іще гроший, але має їх дати Іван мав одну гадку: Танасій му-

сить лишити Василя і піти на спілку з ним: з Іваном і Гершком. Він прийшов йому се сказати. Була се остання хвиля, коли можна було ще по добру все повести. Танасія він мусить взяти на свій бік. А тоді вже й Василя покладе собі до ніг. І він підоймe його, як наверненого блудного сина, пригорне до грудий і віддасть його Танасієви за зятя.

Бо і він не мав иншої гадки не від сьогодня. Іван і Танасій — Василь і Марічка. Два найбільші богатирі на ввесь округ — а діти їх сполучать усі маєтки в одно. Але до того ще далеко. До того треба ще розірвати дружбу Танасія із Василем. І вбити клин недовіря, а потім ненависти між Василя і ту голоту.

Іван дуже врадував ся, коли дізнав ся, що спільники їдуть підписувати контракт. Він мав також охоту на сей бутин. І міг був поїхати і повернути все у свій бік. Але він нарочно виждав. Нехай, думає утоплять всї спілкові гроші — він тоді поверне людям паї, бутин перебере на себе, а що найважнїйше — поверне собі грішного сина.

Ось такі були його думки, такі були його замисли.

Він поставив тепер питаннє Танасієви. І ждав на відповідь.

А Танасій довго не міг рішити ся.

Він завсїди ще мав в ухах Василеві слова із недавньої розмови з Василем. Питав він Василя, чого його дедя такий завзятий ворог спілки.

— Дедя гаразд виміркували, — мовить Василь, — що якби наша спілка набрала ся сили,

то ціле село обтрясеть ся із дединої тай Гершкової лихви.

Ой, луплять жеж бо вони, луплять! — думає й собі Танасій. Він що правда не менший богатир за Івана, але він на лихву ніколи гроший не зичив. Він обертав грішми инакше. Купував полонини, випасав маржину, перекуповував ліси, рубав їх і не счув ся, як дорівняв маєтками Іванови. Він промишляв головою, працював руками, робив гріш, але сила в нього була така, що не було коли залежувати ся та засиджувати ся та перечислювати гроші й проценти. У нього покладних гроший ніколи не було. Ввесь гріш був за ціле життє в інтересах: у лісї, в маржині, сьогодня дістав, завтра втопив у новий інтерес і знов ходить без гроша, як ще не зичить, доки інтерес не виплатить ся.

А Іван — о, той уже з малку заплїснїв на грошех. Він не відказував ся також від усяких інтересів. Але щоби ризикувати, щоби вложити у якесь дїло весь свій маєток... Ні! Він волїв розкидати гроші проміж поодиноких господарів і дерти з них лихварські проценти.

І ще одно: Іван ціле життє ішов у купі з жидівською пявкою Гершком: з часом душі їх зіллляли ся із собою.

Отсе найбільш бентежило Василя

І він дуже добре розумів батька. Він бачив, як народ почав ставати вже буйнїйший, хоч се були самі початки спілкового життя. Ще лише стали надїяти ся на кращий май заробок, а вже не така була в народї біда. А що то, як із нуж-

дарів постають господарями. Ох, як се сердило його дедя.

Усе те вони переговорили з Танасїєм не раз — десятки разів, заки Василь перехилив його на сторону своєї спілки.

Всї ті свої розмови з Василем нагадав собі Танасїй, коли Іван почав його намовляти на свій бік. Ось чому він не давав від разу відповіди.

— Ну, кажіть своє слово, куме Танасїю, — мовить Іван, закурюючи люльку і звертаючи всю свою увагу на неї. Він такий був певний згоди Танасїя, що ждав спокійно, набивав люльку тютюном і не дивив ся в той бік.

— Я на таке не піду, — промовив врештї Танасїй.

Іван глянув на нього не дуже здивований. Він такий був певний своєї побіди, що навіть відмова його не трівожила. Танасїй не був би Танасїєм, якби від разу згодив ся. Він мусїв поторгувати ся. Він ціле життє вів інтереси, а кождий інтерес — то зиск або втрата, залежить, чи маєш холодну кров і заждеш на пригідну хвилю, чи поквапиш ся за горяча. Ось таку людину, що торгуєть ся про більший пай у зиску бачив перед собою тепер Іван.

Він у инший час пішов би собі спокійно і ждав би, аж би Танасїй прийшов сам до нього. Тодї його булаб побіда. Але він бояв ся, щоби відмова Танасїя не скріпила сил і завзяття спільників. Ануж скинуть ся по два паї — вже тодї й Танасїя не треба.

Тож не лишає справи:

— Вважайте Танасію! — мовить. — При нашій спілці заробите більше. Там голота ухвалить собі плату за роботу, яку сама забагне. А на мене, то я би й половини того не платив.

А коли його слова не робили бажаного вражіння на Танасія, що в одно хитав байдуже головою, Іван пішов ще далї:

— Тай ще таке вам скажу, куме: я міг би вам щось підступити в чистім зиску. Кілька левів на сотції. Я хвалив би собі дуже, якби дістав вас на спільника. Ми господарі повинні держати одну руку. У спілцї зо мною і робітника дешевше дістанете. У мене цїле село в чересї. Як потрясу — всїх ізгоню до лїса. Ви тільки поміркуйте, а самі мете видїти, що я до вас із чемним словом приходжу.

— Воно не згірше, куме Іване. І бизівнійше. Але я сказав уже раз своє слово, не стану тепер переміняти, — промовив рішучо Танасій.

Іван чув, що розвіваєть ся великий його рахунок. Чи не найбільший рахунок його життя. Він почав хапати ся урваних думок, які від довшого часу бушували по його голові. Він проганяв їх від себе, але, навісні, вертали раз у раз. Щоби позбутись їх, хотїв заманити Танасія у спілку з собою і Гершком. Не пощастило. Він почав ізнов ловити ся своїх очайдушних думок про вінчанне Василя.

Нї, нї, не може! Прожене їх на віки від голови.

— Се вже ваше крайне слово?

— Крайне.

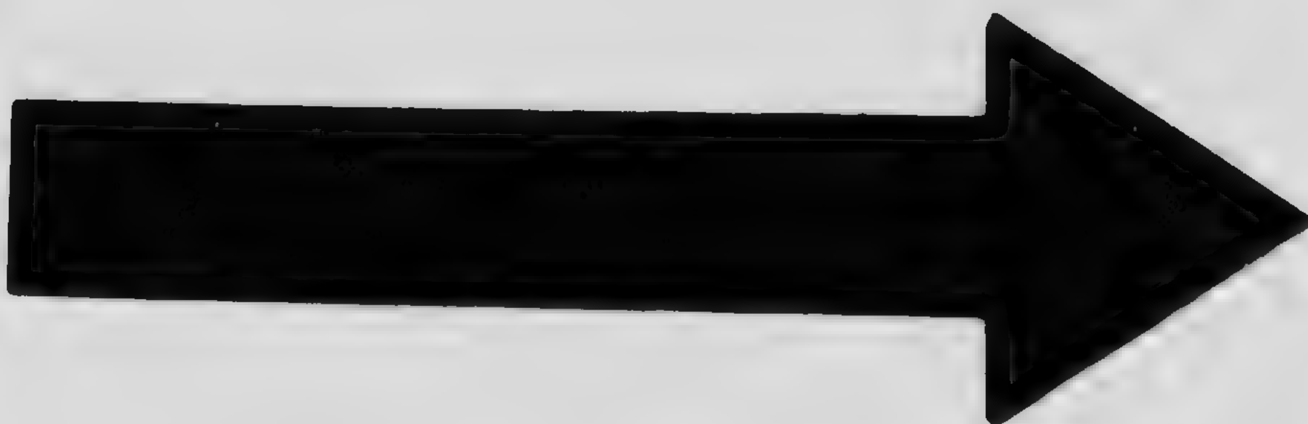

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

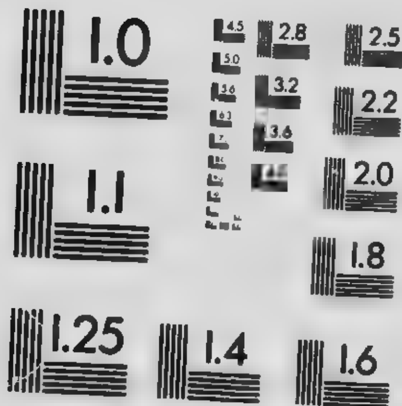

Мовчанка.

Потім немов жалуючи, немов переконуючи Танасія, мовить Іван:

— Шкода мені вас, куме. Кидаєте гроші в болото. Та ще для кого? Для голодранців. Що вони вам таке?

— Для своєї крови. Для своїх дітий: доньки і зятя, вашого Василя.

В душі Івана щось увірвало ся. Танасій сам зачепив ту натягнену струну і увірвав її. Горе їм обом!

— Для мого сина? — застогнав Іван. — Ой, ні, ви їх не звінчаєте.

— А чому?

— А тому, що не звінчаєте.

— Він не ме у вас дозволяти ся. Має свої роки.

— Мете бачити. Я казав вам відразу, як ви пристали до тої спілки з Василем, тай кажу вам ще сьогодня: уважайте! Мете згадувати моє слово, що піп їх не звінчає.

— Я вже зговорив із пан-отцем про всяке! — мовить спокійно Танасій.

— Майте гадку, Танасію, аби ми не стали розпобратимами! Майте ся гаразд! — крикнув з досадою і відступив відси, як би втікав перед своїми словами і своїми думками.

Як раз побачив, що в напрямі читальні пішов пан-отець Савчук. Чим скорше вийшов за ним.

Іван не мав великої надії, щоб йому пощастило. Як лише дізнав ся, що Василь і Марічка по слові, прийшов до пан-отця противити ся: Не позволяю і не позволяю.

Чому?

Бо не позволяє!

Так годї без нїчого?

Не позволяє!

Нїхто не буде слухати його.

Така в одно була їх бесїда.

Але Іван наважив ся тепер в останнє. Він бояв ся, що і тепер не поведеть ся йому. Він мав уже про всяке думки у своїй голові. Уже надумав, як розбити дружбу Танасія і Василя. Але сам налякав ся своїх думок. Бояв ся, щоби не довелось каятись. От тому то хотїв би спробувати ще побесїдувати з пан-отцем. Ануж пощастить по добру і не треба буде брати гріх на душу?

Підходить до пан-отця.

— Е, кого я бачу! — промовив о. Савчук. — І ви, Іване, з нами? З молодими?

Іван замняв ся ніяково. Не знав, що сказати. А ще гірш не знав, як із такого питання перейти на своє дїло. А о. Савчук продовжує своє:

— Дуже ви врадували мою душу, коли я побачив і вас при народнїй роботї. Щасти Боже!

— Я маю отцеви духовному дві слові сказати, — заговорив чим скорше Іван, не даючи відповіди на поставлені питання.

Відійшли троха осторонь від слухачів; Іван почав пошепки говорити:

— Пан-отченьку. Любенькі мої. Я вас таки прошу: лишіть-ко то! Не вінчайте їх.

— Ви в одно ще своєї? Я вас не розумію, Іване, чого хочете. „Не вінчайте і не вінчайте.“ Та ви скажіть, чому не вінчати. Маєте яку причину, знаєте яку перепону?

Іван відповів сміло.

— Та знаю.

Але ся сміливість була знасилуваннєм власного сумлїння. Він сказав се певно та лиш тому, щоб ще раз не зацокати ся і не втекти. Він пережив у своїй душі уже стільки разів сю хвилю, що таки врешті рішив ся сказати. Думка про се зродила ся в нього зараз, коли вперше поставив йому таке питаннє о. Савчук. Та три тижнї минуло, а він не міг відважити ся висказати її. Тепер уже сказав.

Сказав і в мить жахнув ся. І став просити:

— Тільки я вас пан-отченьку молю, щоби ви не силували мене повістувати за сю перепону.

— Якіж бо ви! — знетерпеливив ся о. Савчук. — Коли хочете перепинити вінчаннє свого сина з Танасієвою Марійкою і знаєте про якусь перепону, то мусите її сказати. Бо инакше я звінчаю їх.

— Не знаю, що дїяти, — хитав головою доведений до краю Іван. По хвилї промовив твердо: — Але я таки не скажу.

— То я на сю недїлю звінчаю їх. Уже й так на цїлий тиждень відложив через вас.

— Я не зволяю! — крикнув Іван усею трівогою своєї душі.

— Не маєте права не зволяти.

— Я його дедя!

— Василь має свої роки. Не ме дивити ся, чи ви зволяєте, чи ні, — заявив твердо о. Савчук.

Тоді Іван став дивити ся в землю перед себе, а з виразу його лиця можна було бачити, що рішає в души велике й дуже важке питаннє. Врешті промовив:

— Я ще поміркую.

— Тільки не довго. Сьогодня мусите, Іване, сказати.

VI.

Іван застогнав з усеї душі. Все рвало ся у нього. Все перло його на дуже непевне діло. Відай уже йому судило ся, щоб счинив у двох родинах такий заколот, таку завірюху, якої світ не бачив. То не осіння люта туча пересунеть ся, то не вітри невгомонні полонинські завиють, се скажений оркан перелетить над його головою, до коріння переверне ціле його життє тай ще одного завзятого його противника , одного їх зломить, поторощить, спокійне їх життє вивертами устелить одного з них: його або Танасієве, або й обох у куці і ще забере із собою Марійку й Василя! Бог свідок, він не хотів; боров ся, доки сили ставало. Всїляких способів шукав, щоби не доходити до краю своєї розпуки. Усе порушив. Не пощастило. Один перед ним плай. Він поведе його до ясного кінця, або затрутить у таке бердо, що й кісток його не позбирають.

Був зрезиґнований. Най дієть ся вже божа воля. Пустив ся, як керманич у люту повінь Черемошу без керми, без вигляду на який небудь поратунок. Пустив ся, як той очайдух Юра нераз пускав ся. Та Юра покладав ся на свою силу, на сліпе щастє — він в щастє своє вже зневірив ся, а сил у нього вже біг ма! Буде, що принесе

розсатанілий Черемош, що круча вчинить з нього, як гупне у неї із усеї сили!

Юра! Юра Василинюк! От, хто побідником завсїди виходив! Такий старець, така жеброта! Що він міг стратити в життї! Трюхляві кости, мізерію свого життя! Хто плакав би за ним, кому він був потрібний? Сьогодня жий — однаково, що завтра би його нестало! Такий Юра побідником в одно виходив. Він кидав ся нераз на хвилї Черемошу, щоб раз конець покласти усїм своїм терпінням. Щоб уже не бачити здекутника у хатї, щоб жінка не торочила йому в.ке голови: муки нема у хатї. Буришка впріла, не буде що взяти в рот у зимі. Прийдеть ся загибати!

І той Юра держав ціле життє побідно розбурхані хвилї вод у своїй немічній руцї.

А він, Іван, богатир, не якого будь роду, він іде на загибіль. І ніщо, ніяка сила не вратує його від тої проклятої долї.

Але ні! Він іще не дасть ся. Він ще буде змагатись. Ще раз попробує скорити собі свою навісну долю.

Юро! — крікнув у души. — Тепер ще ти менї послужиш! Ти мав за все своє життє щасливу руку! Попробуєм в останнє.

Підійшов до Юри. Зачепив його просто:

— Юрочко, ти все ще своє маєш на гадцї?

— Та... — мовить Юра і не мовить.

— Лиши-ко ти, Юрічку, сю спілку! Маєш свій ґрунтець на втрату?

— Не маю я вже що втрачати, Іване.

— Маєш Юро. А як не маєш, то хочеш збути

ся й того, що не маєш на втрату, коли кладеш ще один пай.

— Та не пуджайте мене, Іване.

— А чогож би я мав тебе пуджати. Ади, ось де в чересї найшлась би не одна сотчина. Якби то чистий інтерес, я, думаєш, завагував би ся покласти її на стіл?

— А Танасїй кладе. І то не сотки.

Юра зачепив таке питаннє, яке прийшло Іванови, як не мож краще, на руку. Танасїй кладе. Колиб захитати сю віру в Танасїя, може ще повернув би все на свій бік. От, де причина завзяття. От, де віра в успіх. Отже не віра в свої сили — надїя на Танасїєву поміч. А як її не буде — провалить ся коміть головою цїла будова. Значить не хто, як Танасїй таки найгірший його ворог.

Іван усміхнув ся хитро і промовив, як лише міг, солоденько:

— Ти думаєш, братчику Юро, що він покладе? Він колиб лише звінчав доньку із Василем. У нього є свій рахунок. Танасїй, Юро, не з тих. Він цїлий свій вік мудрував. Його не змудруєш, Юро, нї ти, нї хтоб не був.

— Але́, він не дає? — стрівожив ся Юра. Увесь жах людини, що за одним махом тратить не так своє добро — Юра його не мав нїколи — але надїю на добро, відбив ся в його очех. Він тратив у однїй хвилинї все, що остало ся йому, злидареви, з трудів цїлого його життя. Як він уявляв собі Танасїєву, чи спілкову поміч, нїхтоб того не збагнув. І він не переводив на гроші ту свою надїю на спілкові заробітки. Він кохав тільки

у неясних мріях думку про кращі часи, які мали настати в міру успіхів спілки. Як то все мало виглядати, якби здійснило ся — се таке ще далеке, що думати про те, булоб непростимим гріхом. Спілка мала визволити їх від усего лиха. Так казав Василь. Бутин — уся його надія, Юрова. Одно слово: бутин. А друге: Танасій дає гроші на бутин. І він, Юра, приніс останню пятчину, щоб і собі мати право користувати ся недалеким щастєм.

Ануж би то вже прийшло до паю, а йому сказалиб: Махай, Юро! Ти де був, як ми вплачували паї? Був Юра, був братчики з вами! Вплатив свій не свій, зароблений сином пай, але вплатив. Тепер не буде Юрі журби-грижі до кінця короткого його житя. Не лячний йому вже ні здекутник, ні дущий ще за нього ворог: зимовий голод.

А тут така страшна погроза. Його хочуть обдурити. Танасій не приступає з грішми. Хочуть лише від нього забрати. І все піде на марне. Не муть рубати бутина, не бачити йому не то заробітку, але й свого паю.

— Кажіть Іване? він бизівно не дає?

— А що я тобі вдію, як ти мені не віриш. Я тобі побожу ся. Мені лише лячно, що мій Василь хоче зарізати ся без ножа. Ще й вас скалічить на віки. Хиба се мене не болить? Все то таки моя кров. Весь мій маєток на нього. А він веде і вас на безголовє і мою працю.

— Гірка наша година.

— Я тобі щось му казати, Юро. Ти, ади, йди скажи людям таке і таке: буде калїцтво, буде та-

кої втрати, якої народ ще не бачив, як світ світом. Най не то не вплачують нові паї, але най ще позабирають старі.

— А можна?

— Чомуж би не можна? Не даю, бо то мої гроші! Так скажи всім. Ти одно лише питай: Чому Танасій не вплачує від разу? А мете його потискати — побачите, що він вам повість!

— Се правда. Се правда...

— Як ти мені се зробиш, я тебе покладу наставником у своїм бутині.

— Ей! Іванчику?...

Юра не хотів вірити сам собі. То як такому, що загубив великі гроші, скажи: вони таки найдуть ся — він зловить ся сеї божевільної думки і починає свято вірити, що вони таки найдуть ся — так Юра слухав тої Іванової бесіди про те, що він стане наставником.

„Ей, Іванчику", — вирвало ся йому з грудий. Се було все, що він міг під сю пору сказати. А був се і подив, і вдяка, і вираз нової надії на порятунок.

„Ей, Іванчику", — говорили його уста, говорили очи, говорила вся його постать, закамянїла в подиві до того Івана, якого він сьогодня найбільш лютим своїм ворогом вважав!

А Іван щедрив ся далї:

— Я не му тобі скупити. Відпишу тобі весь твій довг, як лише не муть вплачували нових паїв.

Почув се Юра й посоловів відразу. От що. Він призабув, хто се говорить із ним! Той Іван, на якого він працював ціле життє, який держав

його в своїх руках довгами за молоду, не попуск : й на старости літ. І той Іван просить його, Юру, щоб помагав такому дукареви.

А чим жеж я тобі, Іванчику, маю помогти? — думає Юра. Чим я, мізерний Юра, маю прислужити ся тобі, Іване! Він спілку розбивати мене посилає!

Де не щез від разу той повен надій обман. Де не взяв ся глибокий су..нів!

— А як би ся спілка мала нести гроші? — поспитав з трівогою Юра, не знаючи, куди йому рішити ся.

— Ти, Юрочко, роздумуй, чи спілка ме нести гроші тай утрачай то, що я тобі даю...

Іван сказав се різко — бач, пхало ся тобі в руки щасте, а ти пройшов поуз нього! Полишив Юру, свідомий того, який заколот счинив у його душі.

Юра почув нараз, що тратить ґрунт під ногами. Такого, як він тепер перейшов, не зазнавав іще в житті. Нераз було ризикував. Одна хвиля принесе житте, принесе й смерть. Та він в одно йшов з тим, що мусить побідити. Любив великі потрясення. Його житте плило йому серед гірської природи; вона на кождому кроці кидає людину у безвісти забуття, але як побідиш, дає таку радість із життя, якої не зазнають люди, що порпають ся цілий свій вік у чорній грузи і, ростаючи у землю помалу, день за днем, самі не счують ся, коли вона розкриє свою важку грудь і

вони заховають ся в ній на віки. Вони навіть не розуміють тої радости з життя, що відчував її Юра не раз, десятки разів, коли у весняну повінь пригонив щасливо дарабу до Вижниці. Він чув, що жиє, він радів життєм, знав, що усе завдячує своїй силї, своїй проворности. То не то, що прийдеш на світ, сам не знаєш коли, не знаєш пощо — на муку, на журу, на вічне терпіннє. І жиєш, доки тебе жура не покладе у могилу. Так танеш, нидієш помалу, що дня тебе не стає по троха, що дня ти вже не той, що вчера був, аж доки не заспівають тобі: „вічная память". Нї радости, нї потїхи з життя не знають ті долївські люди. А то як ти летиш на диких водах Черемшу і як за кождим рухом керми смерть визирає з таємних глибин води, а ти не даси ся їй, вирвеш ся від її приман, от тоді ти чуєш, що жиєш, що собі самому завдячуєш життя. Ти сто раз на годину відроджуєш ся, сто раз на годину почуваєш шалену розкіш життя! Або як летить віковічна ялиця і один непевний її рух — і ти вже як би і не був, і рідний дедьо тебе не спізнає, так вона тебе потре, — а мине хвилинка і ти стаєш побідно на звaленому д землї велитї — чи раз коли зазнає тої розкоши той гречкосій, що то, як божий рік, днина у днину, то за плугом волочить ноги, то над сапою хитаєть ся, то махає тою мізерною кіскою, як би мухи з землї обганяв. Та ти, мой, хлопе, диви на мою косу. Та вона за твоїх дві — три. Як я покладу нею покіс, то ти, ану, таки розсядь ся, чи такий вдаси! А як би тебе пустив із моєю косою оптим ґрунем аж під самий верх,

а потім з верха в долину, і знов у верх — ой ледви би ти досапав своїми грудьми до вечера.

Оттак плило Юрі життє у дикій боротьбі з природою. Він привик до неї і любував ся великими перемінами. Але то було давно, як ін іще парубочив. Уже й одружив ся і діти підростали, а він усе ще чув у собі молодечу силу. Ще до недавна. А то нараз як його вхопило ні сили не стало, ні охоти до жит... Побачив, що за увесь свій вік він не придбав нічого. Що мав, усе пішло на марне. Лишили ся довги. Присїли ті довги його царинки, як Гершкові вівці та маржина присїла розлогі людські полонини. І як тим золотим полонинам не вернути вже по в у людські руки, так і його праці не обтрясти ся з Іванової лихви.

І тоді то засвітив цїлющий промінчик надії в його хату. Покликали його писати ся у спілку. Ратунок обіцяли.

І чим більше ввижало ся Юрі те місце на кладовищи, де йому випаде скласти свої знеможені кости, тим більше він багнув душею зарятувати ся. Коли було іде до церкви, не йде на головний вхід, але туди із боку заходить, через кладовище і все розміркове, чи є яка нова могилка і хто то ще наставив ся сюди, як отсе він. Усїх трюхлявих стариків перечислить у голові і що не міркує, бачить що таки йому найбільший час уже забирати ся сюди. Онде недалїчко великої берези, що вросла собі нївроку, як яка дукарка, та нашіптує сердешнїм, що перебрали ся на той світ — яке то в нас життє. І він буде таки коло

самої берези лежати. Чує, що вже не довго йому снувати ся. Туй-туй уже до неї добирають ся, а він так собі подумав, що тут йому віки вікувати. Кожда свіжа могилка неначеб його підгоняла: Юро квап ся! Кінчи вже свої порахунки з життєм.

„Юро, квап ся!“ — нашіптує йому береза, скільки разів переходить по при неї в неділю чи в свято. А за березою починають в один голос накликувать до нього і ті смереки, що краєм кладовище окружили, накликує й лїщина, що густими корчами обсїла старовіцькі могилки.

„Юро, квап ся!“ — чує він на кождому кроцї із від грудий кождої деревинки, із від кождої цвітки, від кождої травички: „Юро, квап ся!“...

І він боржі втїкає із відси, іде під церкву і там лише глядить, когоб то із гурта молодих спільників стрінути. Прислухусть ся, деб то зачути бесїду про спілку та про той бутин, що мав ще стати його поратівником.

„Юро, квап ся!“ — летить за ним таємний шепіт і шелест — немов подих якихсь невидимих грудий, що напосїли ся чим скорше загнати його на місце вічного відпочинку.

„Чи буде що з того, нїби з тої спілки?“

„Бог святий знає...“

„Кому буде поратунок, а кому й смерть нїчого вже не поможе.“

Юра нїколи не брав сих слів проти себе. Він не відчував нї дрібки страху перед невдачею, а вже найменше міг думати, щоби спілка та не для

нього, не для його поратунку. На неї вся його надія.

Так довгі часи було.

А сьогодня все провалило ся, неначе попід землю. Ніякої надії. Все піде на марне. Він за старий уже. Він немічний дід. В одній хвилині зрозумів се.

Як йому нараз отворили ся очи!

Але ненадійно показав ся йому ратунок. Ніколиб і не подумав про нього. Бо що йому треба? Увільнити свої царинки від Іванової лихви. А потім, хочби й зараз у деревище.

Іван сам прийшов до нього: „Відпишу тобі, Юрочко, довг“.

Юра усміхнув ся гірко.

За яку ціну? За те, щоб сам мав розбити всі свої надії. Та вже не свої, бо себе він заратує. Але усїх таких, як він, злидарів, та дужих, та крепких, та таких, що мають здорові руки до праці і, ади, лише стануть рубати спілкою бутин, де не дінеть ся уся їх біда! От, що йому велїли розбивати!

Його душа завагувала ся.

Уже хотів вернути ся, станути перед Івана і плюнути йому з усеї сили в лице! Знай, так Юра платить за зраду. Коли нараз згадав Іванові погрози: Танасїй не дає й не дасть иї сотика. Невжеж? Хиба се правда? Не може бути.

Не хотів повірити. Тодї й не звернув на се уваги. Тепер стрівожив ся.

А як правда сьому? Що тодї? Ну, він — він і так пропаде марно. Але всї инші? Ті, що як

і він усю свою надію на спілку покладають? А як спілка розсиплеть ся? Хто їм поверне за їх розвіяні надії, за ту втрату, за жаль їх невгомонний? Як усі їх сподівання розлетять ся із вітром?

Не можнаж йому до сього допускати. Він мусить іти, і кликати на трівогу. Нехай ратуєть ся, хто може, доки час, нехай прояснюєть ся усе від разу, щоби не було кари божої на неповинний нарід. Він піде і скликати ме всїх спільників і жадати муть від Танасїя, нехай говорить ясно: дає, чи не дає. Чи він у спілцї з ними, чи проти них?

„Юро, квап ся!“ — почув якийсь дивний голос коло себе і весь заторопів. Повернув голову на всї боки і чує, як волосє починає йому підносити ся на голові. Чує, як мож найвиразнїще, той голос, який його із кладовища гонить, скільки разів він там зайде. Сеж голос, що іде від його берези. Він оглядаєть ся — нема її. Над рікою вільхи й трипети похилили ся і журбу свою Черемошеви розповідають. А він дїдуган-молодець корінє їх миє й лицяєть ся до них та при найблищій повенї забрати їх обіцює та понести світами до Руського моря.

Юра встромив у нього очи, та Черемош спиняєть ся у свойому бігу, зазирає Юрі у зажурене серце, та як не стрепене своїм руном, а з його кріпких грудий як не прогомонить:

„Юро, квап ся!“ —

Юра трохи не повалив ся до землї. Дивить ся перед себе, бачить товпи народа. Всї рухають

ся, говорять, гомонять, а він з від усего їх гамору чує одню розбільне слово:

„Юро, квап ся...“

Іде безтямний повістувати мирови нову правду, що Танасій їх хоче підійти, що він не пишеть ся із своїм паєм у спілку.

VII.

В окремому гурті коло читальні стоять дівчата. Зодягнені одна в одну, як ті лїсові русалки, заквітчані, закосичені. Стоять веселі й посміхують ся із леґінів, дожидаючи кінця нарад, щоб розбристи ся по царинах та поставати в сутках на любу розмову.

До сього гурта наближаєть ся Іван та шукає очима своєї жертви. Побачив її. Як та кедрина, як та царівна лїсів і полонин стояла Танасієва Марічка в колї дївчат й сипала раз по раз перлами-сміхом, кидаючи в одно очима в напрямі дверий читальняного будинка, у яких що раз то виринала, то знов щезала постать Василя.

Іван підступає до дївочого гурта і нїхто на се не звертає уваги. Одна Марічка стрівожила ся. Замовкла й троха приблїдла. Іван звертаєть ся просто до неї:

— А ти що, дївко, вже звінчала ся?

Сказав се таким задирливим тоном, що Марічку зморозило. На силу добула з себе голос і промовила з трівогою:

— Як Бог дасть, буду вінчати ся.

— Вважай, щоби я тебе не розвінчав ще сьогодня! — промовив диким голосом, кидаючи

злісно очима на неї. Її краса зміцнила його гнів у лють.

— Чого ви чіпаєте ся мене? — просить ся дівчина.

— Ти скажи Василеви, що не підеш за нього.

— Я сього не скажу.

— Скажи, Марійко! — промовив твердо Іван спокійнїщим голосом.

— Чого ви чіпаєте ся дівчини, — вмішала ся в розмову подруга Марічки.

— Я сього не му казати, — промовила крізь сльози Марічка. — Я не розвінчаю ся з Василем.

— Гляди, дівко! Осоромиш свого дедя й мамку.

Люди почали звертати увагу на сю розмову. Навинув ся й Василь.

— Чого вона плаче? — поспитав. І зараз додумав ся. — Чи ви не пішли би своєю дорогою? — промовив до батька. — Чого займаєте дївчину?

— А мара би її займала!

— Я вам, дедю, говорю: як ви не лишите нас, я гнити му в крименалї, але не ушаную вашої голови.

Нараз стало ся щось таке, чого Василь не міг нїколи надїяти ся. Вистарчило, що він піднїс голос, коли зачали сипати ся на його голову з відусїль громові удари. Зачав один старший господар:

— То шкода, Василю, заводити суперечку з дедем. Ти кажи, що то за рахунок, що ти правиш у нас гроші, а сам не даєш?

Василь не ждав сього, тим більше в сїй хвилї, коли він заступав ся за свою дївчину. Кинув від чіпного:

— Я даю, що маю.

Більше не мав охоти говорити із якимось невдоволеним

— Багато маєш? — задерли його за душу. Він, що правда, то правда — таки не мав св о ніщо.

— Чому ти не заправиш у дедя? — питає инший.

— Чому твій дедьо не спільник? — знов новий голос.

Василь дивить ся і не знає, котрого свого добра боронити, чи станути в обороні дївчини, чи відбивати удари на друге своє добро, свою громадську працю: спілку. Він чув, які се небезпечні під сю пору запити і як вони можуть його підкосити.

А тут чує й дедин голос:

— Або дедьо зсунув ся з глузду? — мовить Іван.

— Чому Танасій не дає свого паю?

Отсе, чого найбільш бояв ся Василь, щоби не порушили прилюдно сього питання. Воно найбільш попсує справу.

— Я даю свої паї! — мовить Танасій.

— Коли? Сьогодня?

— Я даю, як лише звінчаю Василя з Марічкою, — мовить Танасій.

А Іван:

— На святого Николи й ніколи!

— У неділю. За тиждень! — впевняє Танасій.

А Іван:

— На Юрія.

Скілька голосів крикнуло із усеї сили:

- Ви Танасію, не крутіть! Ви не крутіть!

— Щож тут за закрутанія? — боронить ся Танасій.

-- Даєте, чи ні? — питають із усїх сторін.

То як зачне народ бунтувати ся, то стриму тому нема. Чим будь не залагодиш.

Народня хвиля підіймаєть ся з великою силою. Гомін перекидаєть ся з одного місця в друге — тут, там, чим раз дужче, чим раз голоснїще. Без уговку. Василь тратить голову. Чує, що цїле дїло його уложене з таким трудом, з такими зусиллями, починає холибати ся і він, творець його, його підойма, не має сили підставити плечі й повести його туди, куди бажалось би йому, на той шлях, на який він кинув його всею молодечою силою й завзяттєм, а тепер мусить дивити ся, як воно летить стрімголов у пропасть.

Коли не станеть ся тепер яке чудо, коли яка ненадійна поміч йому не наспіє, він не вдержить схвильованого народа при спілцї. Не поможуть уже тепер ніякі його запевнення. Він гроший не має й не дає. Його дєдьо не то що не дає, але ще працює всїми силами, щоб осоромити його. А Танасій упер ся. Хиба, що...

Василь бояв ся подумати про се. Так, се одинокий ратунок. Але Танасій твердий. Вони вже говорили про се. Танасій і чути не хоче.

А тут уже чим раз напраснїйші голоси:

-- Чому Танасій не дає?

— Дам у ту недїлю! — крикнув Танасій.

Сї слова, замість утихомирити народ, счинили

ще більшу бурю. Значить є щось на річи, коли він не дає сьогодня, але відкладає. Йогож ніхто не силує давати зараз гроші, нехай запишеть ся.

— Сьогодня запиши ся зо своїм паєм! — чути понурий голос.

Вже він для них не господар, не дукар, не той поважний Танасій, що перед його сивим волосом, що перед його розумом та спритом люди мусїли клонити голову. Він уже перший з краю „ти“. „Сьогодня запиши ся!“

Почув образу Танасій. Щось здавило його в горлї. Він на таке не звичний. Промовив крізь жаль здавленим голосом:

— То гріш, що я даю. Як маю дати, то дам лише зятеви, чужому не дам, хочби він і Василь був.

До нього підійшов Юра і крикнув йому на весь голос у само лице:

— А як у тебе, Танасію, не буде до неділї зятя?

— Чого кричиш, Юро? — не менче й собі крикнув Танасій. — Я не оглух.

Перші його слова впали під вражіннєм крику Юри. Але вмить він схопив душею зміст Юриних слів і стрівожив ся, аж сполотнїв.

— Що се таке? — кричить, оглядаючись на всї боки. — Чого хочете? Дам, то дам! Свої гроші даю — не чужі!

— Колиб ви дали! А то ми маємо давати, а анї ви, анї Василь не даєте нїчого.

— Берете ся за який інтерес, хочете нас пустити з торбами, а самі стаєте з краю.

— Не хочемо таких інтересів.

— Не мемо втрачати своїх маєтків.

— Не маємо що втрачати!

— Не маємо, не маємо!

Лунав протест із дна, від основ зачатого діла. Се ті, на яких Василь найбільше покладав надії. Бідні вкладчики, члени спілки, що складали свої паї з надією на кращі часи. От, хто почав тепер бунтувати ся.

Він просить ся:

— Алеж товариші! Ми розібрали перед вами ціле діло, як на долоні.

Не було відгомону.

— Ми розуміємо одно: даємо роботу —

— І гроші —

— А ви хочете правити нами —

— Й не мете нічого втрачати.

В дверех читальні станув касієр спілки і крикнув:

— А ну-ко гайда! Хто ще не поповнив сьогодня другого паю — сюда!

— Ти нам поверни паї! — загомоніла громада.

— Сьогоднішні й торішні.

— Люди добрі! — молить Василь ледви не крізь сльози. — Се спілка! Се товариство! Паїв не можна повернути. То була би зі судом справа. Ми ставали до контракту, взяли бутин, сплавачку — мусимо віддати на термін роботу. Як не буде на термін, мемо всї поповняти втрату.

— Я не уплатив ще сьогодня паю на бутин

і не му платити! — заявляє з досадою молодий господар.

— Як хочете! — пояснює Василь. — Ви маєте тогідний пай. Як буде почерез вас втрата, мете платити за тогідний.

— Віддай нам наші паї! — реве спільник.

— Випиши мене зі своєї спілки! — лунає погроза другого.

— І мене... і мене... й мене!...

Василь глянув у розпуці на Танасія. І стрінув ся з його дивним поглядом. Видно якась важка постанова зродила ся в його голові. Так очи блистїли.

— Цитьте люди! — старається Танасій запанувати над гамором своїм дужим голосом, у якому пробиваєть ся енерґія. — Який чорт, щез би, запутав ся поміж вас, тай повертає ваш розум у бабинський!

А коли гамір не вгавав, він крикнув із усеї сили:

— Та цитьте-ко!

Крикнув так, що відразу втихомирило ся. Танасій нагадав собі молоді свої літа, коли то він у розгарі діл нераз мусів голосом своїм панувати над товпою противників і — перемагати.

— Вислухайтеж мене, що я вам скажу. Я хотів приступити зо своїми грішми на весіллї. Але бачу, що коло вас якийсь добре напрацював ся, коли вас так набунтував. А менї жалкоб занапастити добре дїло. Як би я не знав, що нам принесе камеральський бутин, то я би вас не пер до нього; тай сам би не дбав про се. Але, як

уже пішло на таке, що комусь наша робота не до вподоби, я даю сьогодня свій запис на три тисячі левів.

Годї описати вр...кінне сих слів. Ті завзятції, що перед хвилиною булиб рознесли і Василя і Танасія, що то їх піддурити хотїли, — тепер самі соромили ся своїх криків. Адже то спір увесь ізза того й пішов, що нї Василь, нї Танасі* не давали гроший: Василь не мав, Танасій не хотїв.

А Танасій відзискав усю свою перемогу над товпою голоти й забаг прибити її до краю:

— А як ще тепер мете вигукувати, панове господарі, так, як ви що йно кричали, то вас не мати ме нїхто за порядних господарів, тільки за якихось Гершкових наймитів!

Побачив у мить Танасій свою перемогу. Так постелили ся йому до ніг ті, що булиб його на бартки взяли, колиб до них таке промовив, не даючи свого гроша.

— Не прогнївіть ся, Танасію. Ми бачили, що ви не даєте свойого запису.

— Нам лячно було самим ставати.

— Якби всї спільницькі маєтки вібрав до купи, то ще би не зложив одного Танасієвого маєтку.

— Як ви мете писати ся, то й я...

Й мене там припиши, Васи'.

А ви не даєте, Юро, паю?

-- Тоб то пятчину? Га, щож... Треба дати...

— Пан-отченьку! Ви таки не мете вінчати мого Василя в Танасієвою Марією! — крикнув у

весь голос Іван. Він старав ся, щоб його всяке чуло.

Пан-отець скривив ся з відрази. Йому вже доволї було тої крутанини. Сидячи в читальнї він і не знав, що тут коїть ся, і тільки, як покликали його лагоди і дїло, він вийшов та почув саме, як Танасій же[illegible] ував свою поміч. Тож, догадуючи ся, що Іван знов хоче все перевернути горілиць, він дуже озлобив ся:

— Чому не буду вінчати? Бо так вам забагло ся?

— Бо нема такого права, — цїдить Іван крізь зуби, — щоб їх вінчати: брата із сестрою.

— Що? — поспитав остовпілий о. Савчук.

— Марійка моя донька від Танасієвої Докії. Ще як Докія дївкою була.

То хмара якби обірвала ся, не счинилаб такого нещастя, як от ї Іванові слова счинили руїну в головах слухачів. Таке се було ненадійне, що нїхто не поважив ся добути слова з грудий.

Один Танасій промовив гробовим голосом:

— Се брехня.

А Іван дав йому тверду відповідь:

— Як я тобі, Танасію, кажу, що правда, то ти не мечи менї в очи, що се брехня!

Василь аж тепер зрозумів усю грозу слів свого деда. Хотів боронити ся:

— Се неправда! Ви, щоби розвінчати мене з Марією.

— Я, щоби не було Содоми. Щоби святий Господь не спалив нас вогненним дожджем.

Танасій чув одно: він мусїв боронити ся. Не

так перед Іваном, як перед громадою. Перед сим прилюдним закидом йому й його жінції.

Він сказав, звертаючи ся до господарів-слухачів:

— Я стану з Докією до присяги, а Іван теж най присягне. Кого Бог святий ме милувати, а на кого вішле кару свою святу, Господню.

— Для мене се сором не менчий за вас, — неначе оправдуєть ся Іван. — Щож, коли вперли ся. Я не хотів. Щоби я так щасливо діждав завтрішньої днини, як я не хотів того.

До батька приступив Василь і кинув йому голосом повним досади і ненависти:

— А я вам, дедю, кажу до очий, що ви брещете!

Іван стиснув свою бартку в дужій долоні і замахнув ся нею. Але, побачивши спокійне лице визо[illegible]чика-сина, що ні не кивнув ся перед наміреним його ударом, погрозив йому в повітрі і кинув з усеї сили бартку до землі.

Не глянувши більш на те місце, він обернув ся, затиснув кресаню і й повіяв ся, як той вихор, у верх ід хаті.

VIII.

Осіннє сонце клонить ся д верхам гір. Уже майже ціле село лежить у тіни — соняшні проміні освічують ще то тут, то там самі вершини протилежних верхів — далї й ті пасмуги світла щезають і зачинаєть ся ігра тіний ночи. В лїсах на північних склонах гір — глибока пітьма. Із нутра лїсової пущі добувають ся затаєні в ній мрячи і обсотують дерева чарівною тканню, обіймаючи чим раз більші простори; завмирає життє цілої долини, тільки один шипіт Черемоша набирає тепер непереможної сили й вибиваєть ся так сильно, що все инше приглушує й царює сам один.

Вслухуєть ся в нього Юра і чує в ньому історію цілого свойого життя.

Сидить сердешній на кладовищи й забув про світ увесь. Чого прийшов сюди — не знає. Про що думає — не тямить. На що тут жде — не скаже Прийшов просто з читальнї — якась незнана йому сила винесла його сюди й кинула ним під березу. Під його березу. Якби казала йому ждати на остаточну розвязку загадки його життя. Якби хотіла показати йому те, чого він за увесь вік свій не бачив.

Він сидів, а перед його очима перелїтали світами його роки за роками.

Сидить звернений лицем до сонця, а очима забігає у той далекий край полонин, де перетужив та перенудьгував найкращий час весни, літа та осени, шість довгих років вівчарюючи. Не злюбив того життя. Не розумів инших вівчарів. Не міг погодити ся з тим, що, як день божий, так він за вівцями, як день божий, так він, як та машина, з місця на місце, крок за кроком, за отарою. Без думки, без життя, ідеш, куди веде тебе череда. Отой білий баран, що веде цілу отару овець, узяв Юру під ноги. Всї його днї в полонинї звязали ся тїсно з думками, з волею, з забаганками онтого баранапроводиря. Юра довгий час робив те, чого бажав собі той білий баран. Він наче на шнурку водив Юру за собою верхами, ґрунями, поточинами. І він ходив і оберігав його, того барана і десятки-сотки инших дробєт. І врештї зрозумів, що їх два барани ведуть отару: той білий з переду веде її, куди він знає, а той чорний з заду: Юра, іде слїдом за отарою, куди поводатор її поведе.

І тодї настав час боротьби. Юра не міг примирити ся із тим, що він має перемінити ся в слухняний знаряд барана-проводиря. Він тут вівчар, він тут береже отари, він веде її, куди хоче. Забаг проявити свою волю. Почав гнати вівцї туди, куди він задумав. Але хутко побачив, що вони все пішли туди, куди повів їх не хто, а той білий баран і його, Юру, потягли за собою. Побачив усе за пізно. Не міг уже навернути туди, куди був спершу задумав. І йшов мовчки, понуривши голову, з фльоярою під пахою. Не грав уже того дня до вечера.

А другої днини він уже зранку задумав, куди піде з вівцями, ватагови сказав, товаришів-вівчарів наказував, щоби не давали збити ся з дороги. Так вигукує з самого ранку. Підуть полудневими збочами Чорногори в напрямі до Шпиць. А диви над вечір — вони над Дзембронею. Мара якась. Якась бісова сила онтой баран. Куди він не поведе отару. Сам не счув ся, як видерли ся на верх Чорногори, як спустили ся на північні її узбочи й опинили ся ледви не на краю полонини коло Дземброні. Аж під вечір він стямив ся, як то якась нечиста сила водила його світами, тумана йому пустила, заставила його тугу свою виливати на фльоярі, а за нею він про світ увесь забував і про всї свої думки.

Він ще не раз ставав до боротьби із тим проклятущим проводирем-бараном, а возьме грати у фльояру, стануть виринати перед ним картини з села, як жива зявить ся йому його Катерина, оттак іде крок за кроком, і про світ увесь забуває.

„Біс його бери, того барана, як він мене виводив сьогодня вертепами“, — заклене було під вечір, коли з нудьги не може вснути, а ноги допоминають ся свого права — відпочинку.

Потім залишив пусту боротьбу. Полюбив навіть те розумне сотворіннє з великими чорними очима. Яка дробина, а який воно розум має. А яку перевагу над людиною. Ти куди хочеш, гони його, роби, що знаєш, щоби воно пішло туди, де ти загадав, а воно таки піде, куди йому забагнеть ся. І ніяка сила його від того не відверне. А най-ко наближить ся його пора — гляди, як воно

завертає д загороді. Якби знало, що його жде в тих нетрях у глуху ніч. Не бій ся, воно сокотить ся не гірш людини, йому й наставника не треба, таке воно мудре.

Уже Юра ніколи не казав, коли запитували його вранці, куди підуть. А, підуть за вівцями. Куди їх дробєта поведуть. Ві лиш не повели світами. Але й то нема стра . Поверне сонце з полудня, й вони станують вертати самі.

Та з часом таке життє стало невиносиме. Юра чув, як завмирає щось у його душі. Завмирають думки, що перли його до діла. І раз по раз сильніще почала бунтувати ся його душа перед такою повільною смертю. Доки він отак туманіти ме. Доки він буде невольником онтого білого барана й його отари.

Юри не розуміли товариші. Для них увесь світ — полонина. Станеш тут і куди не глянь, ти бачиш світами. Онде в Черемошевому яру довжезною смугою розкинуло ся Жабє. Скрізь потоками: Дзембронею, Бистрецем, Красником, Ільцею сполучують ся з головною долино ріки поменчі долини — всюди тими потоками розкинули ся хати, снують ся коло них на зелених царинках люди і що кождий з тих людий бачить свою царинку, та ще сусїдський ґрунь, а вони тут на полонинї панують поглядом над цїлим селом, над усїми присїлками, вони тут як вартівники поставлені на те, щоб орлиним своїм зором зоріти за життєм здовж цїлого Черемоша. Мало того, цїла Чорногора стелить ся із усїми своїми верхами, коли вони вийдуть на її верх над озером Шибенкою. Одна

тільки Говірля кланяєть ся їм із своєї висоти, а то вже гобіч неї все у них під ногами. А буйний вітер приносить їм привіти від усіх верхів і далї несе привіт від них. Несе далеко ід угорським, румунським, буковинським верхам. То можна вік цілий жити і не бачити тої краси, не зазнати тих величнїх вражіннїв сили, що їх зазнаєш, ось так вівчарюючи.

Правда, те все правда, признавав Юра. І він так думав спершу, і він таке відчував. Але потім він став нудьгувати.

Навкруги такий розкішний світ зеленї і ріжних-преріжних красок зїлля і цвітів, твій зір купаєть ся у тій пишнотї, а ще як постелиш тужний голос фльояри по тому коврі і він покотить ся узбіччями Чорногори аж до далекого Черемошу і тільки там, на його камяному днї, завмирає, сполучуючи ся із шумом бистрої, прудкої води, ти, було, думає Юра, забуваєш, що дієть ся з тобою. Чуєш шум полонинського вітру, купаєш ся в морі соняшнього світла! Як воно там якось инакше світить і гріє, те сонце на Чорногорі! Як не в силї за увесь вік забути того полонинського сонїчка! Пустиш свій зір у безвісти, а тугу свою у звуках фльояри виливаєш... А всеж таки та нудьга їсть тебе з дня на день більше, з дня на день сильнїще. І куди нї поверни ся — не визволиш ся із її кігтів.

Юра не був із тих, що могли вдоволити ся спокійним, рівним життєм. Там на верхах Чорногори навіть сварки не заведеш нї з ким, не то що! Сьогодня те саме, що вчера, і завтра знов

те саме буде. Хиба, що настане година і дощі та тучі обмерзять тобі життє. Стільки всеї відміни. А то нераз перетріпає тебе градом. Або й снїгом метелиця вкриє усї верхи посеред лїта. От тоді починає ть ся і в них, у вівчарів, журба, минає їм час на міркуваннях та роздумуваннях. Здавалось би журба їх ізнесилить. Нї, Юра тоді почував себе найкраще. Він мав нагоду проявити найбільш своєї підприємчивости. В нарадах він бував тоді перш . ї. Коли зневіра розсїдала ся в серцях товаришів, він проявляв найбільш відваги й надії, певности себе.

Але небаром він знов попадав у скуку.

Так вівчарив пять років. І був би може й далї не відказав ся від того. Дома не було на чому сидїти. Землї дасть біг! Женив би ся — та на яке! Катерина теж не в статках.

Та ось на шестому році дві події склали ся такі, що повернули його життє на инший шлях. Умер дєдьо. Юра став тепер господарем на хатї і трех царинках. Поховав дєдя, але сам вернув у полонину. Аж ось серед лїта дізнаєть ся він, що полонина, на якій вони пасли вівцї, одна з найкращих полонин на Чорногорі, перейшла в жидівські руки. Всї вони, скільки їх там вівчарило, сльозами вмили ся з жалю. Бачили се і чували, що жидова повиманювала від людий найкращі царинки та почала добирати ся до лїсів. А отсе вже тут, то там полонинка опинить ся в жидівських руках. Але як найкраща Чорногірська полонина, й вона, пішла з лю   их рук у жидівські, і то в додатку захопил   у і. верхах

він і всї товариші зарекли ся вівчарити тут нарік і на ввесь вік. Пішли людськими полонинами. Юра вернув у село.

Став господарити.

Гірке було його господарюваннє. Як сьогодня пригадує собі, що він застав у свойому осїдку: стара хатчина з дїравим побоєм — що перш усего треба було лубєм її вкривати, чим було жінку до неї вводити. В хатї голі ослони, нї ліжника, нї верети, нї миски, нї ложки. Коло хати й одного хвоста не було.

Одно: і хата і царинки чисті, як сльоза, без довгу.

І на все те двоє дужих рук. А за скілька місяців, як померла мати — а Юра згінчав ся з Катериною — четверо.

І пішла робота. Завзята, неутомима, без просвітку без відпочину…

Минав йому вік у бутинах та на водї.

Що порпають ся в зимі снїгами в лїсї, мерзнуть — перемерзають, з голоду примлївають, із студенї пухнуть, то прийде весна, лїто, вони, як божий день, на водї, а то у водї коло тих навісних ковбків. Крови у собі не чують, бовтаючи ся в каламутних весняних водах Черемоша, то виловлюючи ковбки із води на дараби, то потручуючи їх на середину ріки на поденній роботї при плавачцї.

Як, було, думає Юра, прийшло ся в перше

лїзти в постолах у воду, якийсь острах брав його. А то як уже замочиш ся, то якась дивна сила води рве тебе на саму середину ріки. Якийсь шал захоплює тебе; побачиш ковбок, що пригодив ся б тобі, то кидаєш ся на стрічу йому, хочби прийшло ся замочитись із головою. А вже ледви чи бував такий день, щоби Юра приходив у вечері домів, не замочивши ся по пахи. А як раз замочиш ся в лудінню по груди, то мусиш уже раз коло разу гріти ся в студеній воді. Вона кров тобі заморожує, але замочиш ся, здаєть ся тобі, що тобі стає відраднїще, вода така студена, що аж пече і що тебе кине в дрож мокра сорочка, прилипаючи на повітрі до тїла, неначе шукаєш нагоди, щоб її відмочити й жарою студеної води нагріти тїло.

То так витягала вода всю силу з людського тїла, що ноги ставали, як ломаки. Шкура на них обвисала, тїло завявало. А проте навісна доля гонила його в одно на воду. Се був одинокий заробіток Юри, плавачка та дараби — одно, що давало йому змогу прожити.

А доробив ся він у тих лїсах та на воді до того, що царинки свої позадовжував, дїтий не в силї вивінувати хоч так, як його дедьо йому по смерти своїй полишив. Була у нього одна надія — і та розвіяла ся. Гадав, що та нова спілка виратує його від загибелї — та вже тепер і надїятись нема чого. Усе пропало. Добре, що бодай другого паю не виплатив. Віддасть позичену на перший пай пятчину — буде менче довгу. А то вона пропала, на віки пропала.

А все через дурний його розум. Бо деж таки,

щоб із нічого та таки щось ізробити. Не може зрозуміти, як то опутала була його якась дурна омана та як він погнав ся був за такимиж, як і він, безумцями, яж уже в думках повизволювали ся від лихварських довгів, як ліси рубали, фабрику заводили, робітників наймали, гей які пани, чи німці, чи жиди.

Дурний ти, Юро, та дурний. Та ще дурнїщий, як той загонистий Василь. Бо він молодск, леґінь, йому пусте в голові. Що він там знає, що то біда, що то довги, що то журба на голові та безпросвітна! Ади, як він рубав лїси язиком, тай уже вирубав, уже й до Вижницї відставив, а то й до границї! Ще й сокирою не кивнув, а вже покінчив роботу. А з тим погріб усї наші надії. Дурний ти, Юро, дурний! Як ти міг таке надумати, що для тебе є ще який поратунок! Один тобі ратунок ось тут під сею березою, а там уже най дієть ся, що божа воля. То вже так стає на світї, що хто не мав зранку, той не мати ме й до останку. А що ти був ста́рець, то твоїм дїтям і на торбу не стане. Га, щож дїяти! Не мав сми такої гадки, щоби їх старцями лишати, а лишу — не мій гріх. Працював сми, що було сили. Одної години не змарнував сми на пусто. А що сми не мав щастя — божа воля. То, було, нераз намучу ся, на бідую ся, заки зібю дарабу, тиждень мине, більш тижня. А вода прийде несподївано в ночи — дивиш ся вранцї — пішла твоя праця, пішов твій труд світами. То ще добре, як не відобрали. А як уже записали, то або плати, або іди шукай розбитої дараби та достав її до Вижницї, бо душу

з тебе випруть, поле тобі продадуть, з хати виженуть!

То вже так якось іде на світї, що людям стає чим раз тїснїще жити. То як хто, як той Іван або й Танасїй, дістане в спадщинї ґрунта і царинки та полонини, то в двоє їх стільки полишить дїтям. А деж тих статків набереть ся для них? Усе то людська кривда. Зрабують, зруйнують одного за одним і нашою працею, маєства собі збивають, а нашою кривдою розсїдають ся на стількій землї, що й лїку їй не знають. А що він, чи сей, чи той, чи то Іван, чи Гершко собі придбає, то тобі, Юро, то тобі, Миколо, то тобі, як там вас не кличуть, отсих злидарів, то вам того не стане. Аджеж з неба йому не причинить ся божої землицї. Не впаде з неба манна для такого богача. Лише в людий він мусить її забрати. І що дїди наші були господарі, а дєдї ще могли вижити, то ми вже більш голодуємо, чим маємо на хлїб, а наші дїти то вже таки запродавати муть не лише свою силу так, як ми, але й свою душу запродалиб і то купця не буде.

Юра задумав ся гірко. Із жалю не стало вже в нього сили вести нитку своїх думок. Вони пошматували ся. Як мрячі по дощи то тут, то там виринають лїсами і вмить щезають, щоб виринути в иншому місцї і в иншому вже видї, так Юрині думки порвали ся і стали блукати у темнявї, цїлком незалежні від його волї, півсвідомі, майже неуловимі.

Блукали у безвістях і в пітьмі ночи.

Нараз обхоплює його страшний жах. Йому

ввиділо ся, що вже нема йому пощо йти до хати. Там його ніщо доброго не жде вже. Коли що, то тут йому лишити ся на віки. А враз із тим якась така безмежна трівога обхопила його душу, що схопив ся на рівні ноги та став оглядати ся на всї боки. Він не хоче, не може ще кидати сеї землї. Ще не зробив усего, що повинен був. Ще довгів не сплатив, ще землї своєї не увільнив від записів. Він мусить іще жити. Він хоче іще жити. Адже ж Іван обіцяв відписати йому всї довги! Треба квапити ся. Завтра буде у нього. Підуть до суду, знищать запис на його земельцї. Іван сказав своє слово. Він додержить його. Адже ж Юра зробив усе, чого він хотів.

Лише колиб швидше забрати ся звідси. Яка нечиста сила занесла його сюди. Се його сумлїнnє гнало ся за ним, що він розбив цїлу спілкову роботу. Спілки і так не булоб, бо Іван розбив її сам своїм повістуванням. Але він, Юра, помагав йому розбивати. І перш, чим міг покористувати ся своєю ганебною роботою, мусів тїкати перед своїм власним сумлїннєм. Але чого сюди? Яка сила занесла його на кладовище.

Він став трясти ся на всему тїлї. Чує, як волос наїжив ся йому на голові. Дивить ся навкруги і не бачить нїчого. Така якась страшна темнява впала, що нї проглянути її. А тут зачинає ся якийсь рух, чути якісь таємні голоси.

— Що се? Що тут буде! Господи Боже святий! — починає хрестити ся Юра. — Боже, ратуй!

Затис крисаню на голову і скільки сил йому стало, почав утїкати з кладовища. І чув, як дух

йому вахоплює, тікав останками сил, а за ним гонили ся якісь примари, виплоди його думок, йогоміркуваннів безладних.

Коли прилетів до хати, жінка жахнула ся. Такий блідий був, такий ще більш здавалось сивий, чим досї був. Кинув ся на ослін увесь у дрожи.

Куди його не носило за сю довжезну ніч!

Якимк то світами він не наблукав ся!

Ціле своє життє він пережив. Всї свої радощі перерадів, всї смутки пересумував. Сміяв ся, плакав, стогнав, кричав... Не чув, як жінка говорила д ньому, як діти, внуки кликали його, просили. Таке їм щось відповідав, що бояли ся стояти коло нього.

Страшну ніч пережила ціла родина.

Другої днини рано-вранцї сумний-пресумний голос тримбіти тужив на все село, повістуючи від верха до верха трівожну вістку. На сей тужливий голос, хто жив, ставав і прислухав ся, звідки пливе.

- З онтого ґруня.

— Чияж там хата?

Чи не по Юрі Василинюкови тримбітають.

- Най в Богом спочиває. Набідував ся за ввесь вік.

— Хто не зазнав з нас біди...

А тримбіта далї плаче голосить на всї гори: Не стало вже в живих Юри Василинюка... Не стало вже в живих...

Друга частина.

I.

Докія вернула з церкви і стала дожидати чоловіка, щоб забрати ся полуднувати. Не приходив довго. І Марійки не було. Вона позабирала малі діти, винесла ліжник перед хату, розстелила його на траві та полягали на ньому всї четверо: Докія й троє діточок. Гріли ся до сонця. Як раз перед хатою воно так жарило, що не знати було, що се вже пізна осінь. Вереме вибрало ся на причуд гарне. Позаранками потягало морозом, але коло полудня така була спека, як у серпнї. Дїти користували ся сонцем до схочу. Якби відчували, що вже небаром настане люта зима. І Докія, що цїлий тиждень у роботї — тепер простягла ся свобідно і жде чоловіка.

Її душа спокійна. Працює, скільки сили їй стає, дбає, щоби як найбільше встарати для хати, для господарства. Її Танасій добрий. Не може жалувати ся. Взяв її бідну, але Бог нагородив його. Щастить їм і з води і з роси. Що не зачнуть — усе користь їм приносить. Він збиває маєтки світами: верхами, лїсами, полонинами. Вона дбає в хатї. Він здав на неї маржину, що коло хати; вона кутає її, господарить молоком, маслом, брин-

дзю робить, завсїди принесе йому тих скілька банок у тиждень. Буває нераз і поверх десятки. А він приймe гріш, усміхнеть ся вдоволений, подивить ся на неї лагідно. Не милує її. Инші чоловіки якісь инакші для своїх жінок. Він, бач, не можна сказати, щоб не любив її, лихого слова їй не скаже. Такий то вже добрий для неї. Але щоб милував ся з нею — на се не стає в нього ніколи часу. Він любить її, але инакше, як — от хочби...

Подумала і неначе хмарка пересунулась по її лиці.

Бог із ним, з тим Николаєм! — зітхнула сумно і враз немов успокоїла ся. Вернула їй рівновага. Як раз малий Грицько повис у неї на грудех; пригорнула його до себе і поцілувала.

Зітхнула в друге.

Ще раз вернула їй до серця навісна думка. Десь у буддень, при працї ніколи про нього не згадає. Якби не жив для неї. Дарма, що недалекий сусїд, дарма, що не раз чує його голос, чує клепаннє коси на його царинцї. Навіть не гляне туди. І не стрічає ніколи. А стріне:

— Дужі, Николаю?

— Миром Докійко. Єк днували?

— Добре Николайку. Єк ви?

— В гараздї.

Стільки їх бесїди, стільки й розмови.

Але прийде недїля, то хоч роки цїлі минули — нема такої недїлї, такого свята, щоби не згадала його. Тай ще колиб так Танасїй сидів тодї у хатї, і на думку не приходилоб їй нїщо таке.

А то в неділю, ні в свято його ніколи нема дома. Він тоді як раз найбільше за [illegible]. Вона лишаєть ся сама-саміська. І тоді находить на неї туга. Було вийде перед хату і мимохіть гляне ліворуч — а там сидить у вікні Николай із жінкою. Або полягають у садку. Або хтось зайде до них; вона кутаєть ся у хаті, він сидить перед хатою і перекидають ся словами. Кожде їх слово чути в таку пору. В буддень, якби їх не було на світі, а в свято таки лїзуть її в очи, в голову, в серце, не може не чути їх. Інколи мусїла втікати до хати й запирати ся, такий туск підступав їй під груди.

А буває часом стануть сварити ся. Не може їх зрозуміти. Вона ніколи не сварила ся із Танасїєм. Чи він такий добрий, чи вона така плоха, досить, що до сварки у них ніколи не доходить. Одно завсїди уступить. А ті там, що милують ся, а що вже стануть сварити ся, лаяти ся; кричать обоє та так завзято, що на всю округу луна йде. Сварка кінчить ся звичайно в хаті. Чи доходило між ними коли до побоїв?... Не моглаб сказати. Не бачила.

Докія переловила себе врештї, що за богато думає, про що не требаб. Звертає увагу на дїтий. Починає з ними говорити. Голубить одно, пестить друге. Гладить головки, грає ть ся їх шовковими кучериками.

Глянула на сонце і троха знетерпеливила ся. Вже добре пізно. Чому нема Танасїя? Пішов до читальнї, але вже міг би вернути. І Марічка кудись повіяла ся. Могла би теж сидїти більше в хатї.

А то така скука... Все поробила... Пішлаб до маржини, якби пополуднували. Минув би скорше час до вечера. Її маржинка така розумна, так її розуміє, коли вона говорить до неї. Кожда коровиця знає, що вона їй скаже. Такими мудрими очима глядять на неї, що якби то не німина, моглиб зрозуміти одна одну. Вони й дивують ся десь, що сьогодня неділя, а вона не навідуєть ся до них.

Нараз глянула перед себе, йде сутками Марічка. Чого так хутко. Що? Плаче?

— А тобі що дівко. Ти чого заплакала ся?

А з грудий Марічки як не бухне ридання. Дарма було просити, пусто було приговорювати, не вгаває в плачу. Коли нарешті утихомирила ся на стільки, що могла промовити, розповіла все:

Так і так. Вона Василеви сестра. Чому мамка не сказала їй сього, коли бачила і знала, що вони люблять ся обоє?

— Яж не таїла ся, яж не ховала ся від тебе, мамко моя люба, чомуж ти мені правди всеї не сказала? Чого ти мене довела до нещастя? Ти одна знала всю правду, ти одна могла мене ратувати, мамко моя нещаслива.

А мати слухала стрівожена тих жалів доньки, і серце їй рвало ся з болю. Чим вона її розрадить, що скаже їй? Одно скаже, що все те брехня. Але того мало. Треба так се сказати, щоб Марійка повірила. Щоб сумніву не було.

Як він міг, той глитай, той клятий Іван наговорити на неї таку неправду? За те, що так вірно йому служила, що дбала за його працю ще більше, як за свою? Вона піде й до очий йому

скочить за сю брехню, дороги йому не дасть перейти спокійно, на ввесь мир буде кричати, що се брехня.

— Дай мені, мамко, потіху, дай мені, мамко, розраду. Тай не мені лише, але ще й дедеви мому. Такий, кажу вам, мамко, чорний став, як та земля; від одного слова привяв.

Аж тепер згадала Докія те, що найбільш сумне у сїй подїї. Вона мусить станути перед Танасія і сказати йому просто в очи: „Неправда!“

А чи зможе?

Доньцї сказала щиру правду. Таку святу, як на сповіди: „Василь не брат тобі. Присягаю, кленý ся на кости своїх дедя та ненї, най мирно спочивають“. Але що скаже Танасїеви?

Одно скаже: що сказала, коли Марічка прийшла на сьвіт. Він дуже ходив тодї сумний. Не міг повірити. Нїчого їй не казав, лише не навертав ся до дитини. Як вона впевняла його, як кляла ся, як хрест святий цїлувала. Не переставала впевняти, доки не повірив. А потім уже нїколи не було між ними про се бесїди. Як уже раз повірив її словам, утихомирив ся, не зачіпав більше сього питання нїколи.

Але що вона йому скаже тепер? То не лише боронити ся проти закиду Іванового — ще треба мати на гадцї, що Танасій плюне їй у лице, споневажить її, нехтолицею її назве, остатними словами її полає, не лиш за те, що стало ся — за брехню цїлого її життя. Бо, щоб він їй тепер уже повірив — нема надїї. Нї пробувати не буде, анї старатись його переконувати. Буде мовчати

і — плакати. Виплаче своє горе гіркими сльозами, розбільними риданнями. Колиб ще серце її не трісло із жалю!

Танасій вернув пізно в вечір до хати.

Кинув ся на постіль, вкрив ся ліжником і ні до кого не обізвав ся і словом. Якби його не було в хаті.

Докія не займала його. Сиділа на ослоні і втирала мовчки сльози. Доки не здрімала ся над ранком.

А Танасій перевертав ся з боку на бік. Тільки стогнав із глибини душі.

Не було в його голові дум, не було в його серці жалю, якась пустка настала у души. Він чув, що похоронив когось, щось погребав у свойому життї. Що?... Байдуже! Не стало чогось, що отсе двайцять років теплом огрівало ціле його життє, всю його працю. За одним ударом розлетіло ся, у безвісти провалило ся. І нема вже нїщо для нього. Нї працювати для кого, нї трудити ся. Усюди обман, скрізь брехня — усе, чим жив, для чого працював, на що надїяв ся, в одній хвилинї лудою стало.

Покінчив відразу з усїм.

Правдувати ся? З ким? Пощо? Хибаж дізнасть ся правди? Або треба йому иншої правди, як та, що почув її?

Не має в нього жінки, не має дитини, нема вже хати, щоб тримала його. Усе тут чуже йому, усе ненависне, в добавку все брехливе.

То найгірше нещастє перетерпив, найлютїщий

біль перенесеш, час загоїть найбільш болючу рану. Але як навкруги тебе брехня, як усе, в що ти вірив, покажеть ся обманом — нема вже життя в таких відносинах! Коли побачиш, що ціле твоє життє основувалось на брехні...

Танасій підвів ся на постелї, заскреготав зубами і гепнув собою з цїлої сили, аж кости загрустїли, аж дошки під ним затріщали.

Страшний жаль розібрав його. Яке то щасливе було його життє. Жінка була йому згідна і добра в господарстві, давала лад усему і все кутала; у пустоту ніяку не вдавала ся. Він в одно казав, що вже ліпша не може бути.

А тепер де вся та правда дїла ся, куди вона повернула ся?

Для кого він усю свою працю покладав, для кого ночий не досипляв, для кого не доїдав, не допивав, цїле життє для кого і для чого він трудив ся? Щоби почути по двайцяти роках, що його за ввесь вік обріхували, обманювали, на чести обікрадали?

Із його грудий вирвали ся гробові стогони-ридання. Плакав без слїз глибоким мущинським плачем.

Далеко ще до світу встав, закинув косу через плечé й пішов косити отаву. Пішов на далеку царинку, хотів бути як найдалї від хати. Взяв із собою кусень хлїба і перебув так цїлу днину.

Як він завзято косив! То двох добрих косарів треба було, щоб махнути ту траву. До вечера отава встелила всю царинку шовковими кучерями.

Танасій чув, як на души йому лекшало за кождим махом коси. І чим більш дізнавав пільги, тим завзятійше увихав ся. Люди переходили, здоровили його. Не чули відповіди на привіти. Ставали й дивували ся розмахови його коси.

— Ото раз косар! Ото, як богач на своїм косить. Не дай, Боже, такого здоганяти. Душу би випер із тебе.

Танасій не бачив нікого, нічого не чув. Не пересгавав увихати ся, аж доки не викосив усего свого жалю, усего болю свойого серця.

І знов ляг у вечері і словечка не промовив ні до кого. Здавало ся, не бачив ні Докії, ні Марічки, ні дрібних дітий. Коли хотіли покласти ся коло нього, відсунув їх рішучим рухом від себе; Докія забрала їх і поукладала спати на ослонах. На диво Танасій вснув ледви притулив ся до ліжника. Пролежав, як колода, до ранку. Спав, мов здороженний.

Вранці поклала Докія миску грітого молока, кулешу — Танасій сів, поснідав; потім встав, одяг ся і промовив:

— Я скосив вчера під вивертом отаву. Треба сьогодня згромадити.

Докія спитала:

— Ви скосили, Танасію, всю отаву?

— Усю.

Сплеснула в долоні:

— Ви самі скосили вчера цілу царинку?

Глянув на неї спокійно. Не промовив ані слова. Обернув ся і вийшов із хати.

Пішов у Косів.

Гнало його геть від хати.

Пішов токмити ся з жидами за маржину. Давно вже заходили до нього. Не хотів з ними говорити. Сіна вробив гаразд. Нема потреби збувати тепер під зиму маржину. На весні платити ме.

Аж ось инакше надумав.

Хотів збути ся всего, що було коло хати. Усего господарства, яке віддане Докії під догляд, її опіку. Не може дивити ся, як вона буде кутати ся коло сього. Мусів би що скілька днів приймати від неї гроші, обговорювати важнїщі справи. Не може. Не сила. Поклала таку гать, що не перебєш її. Не знає, як жити з нею. А жити треба і мусить. За старий уже, за поважний господар, щоб мав за пусте, що й плюнути не варто, тягати ся з нею за чуба. Але господинею вона вже в нього не буде. Най там порпаєть ся в грядках, най її навіть не бачить, але щоби вона мала дбати про його маєток...

Жалував, що заставив її до пологу. Краще було наймити громадїльницї, чим її висилати сушити отаву.

Ішов почерез верхи. Куди не гляне — скрізь люди косять, то сушать отави. Погідна осінь, суха, а лїто було мокре. Буде паші з на два роки. Шкода збувати маржину.

Задумав ся.

Як гірко старав на неї. Цїлі роки в тяжкій роботї, лїсами, то полонинами. Працю свою вкладав, невтомиму роботу. Не було для нього супротивностий, анї перепон нїяких. Що задумав

перевів. Три полонини в його руках. Пятьдесять штук маржини в полонині — десять коло хати. Є про що подумати, є коло чого заходити ся. За увесь вік ні одної днини не змарнував, щоби пропити її, пусто перележати. Ще й тепер є в нього сила. Є завзяттє до праці, є голова до діл, немає цїли. Брехня царить у його домашньому життї. На брехнї засноване цїле його родинне щастє. Увесь вік розпадав ся коло дитини навидїв її, любив, і нараз мусить викинути із серця.

Зморщив брови. Як ішов, станув і повернув ся ід своїй хатї. Не бачив її почерез ґрунь. Добре, що не бачив. Не розривала рани його серця. Здавив пястук, погрозив у напрямі своєї домівки. Добре, що втїк із хати. Якби була тут коло нього Докія — побив би її. За одно. За те, що осмішила його. Що ввесь вік, коли він голубив малу Марічку, він являв ся в її очех дурнем, обманеним дурнем, тулив до себе чужу дитину і радїв нею. Гордий був на неї.

— О, бодай тебе божа сила побила, ти нехтолице проклятуща. Бодай ти там, де стоїш, вила ся із болю, як отсе я тут караю ся через тебе. На який сміх ти виставила мене! Як ти мене споневажила! За моє добре серце, за дурний мій розум. Що я не дивив ся на люцькі маєтки, — взяв тебе бідну наймичку, думав робітницю буду мати. І що менї по твоїй роботї? Що менї з того, що ти вік увесь розпадала ся над моїм добром, розсїдала ся над ним, більш дбала про нього, чим я сам.

— Як днували, Танасїю?

— Миром, як вы, Андрійку.

— Мирно. Куди так пилуєте.

— В місто. Боже вам помагай.

— Дякувать за слово добре. Най і вам Бог помагає.

Минув косарів. Затис кресаню і полетів вітрами. У кождому слові причував ся йому насміх. Ішов нарочно верхами, щоб не стрічати людий. І тут є. І то такі, що в неділю були в читальні. Чули усе. Ото, як розпустили язики! Чомуж не сіпнути „богачика“ за печінки? Таке то вже, що люди бачуть лише твій гріш, твої маєтки, а не хочуть розуміти, скільки то пішло твоєї сили й життя. А хитнула ся тобі нога: чому не вдарити по голові, по плечех, по руках, куди попаде. Відплатити богачеви за те, що посмів працювати більш, чим инші, що мав щасливу руку. Якби чекали на сю хвилю. Однаково раді, як колиб збув ся свого маєтку. Більше ще збув ся. Чести. Доброго імени. Доброї слави. Іван, його соперник, насміяв ся над ним. Свою покидку йому підсунув. От, яку штуку втяв!

— Га, га, га! — реготав ся безтямно. — А ти, Танасію, плекав дитину і не чув того, як насміхають ся з твого дурного розуму! От як! То були пізніщі і вмирали одно за одним, а та приблуда лишила ся. На стид! На публїку!...

Задумав ся над останнїм проклоном. І жалко йому стало. Гіркий жаль здавив йому серце.

— Яж так її любив. Яж так люблю ту Марійку. Чого я так клену їй. Чого я такого лиха їй бажаю. Двайцять років тїшити ся нею, двай-

цять років дивити ся, як воно росте, розвиває ся, набирає ся краси, немов та молода гаджуджка розростає ся, як та чічка розцвітає ся... Чиж можна те все забути. Чиж можна викинути із серця те, що вросло в нього, що стало найдорощим твоїм скарбом? Чи можу я каменем кидати на невинну дитину? Що воно біднятко завинило? Що виросла така гожа? Що в серце моє так глибоко запала? Що мала таку маму, таку...

— Ох! Господоньку святий! Помилуй!...

Вернув ще згодї. Нїчого не зорудував. Ходив по містї, зазирав до крамів, розмовляв із знайомими. З жидами не зачинав бесїди. Коли його питали, казав, що має час. Може чекати. Прийде ярмарок — буде бачити цїну.

Перша думка, яку задумав у поспіху, у горячцї, покинула його. Прийшла розвага. Інакше й бути не могло. Він був за розумний, занадто зрівноважений цїле життє, щоб під поривом хвилї дїлати. Він знав, що не одно, як перед ярмарком прийдуть жиди до нього, а як він тепер піде сам до них.

Вернув домів із сильною постановою не піддавати ся. Не змінить у нїчому свойого життя. Що стало ся, — стало ся. Пропало і не відстанеть ся. Щож зрештою змінило ся? Марійка остала та сама Марійка, що й була. Любив її до недїлї, не може не любити й далї. Так Бог судив, що полюбив чужу дитину. Най Бог прийме за гріхи. Докія? Хибаж вона мало намучила — цїле

життє, ховаючи ся перед ним із злощасною правдою. Хибаж мало її уже кари, тої брехні цілого життя? Ще більш її карати? Як? Пощо? Який хосен буде з того? Що вернеть ся? Що направить ся? Ще більш їй жалю завдавати, як мала? Хибаж не старала ся бути доброю господинею? Не дбала про ціле господарство? Хто знає, якби не та брехня в її життї, чи не булаб вона, як инші, з любасами водила ся і аж тоді неславою його вкривала?

Успокоїв ся цілком, примирив ся з усїм. Хотів ще розмовити ся з нею. Але вже спокійно.

А як прийшов до хати, язик якось не повертав ся на ту справу. Очи не могли дивити ся в той бік, куди вештала ся Докія. Мовчав. Думав, нехай так забудеть ся. Краще без усяких пояснюваннїв. До чого договорять ся. Знають уже все: і він про її вчинок і вона про його думки, що він про неї думає. Краще не говорити. А то люди людьми. Стануть розбирати, не без того, що скипить злість і жаль у його серцї і він ще піднесе на неї руку. Пощо! Що сим направить! Минуле не завернеть ся; а життя між ними не буде. Вчинить ся така прірва, що таки зараз — хоч він, хоч вона будуть забирати ся з хати.

Минуло так два днї.

Одно, що бачив, то те, що Докія плакала, куди нї повернеть ся. Лице запухло, очи стали червоні, мутні. Роботу робить, але якби спала або якби ходила в горячцї. Така сумна, що жалко дивити ся на неї.

Одного вечера опинили ся в хатї самі обоє.

Діти загуляли десь на ґреготі, Марійка коло маржини.

Він вибирав ся на ніч до зимарки. Пішла трівога верхами, що показали ся вовки. Годї лишати так маржину без опіки. Полонинами впали снїги — маржина на зимарцї — в двох місцях. Є там наймити, але без господаря не буде.

Чекав на вечерю.

Нараз Докія повертаєть ся від печи, паде перед ним на колїна й заливаєть ся слїзми.

— Танасїю, карайте мене, як знаєте, вбийте мене, але не вбивайте дитини. Що вона бідна завинила?

Мовчав, нахнюпившись. Знав, що така хвиля мусить прийти, ждав на неї і бояв ся її. Волїв би, щоб не приходила була. Давно вже була в нього постанова не обзивати ся. Хотїв її додержати.

— Вона злагодила ся, бідненька, до весїлля, не ломіть їй життя.

Не втерпів. Підскочив на ослонї і промовив різко.

— Що? До якого весїлля? З ким?

— З Василем.

— Докіє!...

Крикнув так грізно, що покотила ся головою на ослін та вдарила нею з усеї сили. Її душі брала ся розпука. Відчула в його голосї погрозу, щоби не важила ся пробувати вмовляти в нього брехнї. Страшну погрозу. І зрозуміла її. Мусїла рішити ся: або так заговорити до нього, щоб повірив їй на віки і признав раз на всїди Марічку своєю дитиною, або — признати ся до усеї правди.

і нараз стала жалувати, що зачинала бесїду. За скоро ще, або за пізно. За пізно тому, що треба було зараз, під першим вражінием, боронити своєї чести, виступити проти нікчемної брехнї Івана, а коли сього не вчинила, треба вже було виждати. Танасїй за тих скілька днїв наболїв, але ще не зараз переболїв.

Ось такі невеселі думки карбулили ся її по голові, коли ридання груди її розривали. Чула, як Танасїй сопе злощасно. Як гнїв і люти підступають йому до серця. Пахкав завзято люльку.

Треба було рішити ся сяк або так, але хутко. Всї її міркування, що їх укладала собі в голові та думках уже від скількох днїв, нараз розсипали ся. Показали ся пусті, без основи. Треба було все на ново передумувати, а тут не було коли. Підвела ся і промовила непевно:

— Усе те, що говорив Іван — брехня.

Заперла дух у собі і ждала, що скаже чоловік.

Танасїй мовчав, нахнюпив ся ще більше і, не дивлячи ся на неї, промовив:

— Вже радше було, Докійо, не зачинати брехати. Знаєш, що я тобі не повірю.

От тепер вона відчула всю неправду Іванової клевети, повтореної так спокійно Танасїєм, з таким переконанием. Вона не може стерпіти сього. Най дїєть ся, що хоче, мусить боронити ся. Станула випростована перед Танасїєм, ковтнула останнї сльози і стала говорити, обурена в своїй жіночій гордости.

— Я кажу вам, Танасїю, що те все неправда,

що говорив Іван. Я служила в нього, то правда, але він не в голові мені був. Я й не дивила ся на нього. Я свою роботу робила і більш нічого не знала. В нього була молода жінка і він коло неї заходив ся. Я йому се до очий скажу не раз, десять раз і неслави на себе наводити не дам.

Танасій підвів на неї свої очи і поглянув здивований. Та в туж мить відповів їй спокійно:

— А я тобі, Докіє, кажу, що пуста твоя бесіда, я тобі не йму віри. Шкода навіть про се говорити.

Виймив сїрник і почав закурювати люльку, що погасла була.

А Докія зрозуміла відразу, що треба їй сказати все, вже не на те, щоби ратувати себе, свою славу, але щоби не ставити загороди проміж доньку й Василя. Вона не могла зрозуміти, чого хоче від неї Іван. Яке в тім діло? Але не могла ставати спокійно до боротьби з його брехнею. Лишала все: най само лагодить ся. Та тепер уже не пора було вагати ся та вижидати. Танасій сказав своє останнє слово. Не повірить їй ніколи. Змарнїє, зівяне її душа, її Марічка, Пропаде з туги за Василем, не звінчаєть ся із ним. Така жде сердешню доля, як і її мамку, коли ще не гірша.

— Послухайте Танасію, — промовила зломаним голосом. — Прошу вас, вислухайте все, що вам скажу. — До кінця мене вислухайте, а потім робіть, що хочете. Хоч можете мене вбити, хоч можете прогнати із хати. Не буду противити ся. Лише дайте менї договорити до кінця.

Танасій хитав головою, приготований вчути ще

раз ті самі запевнення. Але так його просила жалібно, що не мав сили противити ся.

— Іван брехав і не брехав. Брехав, бо Марічка не є від нього. Але й не брехав, бо вона не ваша донька.

— І ти ще смієш мені се в очи говорити? — ревнув скажений Танасій.

В його души увірвала ся остання надія на ратунок. Тепер уже не має себе що обманювати. Правда станула перед ним, як на долоні. Отже нема в нього доньки. Отже брехня була в цілому його життї. Хоч як спокійний хотів бути, біль розсаджував йому груди. На силу здержував себе, щоб не кинутись на Докію. Але те, що вона сказала, було таке страшне, що рука відказала ся від послуху. Значить, є ще щось гіршого, як те, що сказав йому при всїх Іван!

— Я вас просила Танасїю, щоб ви позволили менї договорити до кінця.

— Пусте! — махнув рукою зрезиґнований Танасій.

— Ви може одно пригадаєте собі, хоч то давно було, двайцять років минуло! Може пригадаєте собі, що я не хотїла віддавати ся за вас. Ви мусите собі се пригадати. Мене силою завели під вінець. Мої родичі бачили одно: що ви богатир. Я хоч служила, також не була остатна. І поля було дещо і хата нова, а найдужче те, що я була молода, здорова і гарна. Пригадайте собі, Танасїю. Як дивите ся на мою Марічку, пригадайте собі, чи не була я така, як вона? І ви наважили ся засватати мене. Не дивили ся, що я не хотїла

й чути. Умовили ся ваші дєдьо з моїм і повели нас під вінець.

Танасій слухав і, відгрібаючи всї свої спомини в забуття, не міг не признати, що все, що сказала Докія, була щира правда. Але щож далї?

Не ждав довго. Спокійно, якби муха бренїла, почала далї говорити Докія:

— А я не тому не хотїла йти за вас, щоб не похочувала вас, але тому, що ми любили ся вже довший час із Николаєм, із онтим, що сидить там третя хата від нас.

Танасій мов ударений несподїваною думкою, повернув голову до вікна. Але не бачив нїчого. Похнюпив ся і слухав далї. А Докія ледви говорить, а він слухає із запертим віддихом.

— Доки Николай був тут, я пручала ся, але прийшла осїнь, його взяли в рекрути і ви тямите, як я нараз пристала на все...

Замовкла. А потім вибухнула голосним риданнєм.

— Менї соромно було, Танасійку, за мою дївоцьку славу! Я мусїла покрити свій дївоцький гріх. А що ви вперли ся, я не перечила.

Настала гробова мовчанка.

Докія впала на ослін коло печи і закамянїла. І Танасій сидїв, оперши важку свою голову в долонї. В печи погасло. Темрява запала. Дїтвора вбігла в хату. Счинила гамір. Нїхто не озивав ся. Почала плакати. Марійка вернула з вечірнїм подоєм від коров. Дивить ся на родичів і не розуміє нїчого.

Нарештї Танасій підвів ся на силу з ослона і вийшов із хати, холибаючи ся то в сей, то в той бік.

II.

Вже другий тиждень добігає, як Танасій на зимарці. Цілу днину обходить маржину, годує, дозирає, доїть корови, ґледже молоко, аж вакар з дива вийти не може. Що стало ся господареви? Він, як божий рік, ні на полонині місця не загріє, а вже до зимарки навідуєть ся, як піде трівога і то загляне, накаже сокотити ся і пішов за своїми ділами. У нього маржина хоч і великий маєток, алеж він на те тримає вакаря і леґінів, щоб самому за иншими ділами ходити. Все любить мати вільну руку. А то вже другий тиждень минає, як прийшов у верх і ані гадки не має, що там у селї він полишив хату. До чиста забув на неї.

А прийде ніч — не спить ся йому. Андрій на те й ватаг, щоб годину-дві передрімати з вечера, коли ще спокійно, а як уже всяка звір зачинає бушувати, його вже сон не береть ся. І чує, як довга ніч, Танасій повертаєть ся то на сей, то на той бік, ані в гадції йому здрімати ся. Стогне так гірко, що аж жалко слухати. Що з ним таке починило ся? Говорить щось зі собою. Було, Андрій слухає, а далї стане йому жалко господаря — заговорить:

— Ви не спите, Танасію?

Думає, що обізветь ся. Ні. Замовкне, прикине ся, буцім то він спить і лише крізь сон таке говорив, чи стогнав. Твердий чоловік. Має якусь біль у серці, а зачинив її глибоко. Не показує світови.

Андрій почував жаль до нього. Він уже пятнайцятий рік ватагує у Танасія. Має право жадати, щоби Танасій був із ним щиріщий. Не хтож, як він, придбав Танасієви великий пай його маєтку. Коли й не ввесь. Твердий чоловік сей Танасій! Працею твоєю користуєть ся, але за людину тебе не має.

Старий ватаг повернеть ся до стіни і думає над злоденною своєю долею наймита. Знають тебе лише тоді, як станутъ говорити з тобою за маржину та за добуток із неї. Але як ти забагнеш поговорити до душі, покажуть тобі твоє місце. Щож? Не треба більше зачіпати. Як йому лекше здавити в собі своє горе, нехай і так! А видно, не мале горе в нього на душі, коли утік із села тай заховав ся у верху. Побила його доля відай не легонько.

— Боженьку, свята твоя воля! — зітхнув глибоко Андрій і знов повернув ся лицем на хату.

Він має також свою журу, а от якось її двигає. Гірко, нераз так йому гірко, що пішов би світами, але тверда в нього воля. Здавить груди, і замовкне його жура. Відай уже так йому судило ся. І хто знає, чи не через Танасія він так збавив собі життє. Оженив ся перед пятьма роками, жінку взяв молоду, лиш би тримати ся хати тай заробляти на прожиток. Перебули обоє до весни.

Лишив був і Танасія і його маржинку. А прийшло до Юрія — запахла йому полонина. Банно йому стало без тих вітрів полонинських. Як на біду Танасій з хати не вступаєть ся:

— Не лишиш ти мене, Андрію! Десять років ти в мене вакарив, як я пішлю без тебе свою маржинку горіщами!

Боронив ся. Хоч як його перло в верхи — не давав ся. Він оженив ся. Не на те брав жінку, щоби її лишати на ціле літо.

А Танасій своє:

— Ти мене без ножа потинаєш. Кого я найду собі за тебе! Хто мені мою працю убезпечить так, як ти?

Доти мулив, доти просив, аж Андрій подав ся. А молода жінка сиділа, слухала і мовчала. Дурна була! Не знала, що таке жити без чоловіка ціле літо. Не знала, що їй казати. А найби словом була обізвала ся — він був би остав ся. І ціле його життє булоб поплило инакше.

А може так мало бути? Може йому вже таке від Бога судило ся?

Пішов. Що тужно йому було зразу, а що вже потім вхопило його полонинське життє немов кліщами за душу. Він скоро віднайшов свій світ. Забув про село, про хату, про жінку. Часами як згадав, рвав ся, як із припона. За ніч пішов би в село і вернув би. Але знав свій твердий обовязок. Досидів до осени.

А як зійшов у село — богато відмінило ся. Жінка зібрала дещо з грядок, порала ся в хаті,

але нї вона з ним, нї він із нею не мали що говорити. Він її оповідає, яке його життє було в полонині, вона слухає його бесїди, але свою роботу робить. Хто його знає, чи й чула, що він її оповідав. Щоби словечком обізвала ся, щоби раз заговорила про своє життє. Снувала ся, як немова, по хатї. А він — якби чужий їй був!

Став заглядати до Танасієвої зимарки. Там є з ким поговорити. До душі одні одним передають свою мову. Там так цїкаво, коли згадаєш, що разом пережили. Очи горять, душа втвирасть ся і поїдає минулі спомини. А стануть говорити, що жде їх ще до весни, яка буде весна, чи довго зима тримати ме... Так весело було, що Андрій не одну ніч і заночує, далї й тижнями не показуєть ся до хати.

А прийшла весна, у нього вже й гадки не було, щоб міг не піти в полонину.

Коли вже мали гонити маржину, жінка здавалось нетерпеливила ся. В одно розпитує, коли вже підуть у верхи. Аж дивно йому було. Тепер присяг би, що вона вже не могла діждати тої години.

Пішов, якби нїколи й не могло бути инакше. Жив, як жив парубком: цїлою душею при маржинї, при тих статках свого господаря. А вернув в осени — застав пусту хату. Вже по дорозї щось якби нашіптувало йому: чоловіче, лишив жінку і не знаєш, як вона раду собі дає. Чим блище хати, тим йому ставало маркітнїще. А як прийшов і найшов пусту хату, здавалось йому, що инакше й не могло бути. Неначе ждав на те.

Сказали йому просто: сидить із кушнїрем з горіща. Пішла ще в лїтї.

Ходив до неї, вговорював. Не хотїла вертати.

— Не будуж я ввесь вік мовчати в твоїй хатї. Тут менї як є, так є, а бодай маю з ким поговорити. Є до кого словом обізвати ся.

Але він законний її чоловік.

Щож? Він і так не сидїти ме в хатї. І в зимі навіть не буде сидїти, а прийде весна — зараз звієть ся, як той вітер і лишить її знов саму.

Якеж її життє буде з чужим чоловіком?

Як Бог дасть, таке буде.

Шкода було далї говорити. Бачив, що вже не наверне її серця до себе. А може вона й нїколи не мала до нього серця? Бідну взяв — пішла за нього, за старого парубка, пішла, щоби й вона стала господинею. А не вдало ся їй життє — пішла шукати кращого.

Торік таки вговорив. Видно не дуже вже й за кушнїревою головою було їй солодко. Коли прийшов в осени та став її просити, слухала його та не противила ся дуже. Він говорив їй, що йому таки скучно самому в хатї, хата в землю западаєть ся без догляду, городи не оброблені, бурянами вкривають ся. Мовив, що стидно йому, маючи жінку, дивити ся, як вона за чужою головою вік свій марнує. Нагадував їй присягу. Нехай вернеть ся, він їй марного слова не скаже. Йому не пусте в голові, але таки йому нїяково без господинї в хатї.

Слухала, слухала уважливо, нарештї мовить:

— Добре, верну ся. А не будеш мене збиткувати?

— Крий мене, Господи! Таж я Бога не мав би в серці. Хибаж ти винна, що тобі скучно в моїй хаті? Ото би я був поганин, якби я пальцем кивнув тебе!

Як стояла, скочила в хату, зібрала своє лудинне. Віл клунок на плечі — в дорогу.

Зараз стала порати ся коло хати і в хаті. Привела все до ладу, але одно він бачить: чужі вони собі. Ні мови, ні розмови. Сидять тай кожде свою думку думає. А вона з кождим днем стає сумнїща; задумуєть ся, від роботи відриваєть ся і нї з того, нї з сього сльозу втирає в очех.

А далї каже йому:

— Таки ми не будемо жити вкупі.

Хоче розговорити. Не йде. Не будемо і не будемо.

— Ми не дібрали ся.

— І не жалко тобі мене кидати?

Жалко, Андрію, — мовить і погладила його по лиці. — Але я не видержу з тобою. Як лишу ся, то колись обвішу ся зі скуки.

Так його здавило за серце, що трохи не заголосив. Але яке то хлопови плакати! Затиснув очи, здавив сльози і мовить спокійно:

— Бог най нас розсудить, хто з нас провинив ся! Роби, як знаєш. Я тебе не спиняю.

Вона відай не сподївала ся такого. Бачить ся, думала, що він ме сварити. А як почула його спокійні слова, стала гірко ридати. Таким залила ся плачем, що йому трохи серце не розірвало ся.

Але він сидїв мовчки, потім взяв шапку і вийшов із хати. Колиб був бодай розговорював, колиб був бодай одним теплїщим словом обізвав ся. Але то, як душу йому здавило, так і слова на устах зацїпило!

Приходить у вечер у хату — вечеря злагоджена. Жінка приговорює до нього. І йому любо якось зробило ся на души. Пригорнув її, поцїлував.

Завтра — знов вони собі в добрі і злагодї. Позавтра також.

Думає — минуло ся вже лихо. І в хатї сидить, і говірливий став, як не бувало. Добре йому, думаєть ся, добре і їй.

А четвертої днини приходить із села до хати — і слїд за нею замело.

Переказала через людий, щоби більше не навідував ся. Не вернеть ся і не верне ся нїколи! Пусто нехай і не ходить за нею. Не може жити з ним.

І вже від тодї забув і за хату і за своє господарство. Цїле його життє ось тут коло Танасієвої маржини. Часом думає собі: нехай би сьогодня хотїла вернути — зараз покинув би все і пішов би жити з нею. Але то відай пуста його думка. Кажуть люди, що така зробила ся гожа молодиця. Дитинку має — сина…

Андрій зітхнув із глибини души. Нїколи не міг про се спокійно подумати.

Але нехай би вернула із ним, з тою дитиною, було би для них троїх що їсти! Запрацював би! Ой, як би він працював на неї!

Але то пусте. Тепер уже не вернеть ся ніколи! Тепер уже вона ніколи не вернеть ся до нього! Шкода думати про се!

Гепнув собою з усеї сили, аж лавиця застогнала.

Не спалось і Танасієви. У нього в одно та сама думка на умі. Йому не може поміститп ся в голові те все, що він почув не що давно.

Довго думалось йому, що се клевета, що Іван так собі кинув, щоби розбити ту спілку, але ось вийшло щось таке, чогоб не був сподівав ся. Ціле його життє — одна брехня. По хаті крутить ся в нього тих пятеро дітий і такі вони нараз стали йому чужі, що й глянути на них не може. Коли почув від Івана гіркі слова, не знав, що на се сказати. А сьогодня? Що то дав би він за те, щоби се була правда, щоби се як раз була правда. Був би бодай спокійний, що Іван раз вліз йому в дорогу, і то не йому, а його долї і край усему. Потім він жив уже своїм життєм. Ох, Докіє, Докіє! чому ти вже краще не замовчала всего! Забагло ся тобі сповідати ся, розкривати щиру правду. І що менї з неї. Іван а брехня булаб скорше, чи пізнїще показала ся і я успокоїв сяб, не мав би нї жалю, нї грижі. Як жив двайцять років — жив би і далї. А тепер що на те все казати? Знаю вже щпру правду і що менї з неї? Мала би вона мене потїшити? А як се лише початок правди? Як се лише перше її слово? Як ти, Докійко, ціле життє не зо мною жила, але в своїм

любасом, із Николаєм? Хто мені заручить за се, що як я світами розщибав ся, як я полонинами ходив, снігами по лїсах бродив, щоб придбати тобі і цїтям маєства, ти робила те, що робилаб кожда инша на твойому місцї? Я з хати, Николай у хату?

Танасїй став роздумувати над тим, як то довго Николай не женив ся, хоч вернув небаром із війська. І ще лютїща їдь почала затроювати його серце. Найгірше те його болїло, що його обманювали цїле життє. Як би то його Докія була пустила ся, як он ся, і та, і ще десять, двайцять їх, не сказав би їй і марного слова. Сказав би: таке вже його, як і инших. Тепер, чоловіче, сокоти ся, щоби не розпила ся, і щоби працї твоєї не розтринькала з любасами. Взяв би її цупко в руки, марного гроша не дав би їй без того, щоби не знати, на що поверне. Сокотив сяб був домашнього злодїя гірш чужого. Бо чужий, ади, зайде в комору та вичистить, то й знаєш, що обібрав тебе. А домашній розпускати ме твою працю помалу, день за днем, аж глядп, ти й старцем можеш стати.

Що він має маєтки? А скільки то його працї могло змарнувати ся так, що він і не знав нї про що? Де рахунок тому всему за цїлих двайцять років? Адже він віддав половину господарства, цїле домашнє господарство у Докіїні руки. Він за великими дїлами вганяв ся, куди йому було клопотати ся тим, що вона зробила з молоком, скільки його було, та що вона за нього взяла! Куди йому було наглядати за нею! Адже він мав її

за порядну господиню, він міг хвалити ся тим, що такої, як його Докія, пошукати. Вона поза ним не бачить світа! Ог, як він про неї говорив. То як стануть господарі розповідати собі свої клопоти з жінками — що ся на любасів тратить ся, та запиває ся, инша знов має якусь звичку, а він слухав і підсміхав ся. Нема то, бач, як його щасте! Таке вже Бог йому дав за всї його труди, за ту запопадну працю. А от, як те його щасте посміяло ся над ним! От, якої то йому заграло! І найгірш того, що він був увесь час слїпий, увесь час ходив, як запаморочений. Бачив цїлком що иншого, як було на дїлї. От, що його найдуже болить, і стидає, і в лють вганяє! Що він ще не знає, яка то вся правда його життя. Чого то він ще не дізнає ся!

І що йому дїяти? Чи піти домів і стати бити ту нехтолицю, але так, щоб їй аж печінки відстали: нехай каже від разу усю правду. І або вбє її, або махне на все рукою...

Або: взяв біс корову, най бере й телицю. Взяв двайцять років життя, най бере спокій ще й тих останнїх. Тепер бодай знає, кого має в хатї, буде сокотити ся.

— Ой гірка, гірка менї потїха! — промовив із жалем.

Танасій став наслухувати. Така звіяла ся метелиця, що трохи даху не зірве. Вже з вечера стало мести снїгом. А тепер такий вихор зірвав ся, як серед найлютїщої зими. Так нараз вхопило, хто то сподївав сяб. Ще до позавчера маржина пасла, вчера звіяли ся вітри, стало дожджіти, а

сьогодня вже сніг, а коли так повіє цілу ніч, завтра й добитись буде трудно в село.

Танасій вслухуєть ся в дикі голоси: чи то йому так вчуваєть ся, чи справді звірі якісь виють коло обори, де ночує маржина? Став наслухати.

— Андрію, чуєш?

— Зачинаєть ся зимова музика, — мовить Андрій, що й собі вслухав ся у виттє вихру. — То так наші гаджуджки з вітрами іграють ся. Скажіть мені, Танасію, чого то в літі, аби який вихор так чоловікови ні раз не лячно. А прийде зима, то як вітри стануть гуляти в гаджуґах, то так вам плачуть, так стогнуть. Ото, що то раз божа сила!

— Як би не те, що маржина заперта, то я би таки був дуже лячний за неї. О, чуєш... до чиста, якби вовки завили...

— Або який вовкулака, свят, свят, свят...

— Свят єси, Господи!

Оба почали хрестити ся.

А протяжна мельодія вихру чим більш почала ускладнювати ся. Переходить ріжні тони, а з них найбільш визначний довгий-предовгий свист, що переходив хвилями у дике, невловиме виттє — вихру чи звірів? А з ними у парі йде скрипіт та стогін грабових конарів та плач смерекових велитнів.

Танасій та Андрій напружили свій слух, щоб визнати ся в тій дикій мішанині тонів. Старали ся вловили своїми сторожкими ухами, чи не вплітає яка звір свого жалібного виття у стогони вихрів. Годі зміркувати. Нараз чують, як зарула маржина. Один довґий голос... за хвилю другий. За пер-

ший раз схопили ся оба і посідали на своїх лежанках та стали наслухувати. Коли вчули ревіт у друге, Танасій засвітив свічку і оба поставали коло дверий. Іти, чи ні? Колиб іще один раз вчули такий голос — безпешно булиб пішли.

— Не знати, де наш Білий? — питаєть ся Танасій притишеним голосом.

— Я лишив його коло загороди.

— Ану, покличу.

Танасій відхилив двері і крикнув з усеї сили:

— Білий! На тут! Білий!...

Його голос якби завмер у дикому реві вихрів, що, здавалось, зі всїх світів позлїтали ось тут поміж сї верхи. Але хоч який він був слабий, за хвилю можна було почути, як якісь дужі лапи почали дряпати в двері домівки.

Андрій відхилив двері. В хату всунув ся великий кудлач білої, а радше сїрої масти, увесь облїпленпй снїгом.

— Білий, са тут, Білку! На!

Кинув йому кусень буришника. Пес в однїй хвилинї проковтнув і дивить ся далї.

— На тобі ще! — і знов кинув йому скілька кусників, один по однім. — А тепер іди, Білку, пантруй маржини. Всяка звір тепер шибає собою, ще нам наробить якої біди. Йди, Білку, йди.

Пес зрозумів, чого хоче від нього Андрій і звернув ся до дверий. Ватаг відчинив двері і пес полетїв під свист вихру в напрямі загороди.

— От що то раз щирий сторож. Ніби то німина, а розуміє християнина краще, чим не одна людина. От так буде тепер гонити довкруги зи-

марки цілу ніч. Доки його голосу не почую, можу спокійно спати, маржині не станеть ся ніщо за макове зерно.

— Вже треба би нам обзирати ся за новими сторожами. Най підховують ся. Бо й Білко і Лиско не сьогодня, то завтра ноги простягнуть і ми лишимо ся без опіки, — мовить Танасій, дбайливий про кожду найменчу дрібничку у господарстві.

Загасив світло і оба полягали.

Та як не спало ся їм досї, так і далї бесїди не уло про сон. Але оба потонули у свої думи і людського голосу не чути вже було до ранку. Лише виттє вихру і стогони-плачі усїднього лїса не вгавали до світу. Зачала ся вже довга зимова журлива мова дерев і вихру і побою на хатї. А вплїтав ся в неї стогін та плач шиб у вікнах, що їх залїплювали в одно мокрі пластинки снїгу. Сумні, жалібні відгуки терпіннїв природи...

Другої днини коло полудня Танасій розкладав ватру, коли почув, як Білий забрехав і зараз потім замовк. За хвилю відчинили ся двері і в хату увійшов Василь.

Привитали ся. Василь непевним голосом, Танасій поздержливим, холодним.

Як тільки побачив Василя, відновила ся свіжа рана в його серцї. Дивним дивом з особою Василя сполучило ся враженнє всїх його нещасть, що звалили ся на його голову. Не був би Василь сватав його Марійки, не знав би він був усего того що йому душу тепер роздирає. Він радше волїв би не бачити його тепер на очи. Тож після

звичайного привіту настала прикра мовчанка. Василь стоїть посеред хати, Танасій далї роздуває ватру.

Нарештї перший промовив Василь:

— Я був вчера у вас у хатї і сьогодня вранцї, казали, що ви на зимарцї.

— Чоловік пильнує, з чого має хлїб їсти, — буркнув Танасій і знов замовк.

— А хибаж у вас нема Андрія?

— Андрій свою роботу робить, я свою.

Знов мовчанка.

— А я хотїв заговорити з вами, Танасію, про всячину.

— Говори, парубче, я слухаю.

Навіть не глянув на нього. А те „парубче“ якось дивно звучало в ухах Василя. Танасій давно вже так не говорив до нього. Уважав його за сина, кликав його по імени: „Василю“... „Васильку“... Сьогодня: „парубче“. Як до чужого. Гірш, як до чужого. Бо й чужому так не сказав би. Обілляв Василя студеною водою. Та він прийшов за дїлом. Треба його лагодити.

— Я прийшов поспитати вас, що мемо робити?

— А з чим то?

— Та... з вінчаннєм.

Танасій поглянув на нього здивований.

— А хибаж ти не знаєш, що маємо робити? Твій дєдьо сказав своє слово тай уже припечатав всї наші порахунки. Ти знав се не від сьогодня.

— Алеж то все брехня, що дєдьо наговорив. Там у нас таке пекло, така веремія дома, що крий Господи.

— А щож мене се обходить, що там у вас дієть ся.

Говорив се цілком спокійно. Станув на тому, що Іван сказав правду про свого Василя і його Марічку і він уже не має тут що більш говорити. Дивував ся, як сміє Василь узагалі приходити з сим ділом до нього.

— А ваша Докія...

— Ти мені, парубче, лиши раз на завсїди всяку гадку про Марійку. А те, що баби говорять, ні мені не йде в голову, ні ти собі тим голови не завертай. Твій дєдьо сказав раз і вже ніхто того не відкаже. Навіть він сам ні!

Довга мовчанка. Ватра, над якою прів Танасій, стала розгорювати ся. Фоя, що намокла була на снїгу починає обсохати та спершу курить, потім блимає полумям. Танасій всю свою увагу звертає на неї. Якби нікого не було в хатї.

— То ми вже мемо розходити ся, Танасію?

— Як гадкуєш, леґіню. Відай, що так, коли ще не розійшли ся.

— А я забрив почерез вас у біду, тай не знаю, що діяти.

— Почерез мене?

— Та ніби так.

— У якуж то я біду тебе встромив?

— А в той спілковий бутин.

— А чи не ти то мене хотів у нього убрати?

— Я думав, ви поможете грішми.

— У мене не було з тобою такої бесїди.

Знов мовчанка. Танасій пішов до шіпчини під хатою, вніс дров, та приставив їх до ватри. Те-

пер став виливати молоко із деревляної посудини у великий мідяний котел, та завісив його над ватрою.

— Щож я буду тепер з усім тим чинити? — питаєть ся Василь.

Нема відповіди.

— То так приходить ся, що або ніж до горла, або таки просто до кримeналу. В запоруку поклав усї спілкові гроші, всї паї — тепер роботи нема з чим зачинати. А люди так мене вже напастують, що вчера трохи мене не побили. Я мав іще всю надію на вас, пане Танасїю. Змилуйте ся надо мною. Поможіть, ради Бога. Молю вас. Ратуйте мене, не дайте загибати менї й тим людям, що пристали до моєї роботи.

— Трудно буде, парубче, щоби я пхав ся в несвоє дїло.

— У мене була ще вся надія, що все покажеть ся брехнею. Що ви звінчаєте нас. І як обіцяли, пристанете з своїм паєм до спілки. Тепер ви розбиваєте ту надію. Лишаєте мене одного з самими ворогами. Вониб мене найрадше з якої кручі та в ріку кинули, якби не то, що ще таки надіють ся на поратунок. А що буде, як я не зможу нїчого вдїяти? Танасїю. Вислухайте мене! Берїть усе дїло в свої руки. Вам се не першина. Ви не один бутин рубали. Самі всїм орудуйте. Я все вам віддаю. За наймита у вас стану. І руки і голову, цїлого себе віддам вам — робіть зо мною, що хочете, лише не збиткуйте мене, не збавляйте того, що я вже зачав на спілку із вами.

— Я з тобою, Василю, до спілки не ставав! Ти завсїди май се на гадцї.

— Як ви мене не заратуєте, так ніхто не поратує ні мене, ні тих людий, що посклали паї.

— Я тобі скажу свою гадку, а ти, хоч слухай, хоч роби собі, що гадаєш: я на ту спілку не дам ані зломаного гроша. І сам не му перебирати бутина. У мене нема до того ні сили, ні охоти. Так мені все попутало ся в мойому життї, що дурний би я був, щоби ще гіршу кару брати на свою голову, як уже маю. Слухай, що я тобі кажу раз на всїгди: Марічки не дістанеш і пусто собі з нею не заходи! А гроший я тобі не дам, хочби ти мав таки пропасти зі своєю спілкою. Але я дам тобі раду. Ти маєш дедя. Най він тобі поможе.

— Ой тож то ви менї порадили!

— Не в лад? Я з своїм назад.

Коли небаром потім Василь вийшов із хати, Танасїй почув якусь полекшу на серцї.

Помстив ся, як міг, і як знав, на найбільшому свойому ворогови Іванови Руснакови. Помстив ся, бо вбив йому спина. Він знав, він певен був того, що Василь навіть не піде до дедя в сьому дїлї. Але й знав, що тепер жде його загибіль. Як любив його до недавнього часу, так тепер ненавидїв його. Просто радїв би, якби довелось дивити ся на його упадок. І то лише, щоб таким способом дивити ся на терпіння Марійки й її матери, Докії.

Якась дика пристрасть заграла в його серцї. Що до тепер він мучив ся, терпів, страдав, що ні думки спокійної в нього не було, ні сну, ні роботи, так тепер заволодїло ним одно грізне почуваннє мести. Йому здавалось, що якби вся Ва-

силева робота пропала, якби він дістав ся до крименалу, він, Танасій сказав би: бачиш братчику, Іванчику, куди ти зайшов зо своїм розумом, зо своїми гріхми! Твій син гниє у крименалї. Як злодій. Як драбуга. Ще й ти, братчику, на старости літ туди попадеш. А до Марічки, братчику, тобі зась! Та нахваляв ся, що ти її сплодив, громи на твою голову! Земля би твоїх костий не приймила!

А свого Василя ти встеріг від крименалу?

А тій суцї, Докії, сказав би: ади! Ти гадала що гріх твій тобі минеть ся? Одно в крименалї гниє за твої гріхи, а друге до сивої коси досидить. Ти собі за Николаєм ходи, щоби зволяв їй вінчати ся. А я тобі ще покажу, що я маю над нею силу! І над тобою! Гонити му від хати кождого, хто сюди навернутись загадав би! Що міг я твоїй доньцї помогти, то тепер, дарма, що вона лише твоя, але я зможу їй ще дати почути свою руку! І тобі враз із нею!

III.

Зима впала нагло і взяла на диво гостра. Що мело снїгом, такі високі кучугури понасипало, що люди порпались у снїгах ледви добувались із них. А вихри звіяли ся такі люті, що дерева до долу гнули ся; тут і там ломило вершки. Врештї потис мороз. Нїхто вже з хати не показував ся. Хиба ті, що їх гонило якесь дїло.

І ось, як покупнїв у Василевому краму бігма, так почали заходити спільники. А у всїх на устах одно питаннє: коли?...

Найвища пора забирати ся до роботи, а головний керманич, душа цїлої спілки — мовчить. Сидить і нї про що не думає. Ніякого слова від нього не добудеш. Мовчить на всї запити. Слухає без того, щоб противити ся, всїх докорів. Якби не до нього звертали ся. Якби й він сам був одним із тих, що мають право докоряти когось. Люди сходять ся, радять, говорять, нетерпеливлять ся, жалують ся, що час минає, гримають, а Василь мовчить і нї чичирк. Якби не про нього бесїда.

А розійдуть ся — він дає волю своїм думкам, свому жалеви.

Станув на роздорожжю. Нї взад завернути нї наперед поступити. Побачив, що сили за слабі,

бояв ся йти на непевне, більш того, на пропаще. І завернути ніяк. Поперехрещувано, поперемішувано всї його рахунки, всї міркування. В добавку власне горе спиняло його в роботї. Думав: оженить ся, введе жінку в хату, розживеть ся. Все одним ударом розсипало ся. Зруйновано всї його надії на родиннє щастє. І як сильна була біль його особиста — забувала ся в загальнім горю. Він один, а там десятки надій похоронено. Ще й не знати, як буде. Заложено гроші — а як прийдеть ся доповнювати? Стягати паї запоруки? Нищити і так найгірших злидарів.

А тут що не отворять ся двері — один із них, із тих загрожених, стає перед ним, як докір його необережної роботи. Далї другий, третїй. Зачинають ся звичайні бесїди, доріканя. Переслухати годї ту розжалоблену бідноту. Підуть одні, приходять инші, одні за одними.

Добро: ще не зачали лаяти ся. Зима що йно зачала ся. Ще й не зима, а пізна осїнь. Ще нїчого не втрачено. В иншому часї ще й не зачиналиб. А ті снїги гонять людий із хати і то все опиняєть ся у нього.

Почав попадати в розпуку. Бачить, що взяв на свої плечі тягар над силу. Такого не міг сподївати ся. Годї було все передвидїти. Усе завзяло ся проти нього. Нї поради, нї поратунку. Одні жалї й безпросвітні стогнання, а там, звідки міг би йти який ратунок — упір, завзяттє, а ще з иншого боку злість.

Згадав, що йому не першина йти на перебій. Від коли став парубочити, він усе був на сїм шля-

ху боротьби. Зачав собі із Січю. Батько відрік ся його, всї статочні господарі кляли йому — він опер ся на молоді, Січ заложив, молодих згуртував. І що не відказували — мусїли вмовкнути. А прийшло яке громадське діло — його козаки як не тупнуть ногами — найзавзятїщий дукар подасть ся. То як побачили раз, другий, що можуть ще й позаторішнє сїно розкинути в траву і змарнують працю скількох років — вступали ся. Відказували, відгрожували ся, шандарям роботу завдавали, але нарештї пішли під Василеву команду. Тай не так його, бо він сховав ся за читальню, як під загальну громадську думку читальників.

Зачав зі спілкою — з крамницею. Тут ще й жиди бунтували людий. Рідний батько вже таки не знав, що робити собі. А все минуло ся. Крамниця не лише остояла ся, але станула на таких трівких основах, що ніщо її не захолибає.

Нарештї той бутин. Думка була відважна і більш, як певна, на здїйсненнє при його рахунках. Як лише переконав до неї Танасїя і запевнив собі його поміч, був певний, що поведе все, як треба.

Перечисливь .. Танасїй і чути вже не хоче. До батька його звертає. О, довго чекав би на се! Але люди не дають ждати. Чим раз більш нетерпеливлять ся. Він ще панує над ними своїм спокоєм. Приходить такі, що мало до сварки ставати, а стануть одні одних розважувати — розходять ся по добру. Але як уже в друге, у третє приходять, в крамниці стає горячїще.

Вже чує Василь, що крайня пора казати рі-

шуче слово. Ще день, ще два і пропадати прийдеть ся.

Не спав по цілих ночах. Роздумував на всї лади. Робота, яку зачав, переходила його сили. Почув себе таким опущеним, таким самітним, що бояв ся її думати про се, що жде його в найблищих днях. Помочи нї з відки, підмоги ніякої. Нї з ким порадити ся, нї кому звірити ся із своїми турботами. Знав се, що лише його спокій держить людий у рівновазї. І мусїв удавати як найдовше, що він цїлком спокійний. Але доки? Що врештї скаже? Одно: що не в силї вести дїла! А що потім? Як оборонить ся проти тої навали, що впаде на нього від усїх заведених у своїх надїях? Хотїв би радше запасти ся під землю, щоби не думати про те все, не дивити ся на ті постатї, що снують ся перед ним із німими запитами, не слухати гнїтучих розмов.

А в добавку чув якийсь такий смуток у души... Розвіяли ся його надії, що їх пестив у своїх думках... Він бачив себе вже статочним господарем, орудував поважною силою гроша, робив велику громадську роботу. Єднав собі прихильників своєї працї одним лише замислом про велику лїсову спілку. Він гори вже в своїх думках перевертав. Орґанїзував, лучив, збирав гроші на викупно полонин, лїсів із жидівських рук, основував спілку вивозу маржини, а тут станула між ним і між його замислами-думками непоборима перепона, завада, і все розлетїло ся... І чує, як грізна ненависть починає збирати ся довкруги його голови густими, непроглядними хмарами. А та ненависть може про-

явити ся таким непереможним вибухом, що винищить його раз на всегди, підкосить не так його значіннє, як усї його пляни, всю задуману на будуче роботу. Хто раз упаде до землї, того вже ніяка сила не піднесе.

А далї той туск його душі. Вже скілька тижнів, як він не бачить ся з Марічкою. Бачить її, але вона вже не його. Нема її коло нього. Нема її голосу, не чує її любих пестощів, нема вже в світї його коханої Марічки. Є якась чужа для нього дївчина, але чим більш вона чужа йому стає, тим дужче його до неї тягне. І дивне якесь почуває. Як її побачить — дивить ся на неї, мов крізь непрозору мрич. Бачить якусь людину, але Марічки, тої любої своєї Марічки, в нїй не пізнає. А прийде на нього час, чи то в ночи проснеть ся, чи в білу днину опинить ся сам один, сяде в крамницї за столом, задумає ся, зажмурить очи і стане вона перед ним, як жива, в однїй із тих гарно пережитих хвиль. То бачить її, як була пишна та гарна на храму. А всїх очи звертали ся на неї, а нїхто не посмів і наблизити ся, бо знали, що вона Василева. А то, як повисне вона в чудову місячну ніч на його шиї і він віддих її чує на свойому лицї, а її очи до дна його душі заглядають, а уста шепочуть: „Васильку"...

— Марічко... моя ти Марічко... Моя ти нещасна Марічко... — шепоче у нестямі і ловить душею її погляд, вслухує ся в її голос, милує ся красою її постави.

— Марічко моя! За яку кару на світї я тебе втратив...

І починає стогнати тим глибоким стогоном заведеного у своїх надіях молодця.

Під таку хвилю ніхто не пізнав би в ньому того буйного, смілого орґанізатора, того відважного завзятця, що то цілі гори брав ся перевертати. І не знати, що більш його боліло, що більш жалїть його заставлювало, чи та біль зза втрати власного щастя, чи та жура, що, яку собі зготовив долю, таку й иншим принесе в дарунку.

Зрозумів одно: що се, чи те, однаково кинулоб його д'землї. Однаково зробилоб його неужитком. А оба лиха зложили ся на купу — однаково, що й кожде з них окремо. А може й краще. Робив би одну роботу — не міг би переболїти другої втрати. А тепер нї за чим жалувати, нї чого ждати, нї за чим болїти. Що було — минуло. Був гарний сон — якась злюща людина збудила його, перебила чарівне видовище. А може то так судило ся. Треба мирити ся...

Василь переставав думати, ждати, надїяти ся, переставав жити — єствувати... ходив по якімсь незнанім собі, далекім та чужім світї, куди закинула його якась сила, вириваючи його з круга його думок, замірів, відриваючи його від горячої, завзятої роботи...

А в слїд за ним ходив його смуток, та давив його душу неутишимий жаль... серце йому рвала розпука...

А днї минають за днями... Снїг паде і паде... вкриває землю, царинки, лїси... вже й снїжниця стає плисти рікою...

А там із верха споэирає до нього старезний смерековий ліс іненаче питає:

„Василю... що ти леґіню надумав?... Ой!... За рано ти, парубче, вабрав ся мене потинати... Не на твої се руки, леґіню... Не на твої...“

Насміхаєть ся із нього. Із його безсилля...

— Ой, відай на пусто-дармо переміряв та перебив я тебе, брате, своїми ногами! — відповідає йому розжалоблений Василь. — На пусто-дармо закопав я, друже мій, у твою гущавину людську кервавицю. Прийдуть инші, чужі голови над тобою промишляти, не мої руки муть тебе, братчику, потинати...

Доходив у своїй души до повної зневіри, здав ся на волю судьби... нічого не бажав, не думав, не ждав нічого.

А нараз якась сила кинула його думки на инший шлях. Не знати, звідки взяла ся у нього думка, що він не зробив усего, що міг був зробити. Він мусить піти до дедя. Добре мовив Танасій. До дедя йому звернути ся. І чому він не зробив сього давно вже? Там найде і виясненнє і поміч. Хто знає? Йому чогось таки здаєть ся, що все те, що дедьо сказав був — неправда. Ой, колиб! Колиб се неправда була! А що потім? Що далї?

І друга думка уперто всадовила ся в його голову, що дедьо один чоловік на світї, який йому помогти в силї. Так. Він напевно поможе. Не дасть йому пропадати Він же його рідний син

— одинокий. Для кого дедьо стількі маетки збивав, коли син має марно загибати. Він напевно йому поможе!

Як не знати, звідки взяла ся у нього ся думка, так ще труднійш булоб йому сказати, звідки вся та його віра. Але така була кріпка, так ним оволоділа, що не розбирав уже нічого.

Чув десь далеко якийсь голос: Парубче! отям ся! Що ти задумав! — Але не слухав голосу сього. Така взяла ся в його душі певність на дедину поміч, що, як лише настав вечір, запер крамницю й пішов просто плаєм у верх.

Спинював ся скілька разів у дорозї. Сам видавав ся собі у тих хвилях таким смішним, ті думки про поміч дедину здавались такі шалені, що хотів, як стій, завертати. Але вагання трівало одну коротку хвилину. Приходила ще більша певність. Ішов — не йшов — летїв, що духу зловити не міг.

Станув перед хатою. А тепер нараз іщез увесь обман. Побачив бліде світелце у хатї. Знав, що дедьо сидить при якійсь роботї і жде, поки неня не злагодить вечері. В хатї тиша... тільки в печі тріскає сухий хворост, що палахкотить сильним огнем.

Як гляне на нього дедьо, коли він стане в дверех? І чи гляне на нього? А що він скаже? Як зачне? Як перше слово заговорить?... Ой, те перше слово, заки розговорять ся, заки він розкаже все, з чим прийшов.

Чи не краще вернути ся? Адже нїщо з того не вийде! Дедьо — як та скала! Гірш скелї —

неумолимий! Він мав би подати ся перед ним — Василем? Не його дедьо! Не Іван Руснак!

А він, Василь, дарма, що того самого роду, а от — подав ся! От — куди пригонило його! Покорити ся, просити, благати...

Ні — просити не буде. Одно слово скаже...

А потім?...

Однаково було йому тепер, чи переступити поріг, чи вернути ся. Не надумуючи ся, відчинив двері.

IV.

Іван сидїв над постолами. Такий був занятий роботою, що чи не чув, як рипнули сїнешні двері, чи думав, що котре з челяди — навіть не підвів голови. А що нїхто не здоровив ся, він далї поглубив ся у свою працю. Робив її завзято. Так полюбив її змалху, що нїхто не вдасть йому таких постолів, як сам він собі пошиє. І чоботи має на високих закаблуках, з холявами по колїна, але не варті вони нїчого проти його власних постолів, що їх собі сам пошиє. То таки господарська обува, не то, що панські вигадки, міське фантє. От, як посидить ще сей вечір — завтра вже зможе їх обути.

Затоплений у свої думи аж зчудував ся, що хтось посмів ворушити його тишину. То Параска зверещала, як навіжена — тай ще чого! Велике цабе, що прийшов Василь. Він знав, що не сьогодня, то завтра, позавтра він мусить прийти. Не на щож, як лише на те робив він цїлу свою роботу. Видно, добре все обдумав, коли так хутко Василь станув перед ним.

Сказав йому якесь слово на привіт, тай нїби то не проти нього вся онта бесїда, що її завела з Василем Параска. Чує, що гірко Василеви, люди

натискають... Ага, Танасій не дає гроший... Він так і знав. О, то твердий чоловік! На непевне не дурний давати. От, як усе було мудро продумане! Годі бажати собі кращого кінця. Лише чого Василь хоче?

— Невжеж він думає, що дістане гроші, що я стану спільником його спільників. Борони мене, Боже, від такого розуму. А щось таке ніби то й торочить. Волію не слухати.

Та не слухати — годі було. Василь говорив чим далі таки просто до нього. Коли таки врешті поспитав: „Що кажете дедю?“ — він якби зрокинув ся із сну і пробурмотів безладно:

— Га? Що мовиш? Я не чую...

— Я питаю, — мовить Василь, — чи би ви мене не заратували, дедю, в моїй біді?

— Або я тобі біди напитував?

— Та — таки троха й ви напитали. Якби не ви, я мав би сьогодня Танасієві гроші.

Зачепив за дуже немилу річ. Івана мов би вжалив. Він замняв ся і перекинув ся в инший бік, щоби далеко бути від того спомину. Він каже:

— А може би ти пристав, сину, до мене до спілки? У тебе дужі руки, у мене гроші. Як звяжемо ся, гори мемо перевертати.

Аж сам здивував ся від своїх слів. В иншій хвилї ледви чи би був їх сказав. Але тепер мусів чимось сильним відвернути Василеву увагу.

— Як ви мені поможете на сей раз вибристи з біди, то я пристану до вас, дедю, усею душею, колиб ви лише розвязали ся із Гершком.

— Ов, який жеж бо ти, небоже, фудульний!

— заговорив Іван Руснак, як би його хто вколов. Він дуже був невдоволений із такого повороту бесіди. Щоби хтось та посмів йому, Іванови Руснакови, диктувати, що він має робити? Йому ще за ввесь вік ніхто не диктував і ніхто не ме!... Не то рідний син.

Настала прикра мовчанка.

— Не я, сину, до тебе прийшов, просити ся в тебе помочи. Не ти мені будеш ставити умови.

Поміркував щось і промовив далї:

— По такому слові моглиб ми собі сказати: буваймо здорові. Та я на сей раз так не скажу, бо бачу гірку твою годину. Я тобі ось що пораджу: ти плюнь на своїх спільників. Що вже зложили паїв і заплатили запоруку, най буде досить із них. Не складають далї — то їх вина, що запорука пропаде. А пятку то варто й то, що то кождий з них наробив собі надій на всяку всячину. Голодранцї відразу хотіли поставати господарями. Вже було й не приступай до них. І все те за дешеві гроші. Пятчину зложив на пай, тай, ади, яка сила у нього! Але скоро минуло ся. А тепер пора справдешнїм господарям брати ся за роботу: менї, тобі. Ти не гадкуй собі, що я так в легким серцем дивив ся на те, що ти пішов собі від мене, з мого ґрунту. Але я в одно мав на гадцї Господню притчу про блудного сина, про того наверненого грішника. І бачить ся менї, ти прийшов сьогодня в мою хату.

— Я прийшов, дедю, але не так, як ви собі думаєте. Я прийшов просити вас, щоб дали гроші але не розбивати, лише ратувати спілку.

— Я мав би ратувати спілку, яка мені тебе збаламутила і забрала? Як би я міг яким способом знищити її, я зробив би се зараз. Най з нею або й ти пропадеш, або повернеш уже раз до мене! А я би мав її ратувати?

Сопів із превеликої злости.

— Я думав, що ти прийшов, як добрий син, що врешті зрозумів, що значить рід, що значить гріш у роді. Я ціле життє дбав, старав, від всякої ярички сокотив ся, щоби лише не розтратити того, що придбав своєю працею. А ти ще марного гроша не приробив, а вже брав сяб розкидати мою працю?

Василь зрозумів нарешті, що все пропало. Програв уже все, що поставив. Батько до спілки не пристане, гроший не дасть — він спілки не поратує. Нема вже що говорити. Можна обернути ся і піти спокійно домів. Нового слова від дедя не вчує.

Та се, як раз, такого нагнало йому жалю, що він, як стояв, так кинув ся дедеви до колін та став його благати:

— Дедику, голубе мій, як я вас прошу, як я вас молю, ратуйте мене! Відпишіть мені якийсь малий пай свого мастку, що припаде на мене, най я ним орудую у спілці. Як збавлю його, не просити му вас більш нічого, наймитом у вас стану, маржину вам буду дозирати в полонині. І як мені що ще потім запишете, то я собі на се гірко запрацюю. Від усіх спілок, від усіх крамів відречу ся. Але най уже спробую, най раз очу, до чого мене заведе мій дурний розум: чи до добра, чи до

біди. Один раз дайте мені зробити пробу. Мізерних дві тисячі левів — скілька штук маржини відступіть мені. Най я роблю роботу, яку раз зачав. Не вбивайте душі у мені.

А Іван слухав сих плачів Василевих цілком спокійно. Не дивив ся навіть на нього. Почував тепер усю свою батьківську власть над ним і порішив використати її.

— Я раз сказав: не дам. До спілки — не дам! Я вкину у той бутин не дві — пять! десять тисяч! Але вкину їх сам собі, у свій бутин, не якийсь спілковий, громадський, жебрацький.

— Іване, не відкидайте Василя, як прийшов до нас. Що ви нераз казали? — просить Параска.

— Не нагадуй, Параско. То минуло. Він не прийшов тоді, як я хотів був, але прийшов, як йому біда настала. Тепер я одно маю зробити: маю йому показати, що дедьо таки щось варт і таки щось значить. Він, думаєш, був би упав мені до ніг, якби не притисла його біда?

Василь уже стояв осторонь від нього. Він промовив:

— Каю ся, що взагалі вас просив.

— Ти з добра мені упав до колїн? З біди! Лише знай, що підеш ти сьогодня від мене — прийдеш ще раз, але тоді по землі передо мною качати ся меш, головою об поміст будеш товкти! І тоді не я тебе просити му: ставай до спілки зо мною, але ти меш просити ся, щоби я тебе приймив у хату. Ти мусиш іще пізнати, що значить „дедьо“ і яка його сила! Ти прийшов сьогодня

поклонити ся моїм грошем — я ще дiжду ся, що ти й менi поклониш ся.

— Я вже бiльше не наверну ся до вашого порога!

— Лекше менi чекати на тебе, чим тобi обходити ся без мене.

— Ви в одно таки чекати мете, а я вже не потребую.

В хатi залягла тишина. Чути було, як за вiкном виє зимова хуртовина. То звiяла ся метелиця, що трохи побою з хати не змете.

— Ви ще не зачинали рубати бутина? - питає згодом Параска.

— Не було чим. Вiд коли дєдьо станули мiж мною i Танасiєм...

— То все неправда, що дєдьо тодi там говорив!

— Параско, мовчи! — гримнув Iван. — Все правда, що я сказав.

— Iване, не може бути правда, як ви давно думали про се, щоби звiнчати Василя з Марiчкою. Не булиб ви припускали собi сього до голови.

— Мовчи, Параско, кажу тобi ще раз! Не тобi до того мiшати ся. Не твоє дiло. Я сказав раз i бiльш казати не буду. Сказав правду i не буду її перевертати.

— Не слухай, Василю, дєдиної правди. Вона сама неправда про Танасiєву Докiю. Вона, як у нас служила, мала свого парубка. Куди їй у головi був твiй дєдьо. То все неправда.

— Менi однаково, як iз сим, так без того. Танасiй уже не наверне ся до мене. А Марiчка так мене минає, якби ми вже на вiки розiйшли ся

Мені от гірше, що піде й моя й людська праця на пусто-дармо.

— Не піде на пусто, на дармо. Я пожду ще тиждень-два, поїду до Львова і побачиш, як коло Різдва всї твої спільники ставуть у мойому бутині до роботи. Побачиш, хто путщий: чи той, що має в кишенї гроші і робить, що хоче, не оглядаючись нї на кого, чи той, що береть ся закладати якісь спілки і жде помочи, Бог зна, звідки. Ти собі чекай, а я буду робити. А поки що я ще чекаю, доки ти не перевернеш ся із своїм бутином, тодї я прийду і поратую, але не тебе, лише ту злидenну голоту. Зроблю твою роботу, але для себе.

— Ви, як той глитай, насміхаєте ся з мене в прикрій годинї.

— Нї, я, як той, що має гроші, сміє ть ся з дурного стáрця, що то вибрав ся за свої лати та дїри світи купувати.

А Параска, що сидїла задумавшись, промовила:

— Не добре ви, Іване, дїєте, не добре.

Вже давно, як вийшов із хати Василь. Вже Параска з вечерею упоралась, але й сама не їсть і чоловіка не кличе. Сїла на ослонї коло печи й задумала ся. Її очи зайшли слїзьми, в серцї здавило її таким гірким болем, що не знає, як зарадити собі.

От, був у хатї її любий хлопець і знов пішов. І вже, хто знає, коли навернеть ся до хати. Рік уже, як не навідував ся. Ходила за ним, очи свої видивлювала, груди свої зговорювала, анї гадки було його навернути до дедя. Нараз прийшов сам,

просив ся, до ніг дедеви кинув ся. Як його просив! Як його молив! Вже думала: тепер не розлучить ся із ним. Тепер він знов поверне. Стане господарити. Бачити ме день у день свого леґінника, свою потїху, чути ме його милий голос. Кучері йому буде розчісувати, як тодї, коли малим було ляже її на колїна, а вона пестить його головку, цїлує його кучерики, співає йому співаночки. Душу свою виспівувала, серце своє йому у груди вкладала, ростила його дужого, здорового хлопця, тай викохала його на чужі руки, на чужі очи. Не бачить його, не голубить його, не говорить із ним. Живе з ним в одному селї, а він такий чужий до неї, як не її дитина.

— Жалюж ти мій, жалю! Жалюж ти мій, жалю! Не рви ти менї душі моеї. Не вбивай мойого серця.

А сльози чим дуж заливають її очи, а туск все більш та більш їй під серце підступає.

Дивить ся на Івана й не може йому простити, чого він такий завзятий на Василя. Для нього світ увесь — то одна люта ненависть до тої спілки, до того краму, до того бутина. Зза них змарнує її дитину, збавить рідного сина, забере їй одиноку потїху її життя. Якби так на неї, вона половину життя віддалаб свому голубови, не то тих кілька штук маржини. Але не вона тут править — він господар, він робить, що думає, й що хоче. А він сказав уже своє тверде слово. І треба їм усім корити ся. Кріпка в Івана рука була цїле життє, а тепер то таки так усе взяв у свої руки, як давнїще бувало нїколи. Нема що говорити, не

ма що й думати, щоби поступив ся. Як раз сказав — пропало...

Стала хитати жалко головою. Дивить ся на чоловіка і не знає чого, але воліла6 не бачити його, такого жалю завдав її... Відвернула від нього очи й стала дивити ся у пітьму ночи крізь невеличке вікно, заліплене снігом.

А там так виє вихор, до долу, здаєть ся, погинає гаджуги, що ростуть зараз за хатою. Так у них лютує, якби завзяв ся покласти їх д' землї. Вже бували й гірші метелиці, а чогось її ніколи не було так лячно, як отсе тепер. Як там її Василько пішов у ті сніги, як він дібєть ся до своєї хати. І що у нього на думцї? Не доведи, Боже, якої біди. Такий був сумний-пресумний, а такий виходив з хати чорний на лицї, аж не могла дивити ся на нього. В таку погану ніч всяка нечиста сила має приступ до душі людини. Мати Божа, ратуй його, сокоти від поганої прички...

Параска почала шептати молитви...

— Отче наш, іже єси на небесїх...

Цїлу свою зболїлу материньску душу вложила у глибоку, щиру молитву...

А Іван сидить над постолом. Слїпає над ним старечими очима. Але, чи світло слабе, чи очи вже втомлені, чогось робота не йде йому. Вже відай сьогодня не скінчить таки. Та не покидає. Якась мара всадила ся йому в руки, пальцї якби подубіли... Ватра горить, на хатї тепло, а пальцї не повертають ся, як йому бажалось би. Чи такі трудні, чи такі немічні вже... Не кидатиж йому роботи, коли вже до кінця так недалеко.

Був, значить, Василь. Таки прийшов. Але таки пішов із нічим. Твердий парубок. І ..го! Одного насіння! Не з тих, що то, як віхоть. Ще не оглянеш ся, а він сюди, а глянь, а він уже й туди — і знов куди инде. Твердий парубок! Але таки біда твердіща за нього — таки його взяла. Не був би він ще приходив, якби не припéрло його до краю. А диви — таки не подав ся! І знов пішов.

А що буде тепер? Ледви чи зараз верне! Русняки так хутко не вертають з дороги. Чи добре — чи не добре? Вже на сей раз його до роботи не заставиш! Спілка пропаде — се вже видно! Але Василь до нього не пристане. Від спілки мусить відстáти — самі його викинуть. Ще й камінем обкидають. Але до нього він не зараз пристане!

А чи пристане? Чи покорить ся?...

Мусить!...

Зломить його, знищить його, здавить його, але поверне туди, куди хоче. Він йому сам віддасть Марійку. Але се він, дедьо, дасть йому дівку! Він його зробить господарем, дасть йому маржину, дасть йому поля, покладе хату, але тоді, як Василь скаже: Робіть, дедю, що хочете, зо мною, я вас буду слухати у всему. Аж тоді.

Тоді вже буде знати, що його праця не піде на розграту, не піде на порятунок жебротї.

Іван побачив перед собою Василя, як припав йому до колїн, просив, молив. Почув у души щось тепле, приємне... Таки так дуже покорив ся...

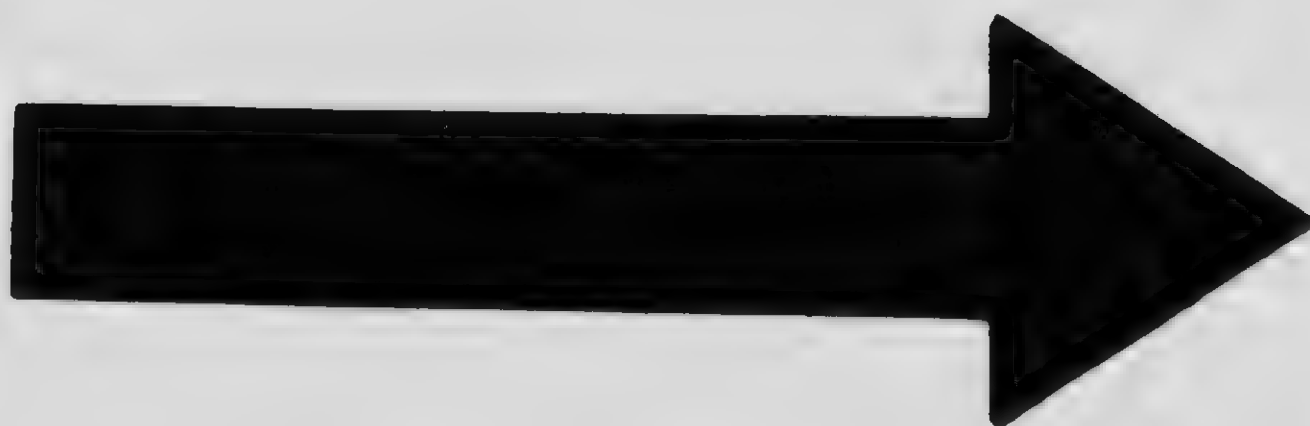

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

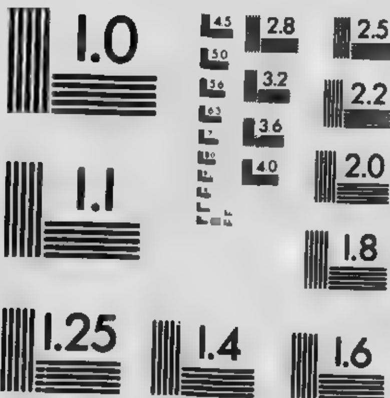

Хто би то міг був сподівати ся? Так просив... так молив...

Але як згадав, що Василь не що, лише хотів зрабувати йому дві тисячі, щоби розкинути їх між голоту, скипів таким гнївом, що ще й тепер виплаяв би його!

Ой не скоро він ще прийде на добру дорогу! Не господарська се дитина. Якийсь роздайбіда, якийсь марнотратник!

Але чекай! Як тобі тепер доберуть ся до чуба, як загуляють бартки в твоїй крамниці, як ти будеш спасати свою голову, відійде тебе охота кумати ся та братати ся з голодранцями! Ти господарська дитина, твій дєдьо дукар, тай ти дукарського роду! З тобою братають ся, доки надіють ся на тебе! Але, як узрить один і другий, що твої маєтки не для них, що ти хочби все своє й моє маєство поклав, а всеї жеброти не нагодуєш, а ще, як лишить ся сей та той голодний, а ще, як потратять свої паї... Ой, тоді ти, небоже, побачиш, де тобі місце! Чия ти дитина і хто тобі сват, а від кого полу вріж та втїкай! Не бій ся, не дарують тобі!

Іван нагадав собі, як то накинули ся були на Василя, як лише бачили, що Танасій не квапить ся із своїм паєм. А що то буде, як тепер усе пропаде? Ні до роботи брати ся, ні гроший назад не дістати. Бідна буде голова Василева!

І чогось стало йому жалко за ту нерозумну молоду голову. Але той його жаль не тревав довго.

Добре йому так! Мусить до того дійти! Без

того годї. Він так перевернув собі голову тими придибашками, що чим будь його не завернеш із тої дороги. Мусить провалити ся аж до самого спода. Мусить побачити, що все, що він хотїв робити, а то й робив — пусте! Аж тодї він зможе зачинати господарити. Без того він розтратив би все, що дістав би від нього. За такою дурною роботою цїла праця його життя не сталаб на кілька років.

То, ади, Танасїй який! За що то він уже не брав ся, у що то він не клав свого гроша! А таки не пристав до спілки! А ніби то він був би дав Василеви гроші на спілку? Пусте! Не Танасїй! А дурний Василь запутав ся у якесь таке гидне дїло! Спілкою лїси рубати! Та хто? З ким? Для кого? То вони будуть заробляти, а ти маєш втрачати для них свої гроші, свої лїта, свою силу?...

Але тепер уже тобі не скоро забагнеть ся такої спілки...

Старий Іван Руснак поклав на ослін постіл — не дурив себе, що ще щось сьогодня вробить. Склонив голову і сидів так без думки.

В його души здоймав ся раз ненадійно жаль, що був син у хатї і знов на довгі часи пішов собі від нього, а то зараз потім вдоволеннє, що таки він уже відвернеть ся від пустої роботи. І жаль і вдовіллє... і смуток і радість... А все те віщувало йому, що не сьогодня — завтра зачнуть працювати оба із сином у купі і він ще бачити ме, заки закриють ся його очи, як син бере у свої дужі, молоді руки великий його маєток.

А то ще такої роботи... Чи вробить він її

на світї божім? Ой ледзи! Бодай би дочекав ся, як його Василь заберетьс я кінчити те, чого він не зміг доробити...

А бутин таки буде рубати! Не буде гаяти часу. Зима така ймила, що ледви чи пустить до Великодня! Скільки то за той час не врубав би! Господи!...

Іван почув, як його зморозило. Встав та почав загортати ся май дуще.

— Пара', а в тебе ватра геть притухла. Та то не вилежиш до світу.

— Ой, гірке моє лежаннє буде, та гіренькеǃ...

Підвела ся і вишукала між хворостом грубу колоду та кинула її в піч. Наклала фої та стала роздувати.

— Не знати, як там наші на зимарках сьогодня... Ото, не дай Боже, в таку фуфелицю якби яка звір заблукала в зимарку... Половину маржини видушилаб і нїхто би не чув...

— Заступи нас мати божа від такого нещастя...

Лягали спати...

Іван закутав ся в ліжники на постелї — Параска гріла старі свої кости на теплій печи.

Настала глуха тишина в хатї...

А сніговиця йно що на добре розгуляла ся, а дикі вихри стали храмувати свій зимний храм верховиньскої зимової ночи. Вся бісова сила злетїла ся з далеких полонин та стала грати ся з вихрами поміж людські оселї.

А вітер так метав снїгом до вікон, дверий, так гуляв по хатї, що ось нема вже хати, нема захисту, є одна грізна снїгова заметїльниця, яка

завзяла ся увесь світ вселити студеним білим килимом...

У той жалібний зойк вихру вплели ся звуки стогону, що вирвав ся із дна душі Івана:

— Святий отче, Николаю, ратуй нас грішних...

Уся журба стрівоженої людини замкнула ся в сему глибокому стогонї.

Василь не міг сього вечера вснути. Що дїяло ся з ним — він не знав. Перевертав ся з боку на бік, стогнав, вставав, світив, знов гасив свічку, лягав і сон не навертав ся до його очий. Що їх заплющить, здавить повіки з усеї сили — диви, а вони вже визїпили ся і глядять у темноту ночи.

Настав у душі дивний острах. Василь відчував, що прийдеть ся йому гірко відповідати за свій нерозважний вчинок, чекав, щоб уже раз настала днина, щоб він пішов поміж людий і сказав їм: „Робіть, що знаєте, вбийте мене, із села проженіть — ваша воля! Я тут нїчого не вдїю“. Знав, яка буде відповідь: не минути йому суперечки, не минути проливу крови.

— А, нехай уже дїєть ся, що хоче! — застогнав свідомий своєї немочи. — Не моя воля, не моя сила!

Ждав на той ранок, як на визволлє із сїтий, що ними обснували його грізні примари. Не надїяв ся уже нїчого. Зрозумів, що мусить покинути думку про бутин, мусить забрати ся з села, і відай нїколи не доведеть ся йому сюди навернути сь. Пішов у розріз із сїльським життєм. Замість ро-

бити коло сїна, замість маржину плекати, він став крамарювати. А тепер мало йому було жидівського інтересу, він забаг робити те, на що поважували ся досї лише богатирі пани, головачі жиди. Гой, гой! Гой, гой! Гірко, як чоловік вдаєть ся не в своє дїло. Не буде хісна з його роботи.

Чув, як вилонюєть ся із дна його душі той первісний Гуцул, той господар, що то по божому живе, не береть ся нї за які несвої інтереси.

Сонїчко боже йому світить, як викотить ся із поза ґруня, уже застане його на царинцї. Огріє роси, пригріє йому в плечі. Людина радїє божій силї, а серце її щастєм наповнюєть ся. Робить по божому, гріха на душу не бере. Настане вечір — кінець роботї. Струджені кости ляжуть відпочивати — нї думки в голові, нї сновищ грізних, страшних. Спокійний безпешний сон. Як снить ся що, то в одно земля, трави, вівцї, маржина... Що в днину робив, те в ночи навідуєть ся до нього, радує душу, що завтра робити має — нагадуєть ся йому. Встане вранцї — не забуде ніколи, що робити йому треба. Усе зробить, бо усе в його силї.

І він, Василь, колись жив таким життєм... давно то було. Заки ще обхопили його ті громадські дїла. І пощо, пощо він того всего збув ся, того спокійного, того мирного життя? Привязав собі камінь до шиї, ноги обпутав колодами, голову притолочив важкими думками, серце розпукою здавив. І пощо се? За що нї взяв ся — усе розвіяло ся. Нїчого не вдїяв, нїчого не довів до ладу.

— Ой, ой, ой! — стогнав, обіймаючи голову долонями. — Чого мені було хапати ся робити несвою роботу? Що я доброго вдіяв? Кому поміг, кого поратував?... Хиба, що гроші вигулив від бідних людий, хиба, що утопив їх безповоротно, обманув надію злиденних нуждарів. А собі?... Ой, якої я собі біди напитав, якої я собі жури завдав! — стогнав із наболілої душі, бив головою до стіни, студеним потом чоло вмивав.

Вже все порозумів, нічого вже не надіяв ся.

Ждала його тепер злість і лють обманених людий. Нічого! Те йому й належить ся. Чим скорше, тим краще. Гнів — се огонь. Спалахкотить і попелом припаде. Ох, якби лише те! Якби лише грізна лють людий! Він перетерпів би її. Страшнїщий йому насміх тих, що то стояли здалека від нього, що не пішли на його слова. Куди не повернув сяб, на кождому кроцї бачив би насмішливий їх погляд, у кождому їх слові булаб їдка стріла, що ранила би його серце. О, того глуму він не втерпів би! І ще є дещо инше: як він міг би показати ся на очи Танасієви — і свому дедеви? Ото би то вони дали відчути йому свою силу, свій розум, кождий на свій лад. А Гершко?... А панич? А всї двірські попихачі? Здаєть ся нема нїде в світї людий, що вміли би брати так на сміх, як у їх селї. То так зачинаєть ся поважно, ади, вже один вкинув так собі, на збитки, якесь слово, воно приймаєть ся, підхоплюють його инші, сей докине одно, той друге, починають одні реготати ся, одні підсміхкують ся на кутні зуби. Як раз тебе на сміх підоймуть, то таки тїкай із села і

не показуй ся пів року на очи. А буває, що як до кого прилипне кровавий насміх, то так із ним вживеть ся, що вже й до гробу йому не забудеть ся. Вистарчить, щоб словом обізвав ся, вистарчить навіть, щоб показав ся на очи, вже найдеть ся такий, що лице викривить до насміху, а громада як не зареготе, аж гори трясуть ся, аж фоя в гаджуґ обсипасть ся.

Василь запер віддих у грудях. Зрозумів, що жде його. Має стати посміховищем цілої громади. Як одні його подивляли, всю свою надію вязали в його особою, а инші ненавиділи його з цілої душі, так тепер і сї і ті — всї будуть посмішкувати ся із нього. Будуть зразу колоти його, кусати, гризти, потім будуть розвеселювати одні одних дотепними, смішними оповіданнями всїляких його пригод. Що він болїв, страдав, кидав ся, розщибав ся на всї боки, що мов пструг у саку рвав ся сюди й туди, щоб перевести в дїло всї свої наміри — один сміх вийде з того по вік для громади. Зійдуть ся в коршмі, у Гершка, одна в них буде бесїда, про той Василевий бутин. Зійдуть ся на весїллї — про бутин будуть згадувати. Зійдуть ся при мерцеви на грушці, знов бутином будуть себе розвеселювати. Нї показати ся йому між людий, нї жити на самотї. Усюди долетить до його уший той регіт насмішливий, ті жарти, кепкування. Не буде навіть з часом у людий охоти дошкулювати йому, допікати — нї! Будуть сміяти ся із нього для розради Будуть посмішковувати ся, як посмішковують ся із безумного сїльського дурпика.

І нараз станула перет Василем, як жива, його мати. Бліда, бліда, мовчалива... Стоїть із перекривленим від страшного болю лицем — одної сльози в її очех не видно, але такий безмежний жаль на устах... Нічого не говорить. Але й без того він знає, що вона малаб йому сказати. Вона така горда була на свого сина! До чого він не брав ся — вона в одно бачила в його ділах усе найкраще. Вона одна розуміла його, боронила, а коли й мовчати мусїла, признавала йому правду. Серце її радувало ся, душа веселила ся, її материні гордощі в одно ставали сильнїщі, більш певні себе, своїх надій, віри в успіх Василевої роботи. Вона одна розуміла свого сина, боронила його, вірила, що всї, хтоб не ганив його, мусять колись поклонити ся йому, його працї.

А тепер стоїть безсильна супроти насміху цїлого села, бачить, що всї були в праві — вона одна помиляла ся. Гірка перед нею дїйсність, болюче розчаровання.

Лежав без тямки. Все, що було найгірше, найбільш болюче, стануло йому перед очи.

На дворі, за вікнами хати гула хуртовина. Вихри розщибали ся ь гиляках гаджуґ і вили дигими, жалібними голосами. Василеви вчував ся у них розбільний плач його матери.

Його душа переживала всю неміч творчости людини.

V.

Рубають ліс!

Грімке і грізне слово перелетіло селом, покотило ся почерез верхи, сповістило людий у кождій і найменчій хатчині радісною звісткою: рубають ліс...

Хто?... А хтож би?.. Спілка... Василь...

Довго не хотіли вірити.

Ті непроглядні товпи народа, що почали напливати до читальні, були свідками, як нетерпеливо люди ждали на сю звістку. У кого була дужа рука — писав ся на роботу. А так уже стратили були всї надію на бутин, що перший заклик, невідомо чий — рубають ліс! — зігнав людий із усїх закутин до читальні.

Не питали: хто? за які гроші? — питали лише: вере рубають?

Рубають. З неділї стають до роботи.

Розрадувані лиця — надія на заробіток, розрада на лютий зимовий час.

Гострили пили, сокири — підшивали постоли; на довгий зимовий побут у снїгах лагодили ся.

Бувалі раду давали тим, що вперше стають до лїсової роботи в зимі. Василеви приказували та приповідали, про що то йому ще тямити.

Як перед великою битвою.

А Василь, якби відродив ся. Загорів таким огнем, що вся його постать, то лише очі розяренї, блискавицями мечуть на усї сторони, а його голос панує над усїм тим схвильованим народом. Але той запальний молодець став тагож спокійним, певним себе командантом. Одних записує, другим відповідає на запити, иншим приказує, що ще мають зробити.

Його не пізнавали.

То був колись, давно вже то було! — леґінь Василько, що то згуртував був парубоцтво і поставив на сторожі села парубоцьку „Січ", як варту, як сторожу... То був леґінь Василь, що то з парубоцького, січового отамана перекинув ся в сумирного, проворного крамаря. Проміняв ленту та топорець на перо й купецьку книжку та вагу, січовий козацький похід на дрібний данець за крамарським столом, простору леваду на вузеньку крамничку, молодецьке завзяттє та буйний леґінський пострах на услужливу обережність та уважливу чемність для всїх покупнїв. І січову ленту і свій топір молодецький зробив предметом крамарського торгу...

А в крамницї перейшов на спілку.

Розповідав, користи спілки пояснював, заохоту давав — просив, щоб паї складали. Показував людям рай і робив се так складно, що спільників силу зібрав; до спілки пристали, паї повплачували — чекали, дивили ся і надїяли ся.

Нараз велика трівога настала.

Танасій не пристав із своїм паєм. З трема тисячами...

Хто сей Танасій? Звідки Танасій? Аджеж про спілку говорило ся.

Таке думає ся сьогодня кождому й найбільш непевному спільникови. А скільки то часу Василь ходив як запаморочений, спілка лежала над пропастю, ні в кого вже й надії не було, щоб рушити з заклятого місця. Танасій відстав від них... Ось яке грізне та страшне слово!

А сьогодня лише хиба зі сміхом згадують про ту трівогу. Пустий страх! То як кого вчепить ся блуд, то виводить ним по безвістях, по вертепах на те лише, щоб опісля знов привести його на те саме місце, отворити очи й заставити сміятись із себе самого. А те, що перетерпілось, блукаючи по тих безвістях, яке воно тепер смішне. Така дрібничка...

Василь стоїть у повній силї своєї праці. Поборов усю свою непевність, позбув ся усїх сумнївів, імив у свої дужі руки цїлу програму працї і йде до визначеної цїли. В його голові уложилось усе. Кождому, хто прийде до нього, знає сказати, до якої роботи він стане, кождому визначить місце, про найменчу дрібничку тямить — не забуває нї на що. А такий певний себе, що й найбільший слабодух, як гляне на нього, набирає довіря в успіх задуманого дїла.

Завзяттє, енерґія, сила, спокій, певність себе — ось що пробивалось у цїлій постаті Василя, у його словах, приказах, у його дїлах.

А у душі?

В душі у нього почувалась тепер певність побіди.

По довгих ваганнях, по предовгих сумнївах...

Перейшов у душі всї почування людини, що визволють ся, увільнюють ся від кайданів неволі. Його душа, як душа людини рідного його народа перейшла на скрізь зневірою у власні сили. Чи пан з двора, чи жид коршмар, чи хочби урядник з пруського плавачкового товариства — байдуже хтоб то не думав про нього, щоби не думав про себе він сам! Ось яке пятно лежало на душі Василя. Він узяв ся за велике спілкове діло, але як прийшло ся ганути самому, без нічиєї помочи — він стратив віру у свої сили. Вся його надія була на Танасія; — Танасія не стало при ньому, зачав ся упадок духових сил, настала зневіра.

І ще одна переміна довершилась у ньому: він визволив ся із від молодечої непевности; став сильним завзятим мужчиною. Взяв у свої руки керму діла, про яке не думалось, не гадалось йому не що давно.

Але все те лише — доки товпить ся народа сила в читальнї, крамниції, доки він чує гамір, бачить глогу, живих людий доки бачить коло себе, дужих, завзятих, що підняли ся з ним на велике діло й поможуть йому вивести сю працю на добру дорогу. А в вечері, як уже остання людина вийде з хати і він зачинить ся та лишить ся сам із своїми думками — тоді уявляє собі всї перепони, що їх ховає перед людським оком, всї недостачі, і відчуває велику трівогу. Як перейде у голові,

скільки то треба буде гроша на се діло, а гроша біг ма', як подумає собі, що сьогодня всїх спільників узяв у руки, цупко, беззглядно, але небаром може розсїсти ся в їх серцях дух зневіри, як отсе вже раз було — він починає трясти ся як осиковий лист, цїлим тїлом дрожить, голова ходором ходить, страшні якісь думки снують ся в його мозку. Волїв би був не зачинати, хотїв би, щоб розбилось усе, заки ще і зачнеть ся, тсдї уратував би може свій спокій...

Настане ніч. Довга-предовга зимова ніч. То виють такі вихри, що мало хати не розмечуть, а у їх стогонах він відчуває страшні погрози. Почуває себе тодї таким одиноким, так добре розуміє свою нездарність, всю свою слабосилість до зачатого дїла, що до слїз йому доходить. Він чує, як мурашки по мозку йому пересувають ся, чує, як мозок йому висохає...

А всеж таки не те тепер, що було...

Тепер він — як отаман перед боротьбою. Почуває трівогу, але не за себе — за своє військо, за побіду свого війська!

Давнїще, коли покинув його Танасїй і він сидїв бездїльний, безрадний, не знав, чи брати ся за дїло, й як брати ся до нього — о, тодї страшний був стан його душі. Як моряк, що його корабель потонув у хвилях моря, а він зловив ся за якусь дошку, простяг ся на нїй і пливе, доки не проглотить його перша хвиля з краю — ось як він почував себе давнїще.

Все було розвіяло ся. Надії, що їх покладав на Танасієву поміч, розлетїли ся і він почув грозу

положення заведеної, обманеної, розбитої в своїх думках людини. Не стало Танасія коло нього — не стало в нього сили повести діло. Все почало провалювати ся. Одно за одним. І спілка, і бутин, і вся праця, і замисли усї.

Люди ходили коло нього — він не бачив їх, питали-розпитували — він не чув їх слів, нетерпеливили ся — не розумів їх трівоги, кричали голосом розпуки, погрозами кидали — далекий був від того, щоби відзивати ся. Зневірили ся, як і він зневірив ся, залишили вже думку про бутин, про плавачку, про спілку — дали йому спокій...

А тоді зачинасть ся праця його мозку. Не може пропасти його діло, не сміє змарнувати ся його праця. Ратунку! Поратунку! — стала кричати його розжалоблена душа. Зачала ся його мандрівка: до Танасія; від Танасія до Івана; від Івана знов до Танасія. Пуста, безуспішна мандрівка за грошем, за помічю, за моральною підмогою. Корив ся, просив, благав, молив. Як пструг у саку кидав ся на всї боки — а все на дармо. Найменчого відгомону. Одно лише зрозумів: нїхто йому не думає давати помочи. Він став невигідний для всїх, хто мав силу в селї. І ще одно він зрозумів: на той бутин звернули свої очи і його батько і Гершко, ба і Танасій. Зрозумів, що він мусить провалити ся із своїми замислами, бо вони або всї разом, або один із них, тих дукарів, потребує того бутина для власної користи: для заробітку і для зискання перемоги в селї. І ще чому він мусить провалити ся із своїм бутином: він спілкою його рубає, а спілка має стати силою в

селї. А тої нової сили не стерпить нїхто з тих, що досї її мали. То боротьба не лише з батьком, з Танасїєм, із жидом, се боротьба з двором, із злїєним, зі всїми, що хотїлиб правити селом. Для всїх їх страшна стала його спілка. І засудили її на затрату. Він ходив, просив, благав, молив — корив ся... А вони як тверда скеля... І вся його надїя розбивала ся об неї. Надармо бив об ґранїтну скелю головою — відзвуку не було!

Якось був у Танасїя.

Застав його вже дома. Відразу став говорити за дїло. Ще гірш, як батька, просив його. Заклинав. Повторив ненині слова. Просив, щоб ізвінчав його з Марійкою.

На пусто... На дармо...

Танасїй сьогодня вже не тої. Він теж набрав охоти на бутин. То так, як спершу було. Він бачить, що бутин — велика користь. І він не думає випустити її з рук. Але сам заберет ся до нього. Мовить:

— Як хочеш, я стану тобі до помочи — але не так, як ти собі гадаєш.

Василь слухає цікавий. У нього родить ся нова іскра надії.

— Я переїму на себе бутин і вашу запоруку. А вам сплачу третину залїжки.

— Як? Що?

— А так, як кажу.

Василь не хоче, чи не може зрозуміти.

— Або як собі думаєте. Я можу покласти від себе запоруку, але ваша пропаде уся. Ви не вдержали ся при контракті — залїжка пропадає.

А підете зо мною на злагоду, я переберу вашу запоруку — спілкову, а спілці поверну третину гроший. Вратуєте бодай що то.

Василь непевно:

— Танасію, я прийшов просити вас, щоб ви звінчали мене з Марічкою. Ви присталиб до спілки, ми повелиб усе, як була між нами бесіда.

Танасій мовчав. Нарешті мовить рішучо:

— Я тобі скажу останнє своє слово: до спілки з вами ніколи не пристану. Про се мені більше не згадуй. Не хочу чути про вас, не хочу мати з вами нічого спільного! А бутин возьму у свої руки. Я буду в ньому командувати. Я буду приказувати, а ті, кого найму до роботи, мусять слухати моїх приказів. Я даю гроші, я платити му, я буду мати своє слово! Треба мені якоїсь спілки з тими, що то муть простягати руку по мої гроші! Вам можу звернути третину виложених гроший. Хочете — беріть! А Марійку ти собі, парубче, вибий із голови. Я її з тобою не звінчаю ні тепер, ні в четвер. Більш про се мені не згадуй.

Марійка, що слухала цілої тої бесіди, промовила нараз так, що ніхто не ждав би від неї такого слова:

— Як собі хочете, дедю, а я таки невінчана піду сидіти до Василя.

Що потім стало ся, Василь не може гаразд розібрати. Знає лише, що боронив, що сили, Марічку перед ударами розюшеного Танасія, знає, що й сам набрав. Одно лише: хоч як парив Танасій Марійку, а він, заступаючи ся за неї, й сам набрав — не підніс на старого руки. Марійка вихопила

ся — утекла. Він лишив ся із озвіреною людиною, але руки держав при собі. Може вперше в житті побідив свою пристрасть так сильно. Міг вийти спокійно — старий висилив ся, упав на ослін і ледви дихав. Міг спокійно забрати ся. Але не міг так вийти без слова відплати.

І десь зо дна душі вихопив ся йому грізний оклик:

— Не меш ти, Танасїю, рубати бутина, не меш!

Більш не промовив. І відповіди не вчув. Переступив спокійно поріг і подав ся протоптаною у снїгах стежкою д хатї.

Ішов із страшним завзяттєм. Коротка нарада з найблищими: Николаєм, Петром...

Не будуть же загибати. Не будуть ждати, щоб їх праця пішла в хосен дукарям.

Усе розповів, що пережив за останнїй час. Мусять ратувати ся. Однаково людям терпіти голод чи в хатї, чи в лїсї, однаково мерзнути тут, чи там... Там бодай впрієш при роботї. А що гроша нема — без роботи однаково його не буде. Не зароблять деинде. А возьмуть його при кінцї разом — посплачують усї довги і заробіток буде слїдний. А поки що він через крамницю доставляти ме харчів. Кредит має великий.

І як їм могло не прийти таке до голови давно вже! Чого вони воловодили ся з Танасїєм, Іваном та всякими иншими.

Пішла чутка верхами:

— Рубають лїс!

— Хто?... Що?...

— Спілка. Самі свої...

— Дай тобі, Боже, Василю, прожити щасливо!
— Дай тобі, Боже, в роси і з води...
— Чули?... Рубаємо ліс!
— Невже? Кажіть...
— Рубаємо... З неділї...
— Ая... Рубаємо...

Ще як Василь у крамниці, не бачив ніколи стільки народу кругом себе. Не бачив таких щасливих розрадуваних лиць, не чув таких веселих бадьорих розмов.

Лише він один перебрав на свою душу усю непевність, усю трівогу зачатого діла.

За всїх — він сам один.

Третя частина.

I.

Був уже пізний вечір.

На дворі сніговиця, що шиби аж дзвенять. У комині гуляє вітер та виє дикими тонами. Налетить на хату така сильна струя вихру, що здасть ся здойме дах, переверне хату, слїд за нею замете. Тодї Василь відриваєть ся від роботи, перестає числити і дивить ся стрівожений у вікно. Нїчого не бачить за грубими пластами снїгу. Якась таємна потвора зазирає крізь вікна до освітленої маленькою лямпкою хати. За хвилю чуєш, є перелетїла, понесла ся світами, троха стає відраднїще і знов задумана голова молодого легіня похиляєть ся над зшитком і вглублюєть ся у числа.

Відчиняють ся двері. Пара бухнула до сїний, а з неї виринає добре одягнена постать. Запирає двері, оббиває снїг із постолів.

— Як гостив, Николайку?

— Мирно гостив. Як ти тут торгував?

— А як? Якби не бутин, то хоч бери замикай крамницю. Що який іде, то лише подивить ся в сей бік і просто до Гершка.

Привитали ся. Василь чекав на Николая. Дві-

чи в тиждень сходив Николай із бутина — переводили рахунки, робили замовлення.

— Але тут у тебе тепло. Можна впріти.

— То тобі, що прийшов із морозу. А я тут трохи не замерзну.

Василь почав класти ватру, приставив воду на кулешу. Заки вода гріла ся, вони говорили про свої діла.

Пятьдесять пять людий постійно при роботї. Бог милував не було ніякої пригоди. Вже вирубали великий шмат. Був камеральський злїсний, переводив контролю. Николай показував йому роботу; нічого собі. Казав, що все добре. Либонь за дві неділї буде комісія.

— А як з харчами? — питає Василь.

— Тимофій дає собі якось раду. Люди ситі. А як тобі?

— Не дуже мудро. Два косівські жиди не дають уже муки. Ще й хочуть, щоб їм заплатити за все.

— А тиж як умовив ся?

— Я робив згоду на цїлу зиму. А платити маю коло Юрія. Щось то немудре дїло. Я був учера в Косові. Нічого не зорудував з ними. Тай инші онимали ся. Я щось зміркував. Сїдаю на сани, тай до Кутів. Іду просто до нашого адвоката. Він пішов, зговорив з одним купцем тай ми списали умову. Вже не лячно менї за харчі.

— Богу дякувати. А то... Я щось був помаркотнїв.

— А менї, думаєш, братчику, солодко? Я бачу, що хтось колотить. Менї казав адвокат у Кутах,

що можна би косівських купців позивати, але зак би випозивав — Їсти людям треба дати. Тай то біда, що не було умови на письмі. Тепер уже троха бизівніще.

Знов відчинили ся двері й увійшло в хату два чоловіки. Запорошені снігом, з обмерзлими вусами і чубом. Привитали ся і сіли коло ватри.

Василь досить був здивував ся від їх появи. Менче вже Николай. Він якби й сподівав ся їх. Поки що ще не все розповів Василеви.

— Ви з бутина? Вас що пригнало в село? — питаєть ся Василь.

— А що? Біда!

— Ая. Біда тай ще що...

— Що таке?

— Гроші...

— Які гроші? — не розуміє їх Василь.

— А гроші за бутин. Доки будемо дармо робити?

— Як дармо? — обурюєть ся Николай. — Хиба ви дармо робите?

— Дармо! Робимо вже місяць, а ґрейцара не виділи. Піде наша праця за цілу зиму ні за що. Треба вже раз розрахувати ся.

Василь дивить ся на них і не знає, що їм сказати:

— А хтож тепер розрахуєть ся? Роботу що йно зачали, ще ніхто не знає, який буде заробок.

— Отсе й є, що ніхто не знає, який буде заробок. А за дармо робити ніхто не гадає. Бодай я ні.

— Тай я.

— Тай ти, Филипку, нї? — питаєть ся Василь, дивлячи ся на молодєка.

— Тай я нї.

— А багато ти врубав, сараку?

— Врубав багато, але так нуждую ся, що страх.

Василь питаєть ся далї.

— Може ти нагнївав ся на мене, що я запросив тебе до спілки?

— Та чому би не гнївав ся! Я рубав, відколи бутин творили, а менї плати не було.

— А ти як зговорив ся, небоже?

— Я не гадав, що ви виряжаєте людий за пустодармо робити.

— Тай є нас таких двайцять, як сей. Ми прийшли від гурта поспитати: Будуть нам гроші, чи нї? Як будуть, то платїть, хто має платити, а нї, то з недїлї лишаємо роботу.

Василь дивить ся на Николая. Він старшина в бутинї — повинен сказати своє слово.

А Николай мовчав. Він мав уже з самого початку говорити з Василем про се. Та якось не міг. Тепер уже став пояснювати. Дав виговорити ся невдоволеним.

— То від недїлї пішла така бесїда проміж людий: Ади, бач, роблять дармо. Гроший не муть бачити. Вже три днї не устають такі розмови. Хтось приніс таку чутку з села — відай із коршми, тай вона приймаєть ся між людьми.

— То таки цїле село смієть ся із нас, що поставали робити дурничкою на якусь спілку, тай ще нас будуть позивати косівські жиди за муку, що їмо у бутинї. То якось у коршмі як стали

гікати на нас, дурнів, я трохи очий не збув ся зі стиду. ..о лагодить ся нова спілка, але така, що ані паїв не треба виплачувати і будуть платити деньки. Так, то розумне слово. Роблю - плати. А платиш — буду робити; нема гроший - нема роботи. Так по старовітськи. Ми на таке звикли. Але, щоби робити за дармо, тай ще й не знати, чи буде що з того, чи не буде -- то не на наші руки.

— Ми прийшли, — мовить другий, — таки просто поспитати: Будуть нам в неділю гроші за сей місяць, чи не будуть? Так буде і з нашою роботою.

— А будуть такі, що нам і за сей місяць заплатять.

Стало ясно. Хтось — видно хто! що не міг розбити спілки, заки зачали роботу, розбиває її і то успішно тепер, у розгарі праці.

Було цілком ясно -- і Николаєви і Василеви.

Зачали розтолковувати цілу справу спілкової праці своїм невдоволеним товаришам. Вказували їм, серед яких обставин забирали ся до праці, як навіть на прохарчованнє не мають гроший, з якими то перепонами мусять бороти ся.

Вислід їх бесіди був такий:

А ми таки питаємо, чи будуть нам гроші в неділю?...

Із сим розійшли ся.

Знов сидять Василь і Николай і вже нічого не говорять. Василь виколотив кулешу, викинув на кружок тай - їсти. Троха масла, бриндзї — от і вся п[illegible]а.

Повечеряли.

— А ти, Николайку, лягай таки зараз, бо ти трудний. Я тобі постелив ліжник на печи — вигрій троха зморожені кости.

Николай не квапив ся. Його мулила та цїла розмова з перед хвилї. Не міг найти поради нї для себе, нї для Василя.

— А, най зійдеть ся в недїлю старшина, та най думає. Може що врадить. Я не знаю, що мемо робити. То таки богато так говорить, як сї два. Бою ся лише, щоб усї так не сказали.

— Про мене. Най собі кажуть, що хочуть, — промовив нарештї Василь. У його голові було чути сильне огірченнє. — Скажи менї, Николайку, що я з того маю? Для чого я маю журити ся? Завязали ми спілку, мали р[...]зати ся з жидівських рук — спілка йде добре. [...]ложила крамницю. Крамниця йде добре. А хто [...] нїй вийшов найгірше? Я!... Вся робота на моїх плечех. Нї дня нї ночи, нї буддня нї свята не маю. Чи ти думаєш, менї солодко тут сидїти! Всего відмовити собі? Та то з вас кождий у лїтї до сїна, до маржини, в полонину, до міста, куди задумає, туди й піде. А я сиджу прикований до стола, до ваги і до своїх паперів. У зимі в вас у кождого знов своя робота. Що я дав би за се, щоби міг піти з вами у бутин, працювати собі по своїй думцї, а прийде вечір — полягаєте в колибах при ватрі і йдуть у вас веселі розмови! А я чи лїто, чи зима — однаково. Сиди, числи, торгуй, важ, продавай, і знов пиши і знов числи. От і вся моя нудна робота.

— Я одної днини не міг би тут сидїти так, як ти.

— А я на вискоки сиджу? Але прийшла менї раз охота завести спілку — роблю, що до мене належить. Хочу на свойому поставити. Шукаю вже хлопця, щоби привчував ся при менї, тай передам йому колись крамницю, але поки-що мушу сам її вести. А тепер із тим бутином... Чого він не накоїв менї!... Дедьо вовком на мене глядить — до хати нема що й навернути ся. Можна би. Але треба на все махнути рукою. Хибаж менї того бутина треба було? Я не міг дивити ся, як наша праця йде марно в чужі руки. Хотїв змінити дещо. А тепер?... Вертати ся нема як, бо заложив людські гроші, а до кінця довести тяжко буде. Гроші би брали, але, щоби зрозуміти, як то дійти до гроший — ото штука. А як люди не схочуть далї робити? Що тодї буде? Не знаю, не бачу порятунку. Один сміх вийде тай розтрата вложеного майна.

— Не може прийти до розбиття! — вговорює його Николай.

— Кажеш і сам не віриш. Я вже про себе не дбаю — колиб лише люди не втратили віри до нашої роботи. От, що булоб найбільше нещастє! Бо я вже стратив усе, що мав. Я вже мав стати тепер господарем. Заповіди з Марічкою вийшли — і я лише осмішив себе й її. Вона бідна так чекала, щоби ми побрали ся. А тепер анї гадки про се.

Опер голову на долонї та почав говорити крізь сльози:

— Николайку, братчику, чи ти знаєш, що я стратив? Господарем мав стати, свою хату мав мати, жінку мав до хати привести — а з того усего сиджу сам, як палець, ось тут у комірнім. Не маю нічого, не надію ся ні на що.

З досадою:

— Часами приходить така хвиля, що плюнув би на все, кинув би крамницю і бутин і рідне село і пішов би світами шукати собі долї. То як сидиш тут сам один і пса в крамниці не видно, а ти і важиш і міриш і рахуєш, то така тебе бере досада, що, ади, запру, кину ключі в ріку і піду світами. Таж я господарська дитина, мене свята земелька до себе тягне, мене маржинка кличе до себе, а я тут крамарюю. Таж — я богацька дитина. У мого дедя є статки, лишеб їх доглядати й прибільшувати, я міг би щасливо жити. То все брехня про Марічку, що вона менї сестра. Я міг би й зараз ізвінчати ся з нею. І думаю: пощо та боротьба із дедем. Але отямлю ся: ні, мушу я довести до кінця зачате діло! Не муть радувати ся й сміяти ся із мене ті, що чекають, коли менї вже раз навкучить. Не навкучить! Не бійте ся! Я себе подолаю! Відречу ся від усего, а не лишу своєї працї. Не мете ви сміяти ся з моєї роботи!...

Пізно в ночи гасили світло.

Василь почав перевертати ся на ослонї. Йому не давала вснути звістка, що в бутинї коїть ся лихо. Що тепер робити? Гроший нема. Хочби хотїв вложити з крамницї — нема їх багато. Зрештою задовжив крамницю за сей місяць, що не знає, як вибристи з біди. Вже думав минуло лихо, що

бодай харчі мати ме до якогось часу. А там уже, як треба буде гроший, якось уложить ся. Як уже робота буде в розгарі, можна буде зазичити ся на неї. Але тепер за місяць не вробили ще багато. А в добавок, як вийде між спільниками розрів, ніхто й говорити з ним не стане.

То вже добре наколотили. Якого то вже не говорили про ту спілку — не могли розбити його роботи. Аж тепер кажуть: жадайте гроший. Ну, сього не буде. З чогож платити?

Відгоняв від себе прикрі думки. Нехай уже вся старшина голову собі сушить. А треба буде, скличе загальні збори спілки. Нехай одні одним промовлять до розуму. За багато всеї грижі на одну голову.

Знали, де вдарити. І добре вдарили.

Думки міняють ся.

Де не виринає із пітьми ночи його Марічка. Чує, як коло серця йому стає солодко. Чує її любий голос, як то собі роздумують про всяке.

От, мають побрати ся, вона ждати ме його, як він буде вертати пізно в вечер. За вечерею він їй буде розповідати, як іде торг, як у бутинї... Або він перейде на господарство: крамницю передасть на инші руки, а сам буде лиш надзирати; вже бутин буде на його голові. Тай ще може придумає яку новину. Доконче кортїло його заложити молочарню. Гірське масло буде платити на торзї.

Але до того треба господинї. От, його Марічка — як вона писала ся на його думки, на його роботу.

Він прийшов до хати, розгорнув ся, дивить ся — гожа молодиця пораєть ся коло вечері. Що варить, а що вже закидає на нього своїми великими очима. Не витерпів. Підходить, пригортає її до грудий... Вона пручаєть ся. Нема ще коли... А вся й повисла йому на раменах.

Василь кинув ся з усеї сили на ослоні і вдарив міцно головою об стїну.

Лежав без духу. Лише стогнав із дна наболїлої душі.

II.

Чи йому се лише так здавало ся, чи йде Марічка? Так уже знав її ходу, що не зрадилиб його очи, а ось стоїть при вікні і бєть ся з думками: вона чи не вона?

Кудиб то їй під вечір іти і то з села! Родії тут у сїм боцї в неї нема. Хибаж би до міста? Алеж її захопить ніч, як буде вертати.

— Бігме, Марічка! — рішив більше стривоженим серцем, чим певний був, що то вона.

Чи і вона, біднятко, так караєть ся, як він? Чи і для неї таким нещастєм впало на голову те все. Бачив її раз у церкві. Стояла біла-біла тай така сумна, що троха не плакала. Він очий не зводив із неї. Стояв коло входових дверий коло бабинця, дивив ся на неї, а вона то лише крадькома підводила на нього очи, а як стрінули ся поглядом, вона зараз спускала голову в долину — якби бояла ся його, або якби мала туй-туй заголосити. Врештї перед кінцем відправи втекла з церкви. В одно втїкає. Майже не сходять ся. Якби дуже сильно гнївна була на нього.

А того вона не знає, як йому гірко? Який він бідний?

За думками й не мав уже потреби розбирати, хто се наближаєть ся.

Тепер уже пізнав її з лиця, бачить, як іде зі спущеними очима. Ані не повернула голови до нього.

— Марічко! Люба моя Марічко, — простогнав мовчки в слід її. — Оберни ся до мене, глянь на мене, Марічко.

І в туж мить голова дівчини обернула ся в напрямі читальні і двоє сумних очий впило ся в її вікна. Чи бачила вона його? Та Василь відчув увесь жаль в її очех. Ще як хв ину ті очи задержали ся на ньому, так йому тужно стало, що не міг отямити ся.

Закинув на себе кожух, зловив шапку, вхопив за ключі і чим дуж із крамниці. На порозі завагав ся. Подумав, що годї йому замикати крамницю. Коротка боротьба в души між обовязком і поривом наболїлого серця. В одній хвилині замкнив двері і пішов бистрим кроком за Марійкою.

Наздігнав її вже далічко. Втїкала, якби чула, що він наздогоняє її. Чує чиїсь кроки — певна того, що се Василь коло неї. Чує вже його голос. Кидаєть ся, неначе злякана.

— Марічко...

— А я так злякала ся.

Ідуть якись час мовчки. Марічка аж упріла. Кров підступила їй до лиця, вдарила до голови.

— Куди йдеш у таку пізну пору?

— А ти куди?

— З тобою.

— Верни ся, Василю. Ще нас хто побачить. Дедьо буде мене збиткувати.

— Як я ще раз таке почую, то я так твого

дєдя позбиткую, що він ме тямити мою бартку до гробної дошки.

— Васильку, Бога бій ся, Васильку! Лиши мого дєдя. То вже досить моєї і твоєї кари, що ми так збавили собі життє. Я тебе дуже прошу...

Василь чув плач у її голосі. І не так жалко йому стало, як велика злість підступила йому до серця. Якийсь час не обзивав ся до Марійки, бо за першим словом або лайка, або якийсь страшний проклін був би йому вилетів із грудий. А був би проклинав не кого, але свого дєдя, або Марічччиного. То вони такої кари наложили на їх голову.

А як уже переболів той жаль, що скипів у ньому, здавив його серце туск. Бачить коло себе свою Марічку, ту, що то коханою дружиною йому мала стати, а йдуть, як чужі, як незнані собі люди. Якби якась стіна станула між ними і переділила їх на віки. Йдуть і не мають навіть про що говорити. Тай щож мають до себе казати? У нього одно на думці: він зловив би її в свої дужі руки, пригорнув би до грудий і так задавив би її в обіймах. Нехай би кричала, нехай би пручала ся — він не повірив би, що вона боронить ся, бо знає, як вона його любить, як вона горить із любови до нього. І така почала його брати досада на ту стіну холоду, що перегородила їх щастє, що не знав, як брати ся розбивати її.

— Марічко...

— Що? — промовила ледви чутно, не повернучи голови до нього.

Була гарна днина, сонце сховало ся вже за

хмари, під ногами скрипів мороз. Але Василь зачув стрівожений голос Марічки і ще більш розгорів пристрастю.

— Я тебе заберу до своеї хати.

Мовчала.

— Марічко, чуєш?

— Ні, — прошептала так само, і знов не глянула на нього.

Нараз здавилс її в горлї, вона закрила лице долонями і залила ся слїзми.

— Марічко, моя ти Марічко, — припав до неї Василь. Та ледви доторкнув ся її, вона відтрутила його від себе і промовила вже спокійно:

— Лиши мене, Василю. Ще люди заздрять. Лиши мене, йди своєю дорогою.

— Моя дорога туди, куди й твоя.

— А моя на віки розійшла ся з твоєю.

— Я не лишу тебе, доки ми не зійдемо ся. Ти мусиш бути моя, Марічко!

— Я ніколи твоя не буду.

— Марічко, чому! Я силою тебе возьму! Ти не могла перестати любити мене!

— Я тебе далї люблю, Василю, але не так, як передче. Я твоя сестра.

— Неправда!

— Хто нам то скаже, що неправда?

Василь замовк. Чув що правди не дізнаєть ся. Він ні хвилї не вірив, щоб так було. Однак Марійцї не мав що тепер сказати. Хто їм то скаже, що неправда?

— Василю, куди йдеш?

— З тобою.

— Верни ся...

Просила його Бояла ся його. За хвилю западе ніч і вона нти ме до міста і з міста з ним — одна з ним. Буде в його руках. І не його бояла ся, як себе, своеї любови. Чула, як дрожить усе, коли його побачить. Близько старала ся не бути ніколи коло нього. Сама одна в перше найшла ся з ним далеко від людий, у вечірню пору. Бояла ся, що як зловить її в свої руки, вона пригорнеть ся до нього, а там уже піде з ним, кудиб не повів. Піде до його домівки, запреть ся і вже ніяка сила не відорве її від нього. Бояла ся сама себе, своїх думок, що їх передумала на самоті. Вона ніколи не бачила себе самою, лише все з ним, все чула його віддих коло себе. І колиб так був коли прийшов і застав її з такими думками, булаб кинула ся йому на шию і не боронилась би. Нехай би робив із нею, що хотів би, нехай би брав її, кудиб лиш загадав.

А тепер вона в його силї. І не опреть ся йому. Не зможе противити ся. Нехай він лиш доторкнеть ся її. Вона горить уся з туги за ним.

— Ні, я не верну ся. Я не пущу тебе самої в місто. Я йду з тобою.

Говорив се так рішучо, що Марійка зрозуміла усю грозу свого положення.

Нараз почула дзвінок. Проти них їхав поштар своїми санчатами. Марійка спинила ся. Задержав ся і Василь. Коли вже поштар наближав ся, Марійка промовила до Василя:

— А я тебе гірше бою ся, як не знати чого.

— Марійко!... — благав Василь.

— Возьми ко мене, Дмитрику, на свої санчата. Возьми ко мене, возьми, бо, адп, ніч западає.

— Сідай.

Заки Василь міг промовити слово, вона вже завернула назад у село з поштарем.

Василь стояв на місцї і дивив ся, як утїкають чим раз далї від нього сани, а на них його щастє. Дзвінок чим більше затихає. Доїздять до скруту гори — зараз сховають ся від його очий.

І чогось йому видало ся, що отсе вже в останнє він бачить свою Марічку. Отсе забирає її якась сила і веде в світ далекий, чужий. Якась чужа рука забирає її і веде в свою домівку, на віки забирає її від нього.

Щезла за закрутом дороги, за горою.

В серцї Василя настала пустка. Він чує, як щось дороге йому пропало на віки. Пустив ся, яко мога наздоганяти її. Летїв, як вихор. За кілька хвиль був уже на скрутї. Але і тут не бачить її. Чує, як уся сила покидає його. Гонить далї. Минув читальню. Навіть не глянув на неї. Яке йому дїло до того крамарства! Він підняв ся великої роботи, але тепер бачить, що вона, Марічка, була тим жерелом його сили й охоти до працї. Задля неї він поборював усї перепони. А тепер бачить, як наближаєть ся конець його завзяттю. Марійка пропала для нього. Не мине скільки там часу і вона дістанеть ся кому иншому в руки. Инший буде милувати її, инший буде пригортати її чарівні груди до свого серця, инший буде цїлувати її солодкі губи своїми устами. А він, Василь,

ходити ме сам по світї, дивитись ме, як Марійка веть ся в обіймах якогось ворога і не в силї буде сьому зарадити.

Він застогнав, як ранений звір, і трохи не розбив голови твердими пястуками. Чиколонками витиснув глибокі борозди на своїому чолї.

Нї, він не буде дивити ся спокійно на свою загибіль і на її. Він застрілить того, хтоб поважив ся простягнути руку по його дївчину. Щоби сотий каяв ся гострити зуби на чуже добро!

Його очи горіли диким огнем. В серцї накипіло таке завзяттє, якби ось стояв перед ворогом і важила ся доля одного з них. Якби один із них мусїв покласти своє життє. Всї инші почування покинули його душу — остало одно лише почуттє завзяття і шаленої страшної мести. Не знав ще, хто його ворог, але чув, що він наближаєть ся. І заки побачив його, порішив про його життє. У його серцї зродила ся тверда постанова провалити незнаного ворога на порозї до його краденого щастя.

— Не меш ти, братчику, Марічки голубити, не меш!

Тепер він почав успокоювати ся. Те, що найдужче болїло його, перестало його мучити. Вже знав напевно, що своєї Марійки він не дасть нікому. Його або нїчия! І мусить бути його. А якби хто кинув на неї своїми очима, стільки би й бачив ними світа.

У чересї в нього були дві кулї. Він виймив їх, оглянув. Одну з них поклав окремо і промовів:

— Отся для нього!...

На души стало йому відраднїще.

Тепер побачив, що наближаєть ся до нього якийсь чоловік. Порівняли ся. Привитали ся.

— А я до тебе, Василю!

— До мене?

— Та до крамниці.

Почув якийсь докір, що замість сидіти у крамниці, він блукає по селу. Відповів без вагання:

— Підем.

Почутте обовязку взяло верх над власними почуваннями наболїлої душі.

Завернув і пішли бистрими кроками до крамниці.

Ледви Марійка вскочила в сани, почала гірко жалувати свого вчинку. Що вона зробила? Осоромила Василя, утїкаючи перед ним із чужим поштарем. Озлобила його на себе за те, що полишила його. І пощо се все? Чиж не краще було піддати ся судьбі? Нехай би вже раз було, що би там не було! І що могло би стати ся? Пішла би до Василя? Ну, і щож? Її серце все при ньому. А булаб може загородила собі дорогу до всяких инших думок.

Так жалко їй зробило ся Василя, що трохи не скочила із саний і не полетїла до нього. Не могла сього зробити. Коло неї сидів поштар, молодий хлопчище і увесь час закидував її питаннями, а як побачив, що вона не дуже то радо відповідає, почав їй щось оповідати. Що саме, вона не знає. Не моглаб переповісти. На його запити і оповіданнє вона кидала якісь слова, але свою думку думала.

Що Василь тепер зробить? Чи не відвернеть ся він раз на всїгди від неї? Чи не пропаде вся її надія? На закруті обернула ся, але не могла би сказати, чи він стоїть ще на тому самому місцї, чи йде і як іде? З якими думками? Тепер то він уже певно і не гляне на неї. Він побачив її раз, пішов за нею, хотів їй розповісти про велику тугу своєї душі, а вона насміяла ся над ним. Полишила його і втекла від нього, як від дикого звіря.

А що буде, як він піде зараз таки і засватає якусь дївчину? Вона не переболїла би того. Сама заперла би собі дорогу до щастя.

Ще більше стала жалувати, що так його полишила на дорозї і втекла від нього.

Коли доїхала до того місця, що мала йти до хати, подякувала поштареви, скочила зі санчат і станула хвилинку. Йти до дому, чи вертати ся? Піде до хати, то не знати ме, що її прийдеть ся ще пережити. А лишить ся — не втече від своєї судьби.

„Пропадеш ти, на віки пропадеш! Невінчана підеш до Василя сидїти. Прожене тебе рідний дедьо із хати!" — шептав їй незнаний голос до уха.

„А підеш у хату — надармо видивляти меш свої заплакані очи за Василем своїм, за своїм коханнєм" — картав її инший голос.

„Втїкай! втїкай, доки його не видно!"

„Лиши ся! Дївче, долї не втечеш!"

— Що буде, те буде! Долї не втечу! — неначе наперекір останньому голосови, промовила Марічка і почала втїкати у верх до своєї хати. Ще

скільки разів обзирала ся - Василя не було видно. Се дуже стрівожило її серце.

В хаті здивували ся. Мала вернути пізно в вечер.

А ти чого так загодї?

Мене щось пуджати стало тай я не йшла.

— Що тебе пуджало? Бог святий при нас! — промовила мати.

Дївчина мовчала. Їй і так соромно було, що мусїла говорити неправду. Почала кутати ся з матірю коло вечері.

Рипнули двері. Увійшов у хату сусїд з того верха за потоком. Петро.

Марійка й не глянула на нього. А всеж таки його постать стояла їй увесь час перед очима: Низький, присадкуватий, троха пригорблений на ліве рамя; гидкий був, як стояв або сидів, а вже дуже гидкий, як ішов. Гойдав ся то в сей, то в той бік. А як говорив, кривив дивно лице і тодї переломаний його ніс якби до боротьби гонив обі свої части: долїшню з горішньою. Старий був. Ще Марічка дитиною бігала, а він уже парубочив. Потім оженив ся. Недавно жінка йому вмерла. Почав заходити до їх хати. Зразу рідко, потім чим раз більше, далї майже що дня.

Говорили в одно про господарські дїла.

Дєдьо то подивляв його, як то він прибільшив свій маєток, то хвалив, як держить усе в руках, то жалував, що мусить без господинї побивати ся.

Вона зразу і в голову собі не покладала, до чого моглоб іти, але як чим раз частїще приловлю-

вала його очи на собі, почала легковажити його, далї бояти ся, ховати ся. На біду була зима — треба було сидїти в хатї. Треба було слухати, як він гугнявив своїм деревляним голосом. Треба було шукати темного місця, деб можна було прятати ся перед його ласими очима.

А може то їй так здавало ся? Може він і в гадку не клав собі сватати її. І нераз жалувала сю нещасну людину, гидкого калїку, самітного вдівця, що мусїв цїлу днину сидїти в верху, сам один, без нікого, без сусїдів, без наймитів, а настане довгий зимовий вечір — він іде між люди поговорити, розважити своє серце. А вона пусто-дармо бояла ся його, втікала перед ним, ховала ся і насміхала ся в душі з його калїцтва, з його гугнявої мови, з його підбитих очий, переломаного носа — як довгий вечір — одностайне: ґу-ґу-ґу-ґу-ґу-ґу-ґу… до плачу, до млости приходило ся, слухаючи того голосу. А дедьо, як на збитки, піддержував розмову. Що урветь ся, він зачинає її на ново; зачепить таким питанием, що знов якої пів години: ґу-ґу-ґу-ґу… в одно.

Отсе все призабула була Марічка, як надумувала ся на дорозї, чи йти до хати, чи вертати до Василя. А тепер знов в одно: ґу-ґу-ґу-ґу…

Така нудьга обхопила її серце, що зараз таки під землю сховалась би, щоби не чути того скрипіння.

У печі горить ватра. Сухе смерекове суччє тріщить та мече іскри на цїлу хату. Мати крутить ся по хатї і присуває то відсуває горщики, обкладає їх жаром, то прикидає дровець до ватри.

Дєдьо сидить і пахкає люльку, а гугнявий Петро торочить своє в одно.

Нараз почула щось таке, що заставило її стрівожити ся.

— Вам би пошукати собі господині, Петрику! — промовив дєдьо.

Глибока мовчанка залягла хату. Лише ватра почала сильніще тріскотїти.

— Аж ль-ляччч-но менї поду-ду-ду-мати, ч-ч-ч-чи схотїлаб м-ме-мене та, що годною бубулаб м-м-ме-менї госпипо-подинею... — прогугнявів Петро.

Ще більша тишина настала в хатї. Тепер і ватра начеб прислухала ся до дивних слів, які упали отсе в хатї.

Марійка побачила, як звернули ся на неї Петрові малі підбиті очи і зараз таки повернули ся в инший бік. У каглї зашумів вітер і звіяв із ватри густий клуб диму на хату. Між нею і очима Петра заляг густий туман.

— Свят, свят, свят! — перехрестила ся мати і дивила ся налякана на ватру.

Відставила кулешу, та засунула ватру далеко в піч.

І знов на хатї чути в одно: гу-гу-гу-гу..., та Марійка за думками про свого Василя, де він тепер, що він робить, що скаже він їй за те, що втекла від нього — не чула слів, не бачила лиця, не знала, що далї говорило ся у хатї.

Не пішла вечеряти. Відмовила ся.

Чула лише уриване сьорбаннє хлиставицї, чула час до часу ненависне гу-гу-гу-гу-гу... і знов: гу-гу-гу-гу...

III.

Казьо Загайпольський вийшов сильно подражнений із хати. Дістав сьогодня немилий аркуш паперу: банк поставив у суді внесок на оцінку його посілости. Тепер ледви, щоб йому минуло се без халепи. Уже двічи вспів викрутити ся; в останній хвилині розкрутив тих скілька соток, заплатив відсотки за одну рату і справа проволікла ся. І тепер ще можна би так само. Не треба на капітал ні сотика, будуть чекати, але відсотків не дарують. І се найсумніще. Бо хоч куди думай, хоч як крути, не роздобудеш ні сотика.

Бояв ся подумати, що то сталось би із ним, якби так банк справді хотів описати та оцінити його маєток, а потім приступив до ліцитації. В одній хвилині він остав би жебраком. І так він уже давно не є паном на свойому селї: довги мало не в двоє переходять вартість землї і ліса. Тому то так тяжко йому позичити хочби десять корон. Одним словом руїна.

Пан Казьо йшов вулицею, гойдаючи ся в той, то в сей бік. Ішов так своїм звичаєм та ще й розмахував руками на всї боки. Говорив із собою в голос. Звичайно, йдучи на вечірній свій прохід, усміхав ся сам до себе. Сьогодня чорна тїнь вкрила йому очи, самі від себе страшні, хижацькі.

Роздумував над способами ратунку. Але його мозок не бачив иншого, як нову позичку. Лише що не міг найти того, хто позичив би йому. На жидів не було що числити. Хлопи? Від них не вирве. Кождий уже позичив йому своє — тепер викручуєть ся: „Не маю, паночку!“

Ей, якби так він був війтом! Ну, ну!...

На саму думку усміхнув ся Казьо, а його лице викривило ся до хитрого усміху. Так! Одинокий його ратунок — війтівство. Ото би то скакали, як би він заграв! Лише, що то сьогодня не той народ. То не то він, але й його тато не вдіяв би нічого. Куди не гляне — самі вороги. Богачі не терплять його, бо кождому щось завинив і не віддає. Буде всякий бояти ся, щоб не мусів оплачувати ся. Та ще й тримають із попом.

О, того попа якби то викурити з села! Вже, якби він давав презенту...

Ей, шкода думати. Піп не вибираєть ся на той світ, а села не покине, поки живий.

Казьови почали скакати поперед очи якісь дивні числа, по голові стали шибати божевільні думки, якби то довести до нової презенти. Дві річи були йому ясні: ніколи не давав би презенти молодому попови і... без доброї заплати не говорив би навіть...

— Пусте! — вихопило ся йому з грудий.

На кого він може числити в селї? Отсе важне!

Старав ся зміркувати, хто з ним? Давнїще мав він свою партію, дуже сильну навіть. Всїх зарібників, халупників, що мешкають здовж ріки. Все то сидїло колись у кишенї його батька, який

тряс селом — все потім і йому йшло на руку, хоч його сила над ними була вже дуже слаба. З традиції його слово, слово дідича, значило богато. Се одна і одинока його партія. Третє коло в громадській раді міг мати, і з третього кола сам міг вийти. Але того за мало, шоб стати війтом. Треба було ще доконче перше або друге взяти. Другого не возьме, бо там Савчукова сила. Там брацтво, там ті, що доробили ся землї на скілька сїн і вже вирвали ся зпід впливу двора; на них має безмежний вплив піп. І перше коло попівське. Вони дбають про почести, гонори. О. Савчук уміє тримати їх при церкві. Можна би лише розбити перше коло і якимсь способом доконче дістати хоч одним голосом більшість. Є їх трийцять. З того десять Савчукових і в день і в ночи — хоч о півночи! З них анї одного не возьме на свій бік. Десять, в тім вісїм жидів, має по своїм боцї. Тепер піде боротьба о ту третю пайку. Одинока його надія, що зможе притягнути їх на свій бік пострахом спілки. Івана Руснака вже якби взяв. Танасїй також піде проти спілки. Вже два. Ще чотирох. Але тут то й біда. Така дрібничка: чотирох господарів — і через неї готово все розбити ся.

Та він мусить найти раду на се!

Тупнув із завзяття ногою. Ішов перед себе без цїли, але нараз нагадав собі, що сьогодня ждала його ще робота. Та краще й не думати про неї. Мав забирати ся до головного атаку на спілку: Виграє або програє — від того залежить його доля.

Бо від якогось часу починав чим раз краще

розуміти, що будує на піску. Рахунок добрий і правдивий, але лише до тої пори, доки він має вплив на третє коло. А має його лише доти, доки не злїцитують йому хати й останнього кусника лїса. Цїлий вплив його на село основуєть ся на традиції впливу дїдича на тих, що жили з двора. Добре сказано: „жили". Бо хто тепер може жити коло нього, як він уже сам не має з чого жити? Сам жиє на довги. А далї й того не стане; вже не то, що нїхто йому й сотика не позичить, але й муки не дадуть до гроший. А всеж таки вплив його в селї є.

— Та нужденна голота, — думає, — так привикла до нашого канчука, що і в голову собі не покладає, що в мене нема вже над ними сили. Але я те чую, що се до хвилї, доки в мойому дворі не засяде який жид, або, не дай Боже, який Гуцул.

Почав рукою водити по лиці, неначеб очи протирав, а потім вимахувати нею, якби проганяв мару:

— Е, нї, до сього не допущу. Не можу дати вирвати собі свого добра. Колиб лише відложити катастрофу ще на один рік, я би вже не журив ся.

В його голові був уже цїлк# плян, як перш усего розбити спілку. Не допустити до витворення сили, яка вихопилаб йому із рук третє коло. Мало того! Він счинив би у селї розбиттєм спілки такий заколот, що потім повів би всїх, куди би лише задумав.

Потім ще треба би дукарів пересварити. А! Не така се тяжка річ: кождому війтівство обіцяти, кождому показувати, що найщиріщий його

приятель найбільш йому стоїть на заваді. Нехай лише косо глянуть на себе, вже половина праці.

Якраз переходив попри хату Михайлюка.

— Може би вступити?

Хвилину вагав ся. Він вибирав ся до сього „махера", але хотів ще перше зайти до Гершка. Мав дещо ще переговорити, але дуже таки припізнив ся. Там, здаєть ся, вже сходять ся. Краще Михайлюка післати. Нехай заколотить воду, а він піде вже на готове.

Зайшов.

Застав його при варстаті.

Михайлюк схопив ся зі свого стільця, вийшов на середину хати, зігнув ся до пояса і поцїлував пана в руку.

Панич Казьо усміхнув ся вдоволений і буркнув щось під носом.

Михайлюк приставив паничеви крісло і просить його сїдати.

По хатї увихаєть ся молода жінка Михайлюкова. На ліжку лежить мала дитина. В руках тримає пипку і мне її крізь сон в устах. Нараз розплакала ся. Молодиця підбігає до неї, встромлює пипку у горня молока — дитина не перестає плакати. Тодї мати розщіпаєть ся, добуває грудь, кладе дитину в колиску та починає її годувати. Присипляє. Якийсь час дитина не заспокоювала ся — потім замовкла. Вснула.

— Біда, Трофиме, — зачав по довшій мовчанцї панич. — Ледви, чи буде для тебе яка рада. То, що ми говорили — знаєш? Пуста наша бесїда!

— Ей, але? Чому?

— Ади, ліс таки рубають. А як дістануть гроші в руку — пропала наша надія. Не ми будемо мати силу в селї — Василь Руснак і його спільники.

— Ой, то біда раз, біда!

Знов мовчанка.

— У Гершка сходять ся вже люди. Вже світить, — зачинає знов панич.

— Відай, що сходять ся.

— З бутина будуть також?

— Може й будуть. Повинні бути.

— Скоч-ко, Трофимку, та переколоти.

Трофим усміхнув ся. Йому не першина таку роботу робити. Не треба великої наради. Дві слові і вже розуміють ся.

Але на сей раз треба було Трофимови підмоги:

— А ви, паночку? — поспитав глядячи зпід брів.

— Піду, але хочу вже, як закипить. Щоби не впадало в очи.

— Знаю... Вже розумію.

— Я троха приляжу, бо сми трудний.

— Нїчого, паночку, лягайте.

Почав кінчити роботу.

Казьо підійшов до Трофима і промовив:

— Ідиж та шепни Гершкови, най не жалує горівки. Най дає на борг, кільки хто схоче. Я за годинку буду там.

При сих словах кинув ся на ліжко, виложив ноги на поруче, а під голову заложив обі руки. Відразу заплющив очи та немов би дрімав.

Тим часом Трофим загорнув ся і вийшов. Чути були скрипіт його чобіт на снїгу.

Хату залягла тишина. Лише шкребтаннє буришки перебиває її. Нараз Казьо отвирає очи і мовить:

— А ти, Гафійко, дужа?

— Дужа, паночку.

— Не лячно тобі зо мною?

— А най преч каже ся. Або то ви що? Вовк який, чи що?

Казьо не відвертає від неї очий. Чує, як живчики починають йому сильнїще бити, кров підступає до голови. Водить очима за кождим рухом її руки, бачить, як вона кине на нього погляд і знов займеть ся роботою. За кождим разом його якби жаром обсипало. Лице Гафійки також вкриває ть ся румянцем.

— Гафійко...

— Кажіть...

— Дурний твій Трофим.

— Чого, паночку? — співає-говорить Гафійка.

— Що він так лишає мене з тобою.

— Не дурний, паночку.

Кинула на нього в перелетї очима і він перехопив у її поглядї утаєний огонь.

— Я кажу, що дурний. Хиба, що хоче того.

— Трофим нїчого не хоче.

— А ти?

— І я нїчого не хочу, — промовила і усміхнула ся.

Казьо не зводив з неї очий. Бачив, як біла сорочка хвилювала їй на грудях.

— Гафійко! Тікай! — крикнув Казьо. — Тікай, доки я не встав.

— Куди му тікати зі своєї хати? — Ви втікайте, як вам тут нудно.

— Ти мене гониш із хати? — крикнув Казьо і схопив ся з ліжка. — Ти мене? Чекай но ти, чекай!

Кинув ся на неї і зловив її за рамена. Вона підвела ся і почала боронити ся. Відтрутила його дужими руками до ліжка. У ньому загоріла пристрасть. Дотик її тіла ще більш його подражнив. Прикусив уста, впив ся в неї своїми очима і лагодив ся до нападу. Гафійка теж не спочивала. Засукала рукави від сорочки і показала йому дужі, жилаві руки. Казьо слїдив за кождим її рухом, і як побачив голі її руки, скочив до неї, напружив усї свої сили і зловив її, мов кліщами. Зачала ся між ними завзята боротьба, серед якої Казьо здув каганець. Зразу бороли ся потемки. За хвилю очи їх привикли до сумерку. В хату залїтало світло місяця і розяснювало її троха. Почув ся удар. Гафійка кинула Казя на ліжко. Та він у ту мить вхопив її за плечі і приссав ся устами до її розпалених губ.

Не відривала ся...

Він спаленів огнем жадоби, почав кусати її горячі уста...

У коршмі Гершка було дуже глітно. Найбільш чути було голос Михайлюка. Він стояв недалеко шинквасу, держав фляшку горівки в руках і наливав раз по раз своїм приятелям.

— То, ади, братчики, я вас частую, тай сам пю із вами, що сте були слухняні, тай мали панцький розум. Що сми вам казав та приказував, то, ади, яка вчинила ся правда. Руки свої зробили в Василевому бутині тай що заробили? Бачив із них хто ґрейцар за цілу зиму? Не буде в них чим полатати дір, що придбали коло Василя.

Фляшка кружила докола і наповняла чарки.

— То настали такі, що хотіли бути старші за громаду. Тай не довге було їх панованнє. Ми чекали і дивили ся, а тепер прийшов наш час веселити ся. Пиймо, братчики, щоби нам було ще веселїще на души, як нам є. Я вас буду сьогодня гостити, бо сам сми веселий. Дуже менї весело на души. Були такі, що вчинили мене перед вами брехуном. Збрехав — хто збрехав, лише не я. Гершку, став око горівки. Що то така флящина. Як пити — то пити! А хто заробив у Василя, най також напиваєть ся.

Кивнув у той бік, де коло вікна сидїли спільники. Один із них ударив пястуком у стіл і крикнув:

— Гершку, сип і менї око!

— Ади, братчику, яких маєтків придбали в бутинї! — засміяв ся Михайлюк. — Готов сми зарути гіренько, що сми втратив добрий заробок. Пиймо, братчики, з грижі, що нас минули маєства.

Говорив жалібним голосом.

— Буде їх, тих статків-маєтків, що їх не переносити, не перевозити, стільки їх буде! — говорив далї розжалоблений.

Товариші бухнули грімким сміхом. Один під-[redacted]

— Щоби за такі статки, за такі мастки не видати, не чувати, щоби їх ніде а ніде не було.

Гершко поставив око горівки на спільницькому столї і поспитав:

— А хто буде платити?

- Я плачу. Запиши менї! - промовив той, що казав дати.

— Записати?... Добре, запишу! -- мовить Гершко скрививши ся. — А коли в вас виплата?

— А тобі на що?

- Як на що? Хочу знати, доки буду чекати на гроші? Не гія ждати, я хочу таки тепер.

Гершку, сюда! — крикнув Трофим, виймаючи капшук із грішми з череса і кидаючи його з бренькотом на стіл. — Сила я плачу?

— Чого вам квапити ся? Або ви вже не мете пити?

— Гершку, сюда! — крикнув ще голоснїще Трофим. — Я в бутинї не робив, заплати не жду, ануж ти, жиде, не схочеш давати на письмо! Бери гроші! Я не маю ні з ким такої токми, щоби свій пай брати, як не буде вже з чого.

Виймив десятку і дав Гершкови.

— Братчики, пиймо, доки в нас стане гроший. А ти, Гершку, досппай, і не питай за гроші. Є ще в мене побренькачі. — І потряс капшуком аж голос пішов на всю коршму.

— Я вас, пане Трофиме, за гроші не питаю. Щоби так усї платили, як ви. Ви в мене ретельний господар.

Гершко говорив се і сміяв ся в душі із своїх слів. Йому самому Трофим Михайлюк завинив чотири сотки. Та він спокійний за гроші; записав ся з ними на ґрунті.

Увійшов до коршми Казьо.

-- Як гостили? — крикнув.

— Гаразд! Як ви, паночку? — посипали ся з усїх боків чемні запити на привіт.

— Мирно.

А підходячи до сього то до того, кинув від нехочу:

— Що бачу? У вас храм сьогодня? Кажуть, що людям біда, а цїлі ока на столах.

Михайлюк вийшов на середину хати і поцїлував Казя в руку. Дїдич спитав його ·

— Як дужі, Трофиме?

— Мирно, панчику, та не дуже! Ади, пємо з жури, що сми потратили великі заробітки. Адїть, паночку чемні та добрі, бутинцї зійшли в село та оками пють божий трунок. Чомуж не пити, як заробили маєтки. Міркую собі: хиба ми гірші за них? Пють вони оками, мемо і ми пити: вони з радощів — ми з жури.

— Кому Бог дав розум, — мовить Казьо, — той заробляє, а кого хотїв покарати, тому й надію на заробіток відобрав. А ти чому, Трофимку, не приставав до бутина, як тебе тягнули?

— Бо сми не гадав, що менї Гершко буде писати що раз нові ока горівки на рахунок, як стану до бутина. Ади, заплатив сми з гори, то сми випив, а що ще напю до ночи — плачу, най знає вражий син!

— А ти, братчику Трофиме, не шукай собі ключки! Не ти пєш при мойому столї, не ти меш платити. А нашими заробітками ти не жури ся, я тебе завтра покличу на баль, будемо балювати ся! — крикнув від того стола Семен.

— А я таки прийду. Лише від тих завтраків то менї очи вилїзуть, тай не дїжду ся.

— То у вас бизівно завтра виплата? — спитав спокійно Казьо, приступаючи до Семенового стола.

— Мусить бути вже раз виплата! — промовив із злостю Семен.

— Доки мемо чекати на гроші?

— То вже публїки на все село, що робимо ледви не цїлу зиму за пусто та дармо.

— Я то вже давно говорив, — дражнить далї дїдич.

Посипали ся жалї на Василя і на спілку. Коли відчинили ся ще раз двері і зпоза пари, яка бухнула до сїний, показало ся лице Миколи, Василевого помічника, в коршмі чути було один [illegible] обурення й обжаловання нових проводирів, що то позгонювали людий гей на панщину, а самі господарюють грішми, як знають.

— Я би тебе, Семенку, заставив до тих гроший, які ми маємо. Що би ти вдїяв? — промовив Никола, привитавши ся загально. Він чув усї сильні напади на спілку.

До Семена підійшов Трофим, зловив його за шию і поцїлував:

— А я тобі, Семенку, братчику, не казав: ти спитай, який то буде рахунок? Я тобі, братчику,

не ворог, ані нікотрому із вас, лише мене боліло серце, що найшли ся мудрагелї тай хочуть вигулити в вас вашу силу, а ваші діти пустити з торбами. Давай, братчику, сїдаймо вкупі і мемо пити при одному столї.

Тимчасом зісунули вже столи і з двох зробили один.

— Мемо журу свою запивати: ви, що сте дурно працювали, ми, що дивимо ся на вашу біду.

Ще раз поцїлували ся і почали тручати ся приязно чарками.

— А на тих мудрагеликів, — мовить далї Трофим, — мемо добирати способу.

— Біді би сте добирали способу! — гримнув Никола. — Не знати, яке кому право мішати ся в не своє дїло!

Але ледви се сказав, зараз таки жахнув ся. Бачив, що сам він серед ворогів спілки.

— Гершку, що казали косівські купцї? — спитав Трофим, крикнувши від свого стола на цїлу хату.

— Казали, що вже пан Василь Руснак не дістане більше муки.

— Чуєте? Не досить, що не платить, ще й піст вам буде робити! Ще вам мало? — спитав Семенових товаришів Трофим. — А то сякий такий гадає, що то його дїло! Нї, братчику, то, соколику! — громадське дїло! То з громадою справа, любчику мій солоденький. „Біді би сте добирали способу“, він тобі вгатить. То, братчику, громада! До біди не меш її висилати!

— На громаду є громада! — промовив загадочно Никола.

— А я би тобі, Трофиме, не дуже радив задирати ся з Николаєм! — промовив Казьо. — Пан Николай писар Січи — а ти з Січовиками не жартуй!

— То, панчику, святили би ся ваші слова, було колись, та минуло. То був колись Василь Руснак, леґінь на всї гори, кошовой Січи, а сьогодня хоч він кошовий, та Січи вже нема! Адїть, паночку, отсе все Січовики і Семен, правда Семенку?

— Правда, Трофимку! Був сми колись дурний, носив сми ленту, бо сми гадав, що аж тепер настане рай на землї.

— А ти, Юріштанку, Січовик?

— Він іще й тепер четар.

— Дїдька лисого, — буркнув Юріштан.

— Тай усї вони Січовики, — мовить далї Трофим. — Ти, братчику, не жури ся. Як бих знав, що ти ще лишиш ся при Січи, не пив бих з тобою сеї чарки! Гадаєш, що сми вже забув за то сїнце, що ви менї розкинули в травичку? Ей, братчику, як аби я мав тебе ще зловити на своїй царинцї... Але то вже я того не дїжду. Ваш кошовий, дав би йому Бог здоровлє, той то вас їсправив, той то вас підголив, той позбиткував за всїх нас. Бог святий знає, що дїє. Як уже зішле на кого кару за гріхи — то добру.

Николай, що прийшов був боронити Василя і спілкового дїла, став тепер, не знаючи, що має робити. За спілку лишили говорити, а причепили

ся до Січи. Чого? Січ справді, якби її й не було. Але тим більш його заболїло, що знущають ся над товариством, на яке молодїж покладала великі надії.

Він сидїв при склянцї пива і давив гнїв у души. Нарештї не втерпів:

— То ще за скоро правите панахиду по небіщикови. Ще ви побачите його при життї. То як один, другий випишеть ся, то вже гадає, що товариство не буде без нього. Що вже, ади, розсипаєть ся.

— Коби так що, як збиткувати! Лише що то вже тепер знаємо, кого шукати! Правда, братчику Семенку! — питаєть ся Трофим.

Семен мовчав. Щось чи шукав у голові давнїх споминів, чи соромив ся, що його можуть тепер Юдою-Скаріотом називати. Згадав, як то вони присягали собі побратимство, як писали ся до Січи і мовчав.

Тим часом Никола допив своє пиво і заплатив. Не бачив потреби сидїти довше. Сам він тут нїчого не вдїє, а ще чого доброго — то й обірвати не тяжко. Вийшов із коршми.

А там тепер настало загальне братаннє: Трофим і його противники спілки єднали ся з Василевими спільниками. Одні припивали до других, а з кождого слова їдь злости спливала, а стріли затроєнні лїтали в коршемній задусї, переповненій сопухом горівки, гризькою вонею людського поту, дикими вигуками розбішеної юрби.

— Розбити! Розбити ту кляту спілку!

— А як розібєм?

— То що? Хто буде плакати?

— Най нам платять. Най за все нам поплатять.

— Чекай, небоже, як ріка попливе горіщами.

— То великі гроші! Не мемо дарувати!

— І ти, Андрійку, робив у бутині?

— Та що з того, що я робив, коли гроший не дістав.

— Ти собі, братчику, вибий із голови, щоби тобі хто твою втрату поповнив!

— Ади, бартка!

Грізне слово впало! То тут, то там блиснули над головами бартки, одна забила ся в розмахом в ослін. Гершко прилетів:

— Панове господарі! Що вам винні мої ослони?

— Ти, жиде, найбільш винен! — гримнув Трофим.

— Герсти? Я винен? Що ви таке верзете?

— Ти чому не брав того бутина? Ти зготовив отсим усім людям загибіль.

Гершко поглянув здивований. Він знав, що може й йому обірвати ся.

— Пане Загайпольський? Що я тут винен? Кажіть ви!

Казьо сидів мовчки і чекав на свою хвилю. Почув, що вона надійшла.

Гершко підійшов до нього і шепнув:

— Може би ви їх так уже… — і додав ледви чутно: — за двері…

Казьо Загайпольський встав зза стола і промовив у весь голос:

— Панове господарі! Панове!

Не міг від разу запанувати над розбурханими пристрастями. На його голос одні других приводили до спокою:

— Тихо, Казьо говорить.

— Чуєш, панич щось ме говорити.

— Ій, на дідька мені панича!

— Тихо там, тихо! — кричить Трофим.

Тепер Казьо добув голосу що сили:

— Люди добрі! Пощо тої всеї бесіди? Що сим направите?

— Правда...

— Пропало, як камінь у стромину.

— Не пропало! — поразив усіх своїми словами Казьо. — Я вам кажу: не пропало! Нічия праця не сміє пропасти. Одно лише може пропасти — що Бог схоче забрати до себе. А між людьми ніщо не пропаде. На людий є спосіб, є суд...

— О, що вже на Василеви пошукаєш у суді.

— Дєдьо не відписав на нього і грядки.

Казьо вичекав. Ще скілька окликів сумніву, врешті він заявив:

— А я вам ручу, що не пропало ніщо.

Почали слухати його уважно.

— Хто каже, що пропала ваша праця?

Ніхто не хотів сього казати.

— Бачите? самі не вірите, щоб могло вам що пропасти. І я вам кажу, що ані сотик вам не сміє пропасти.

— Дав би вам Бог, паночку, здоровлє!

— Бодай ви жили довго між нами тай панували!

Пішли нові чарки горівки в рух. На сей раз на кивок Казя, що дав ним приказ Гершкови.

— Підете до Василя: плати!... І то таки: плати, не крути! Не гай ся і не воловодь нас! Він вам бизівно не заплатить! А тоді ви не підете до роботи. А я вам одно поможу: буду старати ся примирити з вами Танасія або Івана. Або й обох разом. Вони переймуть бутин — вони вам заплатять за вашу працю, вони будуть вам далї платити.

Тручали ся з ним чарками, по руках його цілували.

Нова надія, вже навіть певність вступала в душу кождому.

І ті, що досї не робили в бутині, раділи надією на заробіток.

Із коршми вийшов пан Казимир Загайпольський дуже вдоволений. Мав те враженнє, що поставив на свойому. Такий полишив настрій, що ледви чи верне хто з тих, що були в коршмі, назад до роботи.

Ішов під верх — до Танасія. Тепер найважнїще, щоби того старого діда взяти в руки. Ішов так завзято, що засапав ся. Станув і обернув ся до ріки.

Його зір спочив на зимовому краєвиді освітленому блїдим сяєвом місяця. Долини між горами і потоки потопали в таємній пітьмі, верхи гір сріблили ся в світлї, іскрила ся на них снїгова габа. Розсїяні по верхах і збочах громади смерік блукали у місяшному сяєві, немов тїни гірських духів.

Із уст здивованого Казя вирвав ся оклик радости:

— Пся-кров! Гарна ніч!

Але рівночасно пересунула по лиці хмарка невдоволення.

— Там Ксеня чекає на мене, а я замість щоб іти до неї, мушу дерти ся кудись по верхах.

Згадавши про ню, він троха помаркотнїв. Події сьогоднішнього вечера станули йому ясно перед очи. Що він зробив Трофимови? Забрав йому жінку і то тоді, коли Трофим пішов розщибати ся за його ділом. Як воно склало ся те все? Гафійка йому давно подобала ся, але він не важив ся зачіпати її — бояв ся сильного Трофимового лястука. Що тепер буде? Чи Трофим дізнаєть ся?

Не докір сумлїння — трівога, звичайний страх обхопив його.

— Ануж виявить ся все, — подумав Казьо, — і Трофим не лише що мене може потурбувати, але ще попсує цїлу справу зі спілкою.

Він знав, що на Трофимове слово не можна покладати ся.

— Се хамелеон, — думає Казьо. — Сьогодня так, завтра инакше, як йому лїпше, як вигіднїще. Се дуже небезпешний чоловік. Тепер він зо мною — робить, що кажу і хочу, ануж дізнаєть ся, що я влїз йому в дорогу і піде проти мене?

Бачив уже в души, як Трофим єднає назад усїх до спілки, як не йому, але Василеви він стає до помочи.

— І все через дурну жінку! Треба було мені лишати ся з нею?...

Нараз усміхнув ся, любуючи ся спомином:

— Але солодка! крепка жіночка. Цікаво, як тепер буде зо мною говорити?

Почув велику охоту лишити ся ще раз на самоті з нею. Не знати, чи так справді боронила ся, чи лише огню додавала? Ще чув на свойому тілї силу її рук. Як його кріпко зловила. Здавало ся, поторощить кости своїми пальцями.

Тепер почув, що рука в одному місцї болить його більше, чим деинде. Почав приглядати ся і побачив сильні знаки зубів:

— Ач, як укусила! — не то зі злостю, не то з любостю промовив. Бо гнїв чув до неї за синець і любий спомин викликала згадка.

Звертаючи в сутки, що вели до Танасієвої хати, подумав:

— Як воно склало ся несподївано! А добре було! Не треба на неї забувати.

По хвилї почув, немов мороз перейшов йому поза шкурою:

— Лише, як усї рахунки заведуть його, а він ще й про се дізнаєть ся, що буде? Бо що я при його помочи можу стати війтом — се певне, але що він нїколи писарем не буде, се ще більш певне, як що!

Танасія застав у хатї. Якийсь був непривітливий. Всї запити про домашнї справи збував нї сим, нї тим. Врештї Казьо почав про дїло:

— Пора тепер узяти в свої руки то, що инші закапарили.

— Ага... — буркнув Танасій.

— Щож ви на се?

— Нiби що?

— А про той бутин?

— Який?

— Спілковий? Що то Василь Руснаків зачав, а тепер розбиваєть ся.

— Розбиваєть ся? — промовив Танасій таким голосом, неначеб говорило ся про щось таке, що його цілком не обходить.

— І щож ви?

— А щож би я?

— Я думаю, що тепер на вас черга.

— Угу...

Казьо не знав, як зачепити. Чув те, що повинен викликати заціkавлення у Танасія, але ціла дотеперішня розмова як раз не дуже вела до того.

— Я чув, — пробув ще раз, — що ви хотіли рубати той бутин.

— Котрий, паночку? — питає Танасій, якби в просоня.

— А той, що то спілка рубає. Ви мали також на нього охоту.

— Я?... О, ні!... Я на таке не лакомий.

Хвилина мовчанки.

Казьови взагалі було тяжко говорити з Танасієм про сю справу. Його співбесідник не проявляв ні найменчої охоти хоч троха зацікавити ся розмовою. Навіть показував йому нехіть до порушеного питання. А тут ще одна була перепона. По хаті вештала ся Танасієва Марічка. Казьо

якби в перше в життї побачив її. На його голову налетіла хмара нових, далеких від діла думок.

Здавалось би, думав, що знає кожду дівчину в селї. А от — не знає. Що за стан у неї. Яка росла, яка гнучка, яка кругленька. А лице рівне, біле, гладке! Де вона така чічка виплекала ся, що він її не знає? Ледви, чи й бачив!

Марійка поралась коло печі. Біле її лице вкрило ся здоровими румянцями, кров трохи з них не трисне. На чоло навпсли буйні звої ясного, золотого волосся. Очи у вечірнїх сутїнях горіли із під рівних брів, як два огні. Ходила скорим кроком, вигинаючи ся в поясї. Її рамена говорили про велику силу.

Казьо задивив ся на неї і забув, за чим прийшов Говорив із Танасїєм, а дивив ся на дївчину. З Танасїєм не доходив до ладу, від дївчини очий не відривав. Нарештї розмова урвала ся. Чути було лише прудку ходу дївчини; її постать мигала по хатї.

— То ваша донька? — поспитав Казьо, запираючи віддих у грудях.

— Моя й не моя. Людська буде.

— То може тебе, дівонько, Василь сватав?

Не було відповіди. Лише Марічка кинула на нього гнївним оком. Чула ся в тому погляді велика образа, яку завдав дївчинї Казьо своїм запитом. Він зрозумів се і хотів чим скорше затерти враженнє своїх слів. Говорить:

— А я до вас, пане Танасїю, за ділом.

— Му слухати...

— Тепер пора, щоб ви подали собі з Іваном руки.

— З яким Іваном?

— З Руснаком.

Танасій дивить ся перед себе і не знати: роздумує, чи се можливе, чи вже рішив, що шкода заходу.

— Треба, щоб ви оба взяли бутин у свої руки, уратували працю тих бідаків, що працюють уже пів зими, а з тим щоб забрали заробок, який вам повинен належати ся.

— Шкода, паночку, вашої бесіди! — врубав Танасій.

— Алеж, пане Танасію! Уважайте, що пускаєте з рук добру нагоду. Спілка зачала рубати, тепер не буде далї. Ви моглиб перебрати. І за малий час заробите великі гроші.

Мовчанка.

— А треба, щоби ви з Іваном разом станули, бо як підете окремо, не буде обом добра. А ще й то вам треба тямити, що ті, з якими ви тепер підете будуть вашими сторонниками. А що я хочу вас звести до купи — і я буду вашим спільником і сторонником.

Танасій подивив ся на нього з пожалуваннєм. Йому шибнула крізь голову думка: „Ану, скільки би ти міг дати до спілки? Бодай десятку?", але не висказав її в голос. Лише встав і трохи не тупнув ногою та промовив:

— Я, пане, доки життя мого, з Іваном Руснаком у спілцї не буду йти, а того бутина також

не му рубати. Ось вам моє крайнє слово. Шкода бесїди.

У його голосї чула ся така рішучість, що Казьо не пробував переконувати. Не знав, що йому робити. Повинен був і собі встати і вийти, але тримала його в хатї та дивна постать, що пересувала ся йому перед очи. Програв справу зі спілкою, хотїв бодай навязати з тою дївчиною, що в сїй хвилї видавалась йому цїннїщою і вартнїщою за цїлу спілку. Бодай познайомитись. Обмінятись словами.

— Іди, Марійко, поклич неню, — перебив його роздумування Танасій. Він в однїй хвилинї зміркував, що дїєть ся в души панича.

Марійка вискочила з хати.

Попрощав ся і Казьо, виходить — по дївчинї як слїд замів. Стояв хвилину — нема. Де дїла ся? Куди пішла? Тут щось несамовите. Ігій!

Годї було довше стояти. Поплїв ся пяною ходою від хати в потік.

— Слава Ісусу-су Христу! — почув Казьо голос коло себе. Ще постатї не бачить у пітьмі ночи, а вже пізнав по привітї, хто се.

— А ти куди, Петре?... — На віки слава!

— Ґу, ґу, ґу, ґу...

Казьо вирозумів із тої бесїди, що Петро йде до Танасія.

— А ти чи не сватаєш там дївки? — кинув, щоб щось сказати.

— Ннине зна-аю чччи дат-да-дуть... — прогугонїв Петро.

Казьо спинив ся.

— Що? Ти сватаєш у Танасія дівчину? — крикнув здивований Казьо. Йому нараз усе прояснило ся. Отсей Петро, отся почвара, сватає Танасієву доньку! Отсю, що він трохи очий не видивив за нею! Думалось, що кинеть ся під першим враженнєм на нього і поб'є його. Таким страшним споневаженнєм видавалась йому можливість отсього подружжя. Але як близше призадумав ся, сам собі дивував ся. Що се його обходить? Коли дівчина хоче, а батько не противить ся — що се його обходить!

А всеж таки його се дуже потрясло. Він так собі спитав на вітер, а тут і найшов ся жених. От, із ким має проживати ся гарна і ставна дівчина.

„А чиж не краще?“ — пролетіла йому крізь голову нова, смілива думка. „Аджеж за таким чоловіком то життє остогидне!“

І вже цілий плян, готовий, зарисував ся у його голові.

— Щож, щасти тобі Боже, Петрику! А ти зайди завтра до мене. Я маю щось із тобою поговорити. Скільки ти маєш поля?

— На дддва-на-на-цятеро сссї-сїн.

— А ще би тобі треба?

Петро усміхав ся неясно.

— Во-во-возь-меш у Танасія, — дражнив його Казьо.

Петрові очи заіскрили ся.

— А якби так ще?

Не знав, що сказати.

— Прийди завтра до мене. Поговоримо.

— Ні-ині-ині-чого. Ппприйду.

Постоявши хвилину на місці, почув, що в ноги йому сильно студено. Став тупати ними, але вони неначеб задубіли. Пустив ся бігти, щоб розігріти ся. Спершу не думав, куди має тепер іти. Щось розкішного почувало ся йому в души. Та свіжа, здорова, постать захопила всї його думки. Яка вона принадна! Що то всї ті, що він їх знає! І де вона така виколяла ся. Як заховали її до того віку перед його очима! Аж дивно, що він її не бачив скорше.

Нагадав собі, що тепер йому дорога до Ксені. Скривив лице. Дивно, як йому нараз відпала охота до сеї молодиці. Тепер найрадче пішов би до хати і переспав сяб вигідно. Що йому завтрішній день принесе? Чи не краще булоб відпочити добре. Але то пуста бесїда. Дома жінка. Требаб ще певно переговорювати. А охоти в нього до того нема ні найменчої. Хоч не̂ хоч — муситъ іти, куди наставив ся.

Місяць освічував йому дорогу. Йшов так, якби в днину. Снїг іскрив ся під ногами. Фоя смерік, обсипана грубою верствою снїгу, вся неначеб у брилянтах. А як зачепить її, посиплеть ся йому під ноги велика сила тих хрусталїв. Деколи стрепенеть ся, стрівожений дивним якимсь лоскотом, — то дерево трісло від сильного морозу. І знов тиша. Лиш його чоботи скриплять на змороженому снїгу.

Ксеня ждала його, як звичайно, з вечерею.

Була виcтерпеливила ся. Ніколи так не припізнював ся.

- А я вас, паночку, жду тай жду. Коли вже Козьма пішов на варту, а я сиджу сама тай вже баную, що не прийдете.

— От, бачиш, прийшов.

Відповідь ні трохи її не розважила. Дивить ся на нього — якийсь такий хмарний. Сів на краю ліжка і держить капелюх у руках. Щось якби мав далї йти.

Замість своїм звичаєм ставити вечерю на столї, вона підійшла до нього і пригорнула його голову до своїх горячих грудий. Приймав байдуже її пестощі.

— Чого ви, паночку, май зажурили ся? Я вас до серденька свого пригортаю, а ви, якби відвертали ся? Чи не хочете ви, панчику мій солоденький, покинути мене? Соколе мій милий, чи вже я не навкучила вам?

Більш із привички обійняв її рукою в поясї і пригорнув до себе.

Ксеня взяла з його руки капелюх і поклала на стіл. Сама скочила йому делїкатно на колїна і обіймила його за шию.

Уже мав устами своїми впити ся в її білу грудь, коли нараз його зір упав на друге ліжко.

-- Козьма! — блиснула йому несподївана думка крізь голову.

Почав приглядати ся блище — справдї Козьма. Що за біс. Адже ж се його власна дитина, був би присяг, що хлопчик подібний до нього, як дві каплї

води, аж тут нараз із цілої тої подібности виринав Козьмина голова. Ще якби Ксеньки! То буває, що дитина раз до батька подібна, раз до матери, але то викапаний Козьма, Ксеньчин чоловік. Щож значило все те, що вона його обріхувала три роки, дурила, обманювала. Отже вона знала, чия се дитина і підшила ся. Він уже відписав на хлопця десять морґів і ще десять обіцяв.

Почув на своїх устах поцілуй Ксеньки і здавалось йому, якби пересунула ся через його лице жаба. Таке щось слизьке, таке огидне. В одній хвилї схопив ся і Ксенька упала на землю. Кров бухнула їй до лиця. Пальцї скорчились у дужий пястук. Ледви погамувала себе, щоб не зробити з паном, що зробилаб із Козьмою, якби її так кинув. Але отямила ся вмить. Знала, що пан тепер чим раз більш поздержливий у своїх обіцянках, і то, що вже обіцяв був давно, якось не лїзе йому крізь горло. Станула покірливо перед нього, дивить ся, як він підійшов до вікна і задумав ся. Сльози сплили їй по лицї — сльози з превеликої злости і жалю. Ледви поздержала стогони. Здавила їх, бо знала, як він не любить її плачу. Та він таки почув.

— Вже знов? — спитав остро, повертаючи на неї свій зір. Був такий хмарний, що зараз успокоїла ся.

Пішла повільною ходою до тої хати і внесла страву. Поклала на столї. Коли дзенькнула тарілкою і вилками, Казьо, не відвертаючи ся від вікна, промовив сухо.

— Сховай то. Не буду їсти.

Не питала, чому не буде. Що стало ся йому? Зібрала мовчки все і сіла в куті на ослоні.

Минали довгі хвилини. Тишину в хаті переривав острий голос цвіркуна, що цверкотів під печчю. Здавалось, що се одиноке живе сотворіннє в хаті.

Короткий погляд на страву викликав ще більше обмерзіннє у Казя. Що вона могла йому зварити? Якісь огидні голубці — що то й не глянув би в хаті на них! А тут і їв і їв і здавалось йому, що нема ліпшої страви. Як міг він до того дійти? Любаска удержує його! Пана! Дідича! А він за те бавить її дитину, вицїловує, пестить, воно с...нить його, микає йому волоссє, вуси, обдарує його нераз, що мусить передягти ся в Козьмине платтє.

Така лють напала його, що не міг встояти. Схопив ся і вийшов, не промовивши ні слова, не глянувши навіть на Ксеню.

На дворі почув, як обхопила його морозна струя повітря. Станув перед хатою і не знав, куди йти. Пішов би до двора. Але як згадав, що там чекає жінка на розмову, а він не має таки анї раз їй що сказати, стратив цїлком охоту показуватись їй на очи.

Пішов перед себе. Довго блукав без думки. У його души родив ся безмежний жаль до себе за змарновані свої літа.

Колись він був тут дідич, мав силу, повагу, значіннє, — тепер усе те стратив. Змарнував цїле життє. Протратив ліси, полонини, ґрунта, оженив ся, протратив маєток жінки, з жінкою життя не

мав, дітий не діждав ся. Видалось йому тепер, що стільки його щастя, що не лишить якогось жебрака на нужду. Не було в нього стільки матеріяльної сили, щоб полишити дідичем якогось там молодого Загайпольського. Вдоволив ся тим, що мав тут і там по селї своїх синів — самих синів! Батьківське почуваннє було заспокоєне.

Згадка про се вивела його з рівноваги. Скипів від досади.

Який страшний обман! Він платив, царинки записував на „свої" діти. І треба було, щоб аж сей хлопчище отворив йому очи! Сеж рішучо не його син, лише Козьми! Що за біда! Щоб його аж так обдурювали? Нї, не стерпить сього. Піде розмовить ся. Не будеж сяка-така сміяти ся із нього.

Із сею думкою завернув до Козьминої хати. Ішов хутко, щоб не чути кріпкого морозу, який потис з усею силою.

Світло в хатї погасло. Думав, що двері заперті — нї, відчинені. Поглянув по хатї — Ксенька лежить розгорнена на ліжку. Спить.

Вже хотів крикнути і збудити її, але голос задавив ся в горлї. Стояв, не знаючи, що діяти. Пізно було. Вже далї північ. Не було що робити, лише роздягти ся й лягати спати.

Лежить увесь продроглий і дивить ся перед себе. Його зір блукає понад високим верхом, що стремить просто вікон, по тім боцї ріки. Як раз виплив понад той верх місяць, а дві хмари іграють ся з ним. Раз одна, раз друга вкриває рубець його. Зрештою нї хмаринки на небі. Ясні

зорі на чорному темному тлї вказують, що буде над ранком тріскучий мороз.

Ураз із почуттєм студені, яка потискає на дворі, за вікнами, він любуєть ся чудовим вражіннєм розкішного тепла. Горяче тїло Ксені огріває продроглї його ноги. Чи він присунув ся до неї, чи вона до нього пригорнула ся? Він рішучо нї! Отже вона. І яка її охота остуджувати ся до його заморожених ніг. Хоче зробити йому приємність. А всеж таки вона добра.

Присунув ся ще блище до неї. Чув, як уся горіла й ураз дрожала. А з тим, як його продроглі ноги почали огрівати ся, він почув вдячність до сеї жінки. Обертаєть ся до неї, і витискає на її уста щирий поцїлунок.

Віднайшов у нїй свою любу Ксеню.

IV.

Довго чекав Василь на Николая. Не приходить. Чиж би затримало його що в бутині, що не може вирвати ся! Бояв ся роздумувати, бо мусїв приготовити ся на всяке. Дійшли вже до нього вісти про бунт спільників. Коли зачинали, про все подумав; забув лише, що то треба доброї руки, щоби вдержати людий цїлу зиму при роботї. То неодин бувалий говорив йому про се, але він якби не чув. Якось найменче бояв ся того.

А всеж таки хотів знати, що там стало ся. Більш йому було лячно, чим цїкаво. Мучили його погані думки і прочуття. Руки йому дрожали, як брав ся до роботи. Очи раз у раз звертали ся в вікно. Вкінцї не витримав. Запер крамницю і вийшов.

Бив ся снїгами просто до хати Николая. Не обходив навкруги на бир. Пішов через ріку. На широкому плесї груба кора леду вкрила ріку. Поверх неї лежав місцями снїг по пояс, а на серединї струя вітру здула його так, що лїд був рівний, як скло, перейшов ріку, пішов царинками. Копав ся вище колїн у снїгу.

Николая застав у хатї. Ще в сїнях чув піднесений голос, а як увійшов, нїчого там не змінило ся. Посеред хати стояла заплакана моло-

диця і не переставала кричати. Николай сидів під вікном і зігнув ся у двоє. Сильно подав ся.

Від разу зміркував, що йде про спілку. Не знав, сїдати, чи йти своєю дорогою. Але цікавий був. Николай ніколи з ним про се не говорив.

— Сїдай Василю, — мовить Николай сумним голосом, — сїдай та слухай, який я маю гаразд.

— Ти про свій гаразд знаєш говорити, а за мої гаразди ти не свідім! — крикнула молодиця.

— Такі твої гаразди, як усїх нас. Мусимо потерпіти до якогось часу.

— Ти собі терпи, а я не буду! Иншими роками було що дати їсти дїтям і в хатї був ґрейцар. А тепер, що було при хатї, пішло, мара знає куди, і ще терпи голод. Якби ти так лишив ся в хатї з дїтьми, не знаю що би ти сказав, як тобі зачнуть кричати „їсти“, а ти не маєш нї кришки муки. Що то якесь таке нечуване придумали! Десь люди ходили роботами, робили в бутинах, жидівських, акційних, тай що тижня була виплата. Ти сам заробляв лева з половиною денно. Була в хатї страва, було й до страви, були й гроші. А тепер якесь завели, біда їх знає, що таке!

Василь не знав, чи говорити що, чи радче мовчати. Бояв ся счинити ще гіршу бучу. Мовчав і Николай. А жінка в одно:

— Я тобі кажу, ти менї або принеси гроші, або я тебе знати не хочу. Що ти заробив до тепер? Скажи, що тобі належить ся? Чи ти бодай знаєш?

— Ото раз сатана! Вчепила ся одного тай говори їй! — гримнув Николай.

— Та в нас ще не було розрахунку. Ще не знаємо, який буде заробок. Але втрати ретельно не буде, тай менчого зарібку не буде, як у жидівському бутинї. За се я можу вам заручити.

— А яж не мовлю? — зрадїла Василевим словам молодиця. — Не на моє виходить? Нїхто ще й не знає, за яке і на яке працює! Не дурно то всї жінки присїли своїх чоловіків. І Пашучка, і Гафтунєчка, і Максимова Єлена і всї инші: Давай гроші, або кажи бодай, що заробив. То ті сказали своїм: Мемо рахувати ся завтра. А ти? Що ти менї кажеш? Кажеш чекати? А я що? З глузду зсунула ся, щоби ще чекати? Доки буде того чекання? Тай щоби ще мене брали на сміх? Ади, мовлять, пішла Николаєва Варвара, того завідції, то панам лїси рубає людськими руками і за гроші не питає. Ади, мала дитина, тай то би ще знало, що дармо нїхто не ме робити! Тобі дає хто без гроший або хочби до гроший? То ще якісь там дурні жиди, що вам у Косові дають муку на пропаще, що в бутинї не голодуєте! Але я тобі кажу: не хочу і я голодувати. Як ти мене ще раз лишиш без гроший, ади, хрест святий цїлую, кину тобі дїти в холодній хатї, най погинуть із голоду, най позамерзають, я піду до свого дедя в верх і не му ними журити ся. А то за яке така кара на мене! То як робив у жида в бутинї, то поробив дві три недїлї тай зійшов на тиждень ід хатї. Покутав, що треба було, тай знов собі йшов.

— А деж ті жидівські бутини? Тепер ходять

бутинами на Угорщину, в Ромунію, на Буковину, коло Дорни-Ватри роблять — то богато навідують ся до хати?

— Вже як пішов світами, то знаю, що пішов. І жалю нема. Знаю, що все на моїй голові. Але то сидить у верху таки при хаті, сходить в одно в село, а дома нема з нього ні познаки.

Василь хотів станути в оборону Николаєви:

— То навчать ся наші люди і коло хати робити роботу, як належить. А то поробив тиждень на деньки, а за другий тиждень проїв, пропив, а як уже не стало що в рот взяти, ішов знов на часок до роботи. Тай так проваляв ся чи зиму чи літо.

— Йой, робітники мої велебні! — крикнула Варвара, якби наскочила на гадину. — Які вони нам нові порядки стали заводити? Не стидно тобі, Василю! Аджеж ти якийсь господарський син! Та замість того, щоби мав при дєдеви господарити, ти найшов собі якийсь жидівський інтерес, тай ще й мого звів на таке, що лише сміють ся з нього тай із мене попри нього! Я тобі, Николаю, побожила ся тай хрест поцілувала, що я тебе знати не хочу, як ти ще раз підеш у той бутин! Мені не треба було твоїх злиднів, досить було своїх! Я на таке не потребувала вязати собі світа твоєю головою!

Сіла на ослін коло печи й почала гірко плакати.

Василь вийшов із хати, лишивши Николая із жінкою. Не мав що казати. Кожде його слово булоб ще більш розярювало молодицю. Він тепер

зрозумів, де найбільший його ворог. І на нього не було ніякої ради. Про всіляке міркували, а про те, що жінота може счинити таку веремію — не подумали. А тепер хоч кай ся, хоч завертай — однаково.

Ідучи так здовж ріки, він став роздумувати все, що скоїло ся йому в останньому році. І нараз почув страшний жаль у душі. Ішов поміж високі верхи гір, що простягали ся з обох боків ріки і почув нараз, що ті верхи вкриті снігом валять ся на нього якоюсь великою вагою. Почув страх у душі. Забрав ся до такого діла, що його тепер не в силї вивести. Хотїв новий лад установити, а бачить, що вся його праця йде марно і він під нею угинаєть ся. Чує, якби ті верхи ось-ось мали звалити ся на нього і придавити його своєю вагою. Здавалось йому, що пропаде марно і не так йому жаль було себе й своїх зусиллїв, як того, що враз із ним пропаде на віки та його думка двигнути село. Вже нїхто не поважить ся основувати спілки, нїхто не поведе людий до спільної робòти в бутині, загирить ся навіть крамниця, що в неї поклав стільки сил і працї.

І виринає перед ним усміхнений Гершко, киває своєю рудою бородою і мовить:

— Ти мене, Гершка, хотїв провалити? Ґой — жида?... Бачиш, напрацював ся на пусто і впав, а тепер усе в моїй кишенї. Вже певно нї одному ґойови не прийде до голови закладати крамницю.

Василь жахнув ся.

— Пек тобі, — промовив, — та я ще не впав із крамницею! Ще, жиде, почекай! Ще погоди!

А Гершкова руда борода далї трясеть ся із сміху перед його очима.

— Ти ще не впав? А хто у тебе гостить? А я сиджу і продаю! Ти багато сьогодня вторгував? А я — диви!

Василь мимохіть повернув голову в напрямі коршми. Уся освітлена. І він побачив, сила там народа. Якби стояв на порозї в коршмі. І сей і той... Всї знайомі. Одні сидять, одні пють, одні своєї черги дожидають. А він запер крамницю: бо й пса не бачив за цїлий день. Згадав, як то спершу ходили до крамницї — торгував незгірше, Навіть платили готівкою. Потім зачали боргувати. Ось за гуску соли завинив і вже не показував ся. А мусить же купувати. Іде до Гершка. І там не платить. Та там про гроші не питають. А як запитають, то зараз таки скажуть, що вже записали ся на ґрунтї і далї боргують. А тут на всяких зборах, при всякій нагодї товчуть: Люди не боргуйте! Купуйте за готівку. За шістку зборгував і вже пропав. А Гершко смієть ся в кулак.

— А я тобі, Василю, не казав, що то не твій інтерес? — причув ся йому голос дедя.

— Такий то вже куме, Іване, настав тепер світ, що молоді мудріщі за нас старих, — нагадались йому слова дедевого сусїда.

І всї вони, ті вороги спілки, крамницї, бутина почали виринати перед його очима, та немов радїли з його нещастя. Ось тепер годї буде показати ся людям на очи.

Вернув до хати і не світив світла. Кинув ся на ліжко і сам не знав, коли заснув.

Він у великій салї у Львові. Ґазові світла зі всїх сторін її освічують. Вони сидять у лавках самі молоді парубки, а за столом стоїть учитель і проголошує великі, дорогі правди:

— На вас, молодих, уся наша надія. Великі богацтва криє в собі наша земля, ще більші ждуть наших рук, щоб перетворили їх у фабричні продукти промислу. Забудьмо раз той плаксивий тон наших батьків: тїсно нам! Народа намножилось, а землї, як було, так є; стає чим раз тїснїще жити! Правда, землї, як було, так і є однаково в наших руках, а що народа намножилось — се не біда, лише наше щастє! Більше в нас буде рук до працї. Але треба ту працю, яка нас жде, взяти в свої руки. Треба використати все, що дасть ся взяти з землї, витиснути з неї вмілою рукою всї соки, а потім перетворити їх і ще й збути їх добре на світовім ринку. Піднесеннє рільництва, заведеннє промислу — се перші наші національні економічні завдання. А потім жде нас ще більша праця: мусимо взяти торговлю на своїй землї у свої руки — ще й розширити її на чужі землї.

І як він далї говорив, Василь бачить лише своє село. Чув про великі копальнї нафти. У них її, правда, не копають, але вже за верхами в Космачи говорили про неї. Хто знає, чи й тут нема? Та про се він не думав. А як зійшли на піднесеннє управи рілї і сїножатий, йому пригадали ся всї ті млаковини в його селї, що то на них родить ся квасна трава — а мокрий рік, то тяжко і зібрати її. Та й про се він не думав, щоб поправляти

сіножати. У них, Богу дякувати, стільки ще царинок, такі на них гарні сіна, що колиб їх усі поробити!

Але й про Василеві гори заговорив учитель: Згадав про полонини, як то вони переходять чим раз у жидівські руки. Правда! Свята правда! Як то на людських полонинах жиди бриндзю роблять і везуть її світами. Як то за безцїн скуповують товар — самі цїну роблять, а потім на ярмарках не пізнаєш цїни на свою маржину.

Почув Василь, що всї крамницї, всї шинки, всї склепи по містах у чужих — жидівських руках. Він се знає! Як добре він се знає! А є такі народи, чує далї, що самі торгують і гріш із торговлї у їх руках остає.

Як жиди та нїмцї та румуни лїси наші рубають, а ми наймитами у них працюємо. В голові закрутило ся йому від усего того. Які гарні слова! Що то треба би зробити і то зараз, доки ще можна хоч що то вратувати.

Він уже там, на тих викладах зрозумів, що ми не то, що не маємо своєї держави, де правилиб самі собою, ми й у власнім селї не є своїми панами, а навіть на власнім обістю ми не зробили ще того, що повинніб.

І що в день переслуха — в ночи передумує.

Так зродив ся у його душі великий плян працї в рідному селї.

Він перш усего засновує крамницю. Веде її сам — навчив ся недаром крамарського дїла. Не минає рік і все село в його крамницї. В своїй: у спілковій. Читальня за мала. Треба добудову-

вати, розширювати, мурувати склеп, мати свою власну фірманку. За набором посилає раз у Косів, то в Коломию — до зелїзниї. За житом, пшеницею до Городенки, за кукурудзою на Буковину. Треба свій млин поставити. Копають млинівку, кладуть спілковий млин, настановляють мельника. Крамниця і млин беруть доставу муки не лише до села, але й до инших сїл і на полонини. Він зачинає скуповувати маржину — вивозять на далекі торги, гонять на ярмарки. Беруть доставу мяса і сїна до війська — в Коломиї, Станїславові, Чернівцях... зачинає рубати бутин. Заставили цїле село до тої фабрики! Він у лїсї — самі зруби, а на них тьма людий. Сї пилять, ті корують, ті вже гонять долів ковбки ризами...

Нараз якась хмара заступає увесь лїс і зруб. Все вкриваєть ся мричами. Стає темно, що на крок перед собою не бачиш. Щезають всї ті люди, що працювали в бутинї. Чути якийсь дивний гомін. Поволи мрич розступаєть ся, розвіваєть ся. Проясниєть ся світ і вже нема нї зруба, нї лїса, нї людий, лише якесь дивне диво виринає із мричі. Чиясь голова. Велика, патлата, густою сивиною вкрита, а зпід густих брів визирають страшні, злосні очи. Такі огнї бухають із них, якби хотїли все ними зжарити. Дивить ся — не може нїяк пізнати, чия се голова. Всї мричи збили ся в купу і з них витворила ся вона — страшна, злюща, гнївна. Нараз Василь глянув на бороду і затремтїв. Довга, кудлата, руда... руда...

— Гершко! — крикнув заляканим голосом.

— Гой... крамар... жида викидає? — васи-

чав Гершко і зареготав ся таким диким реготом, що аж верхи гір дрожали.

Василь схопив ся на рівні ноги й увесь тремтів. Не міг довго зрозуміти, що се таке? Найшов сірники й засвітив свічку. На нього споглядають зі всіх боків порожні полиці, а з ослонів забілені міхи, що в них муки ледви на дні.

Василь помалу починав отямлювати ся. Перехрестив ся і ляг знов на ліжко. Не гасив світла. Довго у [illegible] прислухував; не міг виміркувати, що значив би сей страшний сон.

Велика наближала ся буря. Кождий рух кожде слово, кождий погляд очий говорили про неї.

Сходили ся прихильники й противники — одні і другі. Сідали в суміш — нічого з собою не говорили. Приходили й такі, що [illegible] належали.

Вже була повна читальня, [illegible] як Василь станув за столом, задзвонив [illegible] мовив

— Панове громадо! Зачинаємо.

Почали товпити ся блище стола. Кождий хотів стояти коло самого Василя.

— Панове громадо! Я скликав вас усіх членів спілки, щоби порадити ся, що далї робити. Старшина, яку ви вибрали на останнїх зборах, не брала ся сама про себе рішати сього дїла. Судіть, панове члени, як нам робити: чи нам жити, чи нам загибати. Зачали ми собі з бугином, все ішло добре, а тепер двайцять трех спільників відпало від нас і нам нї в зад, нї в перед. Шкода було

труду, шкода було заходу нашого. Най тепер громада скаже своє слово. Ми не можемо вже нічого порадити.

— Що громада поможе! Треба платити людям і вся порада!

— Цитьте бо! не перебивайте!

— Панове громадо, — мовить Василь. — Сьогодня дуже важну справу маємо обговорювати. Я буду реферувати. Треба, щоби хтось проводив. Прошу вибрати собі голову зборів.

— А я таке кажу, — перебиває один із спільників, — нащо нам вибирати голову. То нема що багато радити. Люди роблять два місяці і ґрейцара не бачили. Треба раз сказати, буде виплата, чи не буде? Досить нам уже тої ради та наради. Тепер треб[а] ви[п]лати[ти] ся. Дармо ніхто не буде давати свої[еї] праці.

— Панове, треба тримати ся порядку! — просить Василь.

— Якого ще треба порядку! Ми прийшли, щоби зробити порядок зі спілкою.

— Ви не маєте голосу! — крикнув Василь.

— Я робив у бутині, маю роботу за собою! Нащо мені ліпшого голосу.

— Прошу о голос! — промовив о. Савчук, який сидів спокійно коло вікна і слухав.

Настала тишина. Люди почали зирати ся на нього.

— Панове спільники, — мовить о. Савчук, — ми хиба зійшли ся на збори, а не на якусь колотнечу. Треба по звичаю. Я пропоную пана Гринюка на голову зборів.

Гринюк замняв ся:

— Ей, куди мені вже до того. Я старий чоловік. Нехай хтось молодший.

Усміхнув ся, хитнув головою і не рушив ся.

— А я би просив отця духовного поставити на голову зборів, — промовив инший господар.

— Ая, ая... — почули ся голоси.

— Ні, вже таки ви самі. Може пан Дудчак.

Знов та сама церемонія. Але тепер таки вговорили, всилували Дудчака. Випхали його наперед, майже трутили за стіл.

Василь прийшов до слова. Почав оповідати історію спілки, крамниці, бутина, вказав, як усе гарно заповідало ся і як нарешті почало розбивати ся.

— Тепер, як лише докінчити, розрахувати ся і розплатити ся, все може пропасти. Настала зневіра в свої сили, почали ся суперечки, частина спільників хоче полишити роботу.

— Нема як лишати! — мовить один із спільників.

— А на яке робити?

— Хто буде за вас робити? Ви в моїй партії. Який буде нам розрахунок?

— Най мені заплатять за то, що сми заробив.

— Панове господарі! — мовить Василь. — Тепер ніяк нам розраховувати ся. Зачали гуртом — гуртом мусимо кінчити. Стало вас десять партій по пятьох, як тепер відпаде половина, то в кождій партії бракне одного-двох. Зачинали инші, а инші будуть кінчити. Який жеж буде тому рахунок

— Я зволяю ся на слово! — звертаєть ся молодий господар до голови.

— Тимофій буде говорити.

— Я кажу, — мовить Тимофій, — що то все пусте. То було одно обманство, ошука. Нас кликали писати ся у спілку, ми збігли ся, гей ті вівці, як ватаг кликне. Тай нас, як вівці у кошару, погнали у бутин. А то все пусте. Без гроший ще ніхто бутина не рубав і не ме рубати. То до всего треба мати спосіб. У кого є гроші, той най кличе на роботу, а хто їх не має, най стає робити у богача. А то ми ані господарі, ані наймити. І робимо і плати не бачимо. Я кажу: то одна ошука. Або є в нас господар — нехай платить, або нема господаря — нема й роботи! Сяк або так! А ошуки нам не треба

— Тут нема ніякої ошуки, — переконує Василь.

— Тут є ошука! І то велика!

— Дурили нас два місяці, а більше не будуть.

— Не дамо дурити себе!

— Нехай перебере бутин Гершко! Він має гроші.

— Казав, що всім нам виплатить!

— Я не даю своєї роботи Гершкови! — противить ся один спільник.

— То заплатіть нам!

— Досить уже нам бути жидівськими наймитами.

— Від завтра нас двайцять і трех не стає до роботи!

Почала ся колотнеча. Одні за, одні проти.

Обі сторони станули проти себе завзято. Більше кричали ті, що домагали ся гроший. Їх жаданнє ясне, знали, чого хотіли. А ті, що при Василеви стояли, не знали, що їм обіцяти. Навіть не могли сказати, скільки прийде при виплаті за деньку.

Василь попадав у розпуку. Може відразу все стратити, що поклав у ту спілку. Видно, вже приготовлено, що треба зробити. Гершко перебирає бутин і буде виплачувати. А щож стане ся зі всїми його заходами, з усею його працею, зі всею боротьбою, яку вів до сеї пори? Застогнав із глибини душі.

— Панове господарі! — промовив, а голос його дрожав. — Я скажу вам одно слово, а ви не прогнївіть ся плюнути на цїлу ту нашу роботу!

Почули ся оклики одобрення. Заохочений ними Василь почав далї:

— Ви не прогнївіть ся, ще раз вас чемно прошу, бо є між вами старі люди, не менї пара. Дурень я проти вас, не при вас кажучи. Я повинен би не одного з вас у руку цїлувати. А я ще раз кажу: плюнути на цїлу нашу роботу!

Спинив ся на тому слові. В комнатї настала така тишина, якої ще не було сьогодня.

— Я вас шаную, панове господарі — і вас, Петре, і вас, Микито, за ваші сиві голови. А вас, Ігнатку, і вас, і вас за ваші дужі руки. Але за розум не му вас шанувати нікого. Я не кажу, щоб у вас не було розуму. У вас, що голова, то розум, але в вас кожда рука собі крива. Як аби вас кликати на вибори до громадської ради — ви на вискоки, але треба, щоби до ради поставили

і Петра, і Івана, і Гнатка, і Грицка, і всїх — цїлу ґромаду. Як аби настанавляти війта, то знов і Петра, і Грицка, Івана, й Юрка, і всїх. От на такі вибори би ви йшли. Але щоби поставити війтом одного, що був би найлїпший — або він що? Хиба він наймудріщий? Як аби вас кликати у спілку, щоб ви писали ся в товариство, то знов би кождий писав ся, але щоби поставили його головою, дали йому всї почести, гонори. Нема то, панове господарі, таких гонорних людий, як у нашому селї. Шанувати себе кождий знас, тай ще би любив, щоби його инші шанували. Але то, ще не все! Заложили ми спілку. І знов пописали ся всї до неї — чекали манни з неба від тої спілки. Вже таки зараз мали посипати ся гроші у кожду кишеню. От, якби так крикнути: панове господарі! ставаймо до спілки брати гроші! От то але! Тоди ви нї раз не давали себе просити. Щось як той циган до пирогів! Панувати, приказувати, гонори збирати і гроші загортати, було би нас досить. Але то було так: панували в нас пани, гроші збирали жиди, гонори мали хрунї, а люди працювали на панів і на жидів, а хрунї облизували попід лави то, що впало з панського та жидівського стола.

— Славно, Василю! — крикнув о. Савчук. Дай тобі, Боже, здоровля за твої щирі слова!

— Може не так було? — питаєть ся, нїби здивований, Василь.

— А не так, леґіню! — спротивив ся йому рішучо сивий дїдок. — Не дуже то ти чемна челядина, коли ти свого дедя „хруньом“ вчинив.

— Ви мені, пане Михайле, моїм дедем не тичте під ніс. Якби я був хотів піти слідами свого деля — я не був би тут сьогодня на такім позорищи, як отсе стою між вами. Мого дедя най Бог судить. А я не лакомив ся на його маєство і не хотів робити такої роботи, як дедьо мій робить.

— А Танасієвий масток тобі пах? Щось тут не все до складу.

— Панове господарі. Ще одно вам скажу: у вас, може й не у всїх, але так на сотку то в девяносто шануєть ся лише того, хто має силу, або гроші. Пани панують силою, жиди розумом, але ви того не бачите, вони вас держать грішми, а споміж сїльських людий той у вас має слово, хто має гроші. От як би я був до вас прийшов із грішми свого дедя, то дарма, що я молодек, пан Михайло мене навіть „челединою“ назвав, ви постелились би менї до ніг.

— Ого! Яке вигадав!

— Досить уже нам тих витребеньків.

— Що буде з грішми?

— Хто тут голова в тій спілцї?

Почали знов ворушити ся. В повітрі блиснула бартка — одна, друга... Василь задрожав. Доки йшло на слова, а як уже бартки блискають... Скочив на стіл і крикнув з усеї сили.

— Сховай бартку! Хло'!...

Побідить або впаде. Знав, що за одною піднесеть ся їх два десятки, а тоді — тоді його винесуть на бартках. Бачив із виразу лиць, що скількох є горівчаних. Як розгорять ся — не буде їм стриму. Підуть в огонь без розбору. Не було

як багато розбирати. Він скочив, крикнув, а його голос, як гомін грому вдарив об стіни комнати і відбив ся від них. Залящав в ухах слухачів, як удар перуна. А його очи вплялили ся в таким гнївом, завзяттєм у тих кількох загорільців, що блискавки очий мов стріли їх прошили.

Одна бартка щезла відрухово на перший зазив. Друга помалу опустила ся. А третій грав ся нею, неначе для забавки. З сорому не знав, що робити. Врешті спустив її, натиснув шапку на голову і вийшов із комнати.

Василь відотхнув. Його слова взяли верх. В однїй хвилинї блиснула йому через голову думка, що мусить використати своє положеннє.

— Минули ті часи, як ти міг барткою когось лякати. Як збуй, як розбишака. Ми радитись прийшли, він бартку у гору! Пішов? Тобі тут й так не місце! Бурлака якийсь!

Голови похилили ся в напрямі того, що вийшов. І ті, що держали бартки в горі і зараз їх поопускали, ті й собі дивлять ся за тим, що вийшов.

— Я одно кажу: зачали — мусимо кінчити! Хто з нами, а хто проти нас, без того обійдем ся! Раз ми стали визволювати ся з жидівської лихви, не мем вертати з дороги. Сьогодня я вам кажу: гроший не маємо, не мемо платити. Біда не лиш одному двом, біда всїм нам. Одні руками, одні головою працюють, а всї однаково журять ся! Мусимо догримати до весни. Тодї розрахуємо ся. А хто не буде далі працювати — пропаде вся його праця.

— Ого!

— Пропаде! Ми спілкою зачали, спілкою мемо кінчити. Хто спілку покидає, лишає свою працю, свій пай у спілції. Панове члени! Питаю ся вас: хто йде далї до роботи?

Тихо стало. Почали радити ся — перешіптувати ся.

— Хто піде завтра до роботи? — піднесіть руку!

Почав числити. Руки підносили ся, то опадали. Почули ся оклики: „і мене числи", „і мене". Не міг дійти до ладу. Став читати із записок імена всїх, що працювали в бутинї. Трийцять шістьох начислив.

— Трийцять шістьох лишаєть ся. Мемо далї робити. Завтра всї на свойому місцї. Від завтра я йду до бутина, Николай до крамницї. А про харчі будемо дбати оба.

Остання постанова була випливом поради перед зборами. В бутинї треба більш сокотити працї і спокою, як тут. А харчів муть оба старати.

О. Савчук, що був досї нїмим свідком цїлої сцени вийшов на перед і промовив:

— Я дуже тїшу ся, панове господарі, що так стало ся. Коли я досї не говорив, то не тому, щоб мене се не обходило. Я хотїв бачити і чути, до чого ви самі доміркуєте ся. Перша річ згода. І ви нарештї до неї дійшли. По друге: витреваліcть у працї. Ви зачали вельми корисне дїло — зачали без гроший. Може не обчислили своїх сил, як треба би було. Але тим більше треба витримати до кінця. Як з одної сторони радує мене витре-

валість тих, що рішили ся далї працювати, так з другої вводить мене в подив рішучість молодого вашого провідника Василя Руснака. Колиб ми мали більше таких завзятців, і таких статочних людий, як сей молодий господар, ми би не так виглядали!

Василь усміхнув ся щасливий. Його в перше господарем назвали.

— Спілка перебула велику крізу. Здавало ся вже, що вороги будуть ликувати — на щастє побідила здорова думка. Кожде підприємство, а в додатку молоде, мусить переходити такі внутрішнї крізи. Головна річ. щоб вийти із тих потрясень кріпкими, ще більш сильними, як були досї. І ви скріпили ся. Ті, що тепер лишили ся при спілцї, не будуть уже хитати ся. А маю повну надїю, що й тих чотирнайцять верне до нас.

— Три вже зголосили ся, — промовив Василь.

— А бачите! Ще одинайцять. Я вірю, що і вони не схочуть лишити своєї працї і втратити дальшого зарібку, тим більше, що спілка не подала ся. Слава такій громадї, що вміє добре порядкувати свої справи! Слава!

— Дякуємо! — почуло ся зі всїх сторінь.

Голова зборів підходить до о. Савчука, стискає його руку обома своїми долонями і мовить:

— Дякуємо вам, отче духовний, за щирі ваші слова. Дай вам, Боже, прожити вéлико років між нами.

Зачала ся широка гутірка про спілкові справи, про бутин, про доставу харчів. Василь оповідав подрібно про свої заходи для добра спілки, зна-

йомив спільників із усїми трудностями і перепонами. Хвалив ся успіхами. І спільники оповідали про свою працю в бутинї. Зєднали ся всї в одну велику, щиру громаду.

До спілки приступило сьогодня двайцять шістьох нових членів і вплатили по два паї.

V.

По кількох сильних морозах настала відлига. Вже зночи почали збирати ся мричі над рікою, підносять ся д горі, обкутують верхи гір, обсотують гаджуджки. Що були білі верхи і в сонці яснїли жемчугами та брилянтами, тепер вкрили ся густими туманами мричі, жалібну кирею надягли. То тут то там пробереть ся почерез верх подув вітру і счинить заколот у тому важкому туманї. І нараз виринає зпід сонної мричі клаптик лїса — десятки білих вершків смерек, сніговою габою сплетених в одно. А підійдеш блище — бачиш, як фоя гаджуґ, обліплена густо снїгом, красуєть ся прегарними дивними формами, що, мов зимові духи лїса, блукають у бердах, у стрóминах, у зворах...

Сповитий мричею йде Василь Руснак у бутин. Дійшов до половини верха, не спиняючи ся. Нараз почув, що заперло йому дух у грудях — спинив ся та став відсапувати. Хоч як старав ся вийти загодї — припізнив ся. Ще споро дороги перед ним. Відотхнув із глибини душі, з сим віддихом сплила уся його журба — кинув її там долїщами, тут жде його надія на гарний успіх.

Пішов горі плаєм. Тільки й признаки, що колись ходили сюди люди і пристала до сеї дикої

стежини назва плаю. Скорою ходою, похилений грудьми аж до землї, дер ся Василь чим раз вище, що крок із совуючи ся по ховзкім камiню, то западаючи у снiговий килим повище колїн. Де було більш варко йти, затинав бартку в гаджуґу й так забезпечував себе, щоб не провалити ся у стромину. А як побачив перед собою кучугуру снiгу — знак, що на дорозї лежить здорова камiнюка, — набирав сили до розмаху і вискакував на саму голову каменя. А то не скоч і не стань бизiвно, то можеш із сунути ся скілька крокiв і потовчи ся та поломити ребра. Вся його увага звернула ся була на той дикий плай, ще більш небезпешний, ще встелений грубою верствою снiгу. Ідеш і нічого не бачиш; не знаєш, що жде тебе на кождому кроцї.

Чим вище пiднимав ся, зачинав дошкулювати йому снiг, що обсипав його зі всїх сторiн. Тут вiяв вiтер і за кождим своїм подувом обтрясав снiговий покров із фої дерев, що, спадаючи долї, розсипував ся в тисячі пилин та платочкiв, то мокрих, як свiжий снiг, то острих, як шпильочки; вони вкривали Василеви лице, сипались за шию, топили ся на розпареному тїлї і викликували в нього почуваннє дрожи.

Нарештї дійшов до мiсця, де зачинав ся долїшнїй конець бутина. Пiшов на попереки, щоб дiстати ся до колиби. По дорозї то тут, то там, у віддалї яких 150 до 200 крокiв надибував знаки. То відщибнений вершок невеличкої гаджуджки, то карби на гаджуґах. Се знак, де кiнчить ся пас одної партiї, а де зачинаєть ся другої. Ще заки

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

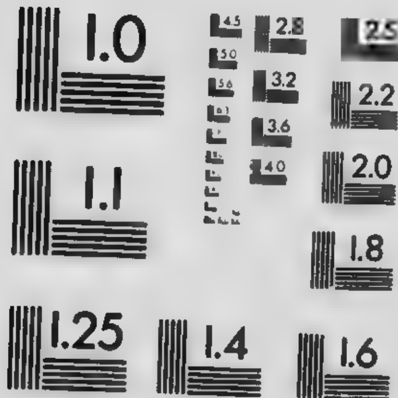

брали ся до роботи, то обходили та обзирали ліс, тай в міру того, які дерева, тай яка сила в кождій партії, розтїсували собі козу — пас на сто до двіста кроків ширини. Той пас тягнеть ся в рівній ширині, звужуючи ся ід верхови.

Василь переходить попри ті карби та знаки і пригадує собі, з яким то завзяттєм брали ся вони на початку зими до роботи, як кожда партія з пятьох людий старала ся ширший пояс захопити для себе, як не слухали ради досвідного секманича, що не здужають упорати ся зі своїм пасом до весни. То загоріли були такою охотою до праці, що щó то їм така вузка коза! А ось — два місяцї і туй-туй усе мало розлетїти ся.

Дійшов до колиби. Стояла близь потока, що з сього місця спадав стрімко глибоким звором у долину.

Відчинив двері. Почув якийсь рух у колибі, то Тимофій схопив ся на рівні ноги.

— Хто там? — спитав.

— Свій. Як спали, Тимофійку? — поздоровив його Василь.

— Мирно, як ви, Василю? Ви до роботи в ліс" стаєте?

— На місце Николая.

— То вже давно треба було! У вас дужа рука, ви то вмієте всїх держати цупко!

— Мемо видїти.

— То як сми лише вчув, що ви виходите до ліса, зараз менї стало лекше на души. А то посходять ся в вечер і не переслухаєш тих жалів та наріканнів. Николая за нїщо не мали. І секма-

нич зговорив свої груди, то сварив, то гікав, то лаяв — ані в гадці. Таку вам, кажу, підняли веремію, що раз. І то з обох колиб посходять ся над вечір до нашої, тай як не стануть теребити то вас, то бутин, то цілу ту спілку, аж гидно слухати. Пізно в ніч сидять, а рано, що їх секманич корняє, що їх корняє, ані в гадці. „Ми робимо кождий сам у собі, хто мною має тут конїрувати! Я собі сам конїрую, щоби щось заробити!“ — Ось так в одно чуєш. І виходять геть-геть пізно. А буває, то й три дні й чотири дні не виходять, як зійдуть долїв до дому. Менї вже було так гидно, що сми хотів плюнути на цілу ту роботу і забрати ся скорше, чим вони мали розбристи ся.

— Тепер уже якось полагодили ся. А багато вийшло сьогодня?

— Вийшли всї, лише чотирох ще нема. І відай не буде.

— Будемо й про них.

— І я так міркую.

Василь тим часом скинув бесаги, взяв сапіну, топір, Тимофій дав йому посніданти, наклав кулеші в платину, бриндзї...

— Як жеж ви даєте собі раду? — поспитав на відхіднім.

— А як?

— Добре вам, нічого не хибує?

— Гірке наше добро в колибі, на каміню, на лубі та на фої. В ночи не спиш, пильнуй ватри, в днину студїнь. А прийде вечір, то слухай жалїв. То хочби який годний чоловік, то як натягнеть ся в днину сапіну, то бідькаєть ся, як прийде до

колиби. А тут ще на твердім спи, з одного боку гріє, з одного пече студінь при стіні. Хочби які мав тверді уха, то таки ті вічні жалї їх перевертять.

Попрощали ся. Василь пішов горі плаєм у бутин. Ще далеко не доходячи до того місця, де пилили дерево, почув глухі оклики: „Клеґó!“... „клеґó!“... То був знак, що паде віковічня смерека до землї. Тут та там вплїтав ся у загальний гомін ще й инший голос: „Габóв!“... кричать у тому кутї, десь далеко, ледви чутно. Але вправне ухо чує той голос трівоги, голос остороги і голова повертаєть ся на всї боки, а бистрий зір глядить, чи не тут часами небезпека. Нема. Видно хтось переходив, як подала смерека, і його остерігали, щоб бирня, падаючи долї, не потороіцила костий. І знов одностайні оклики: „клеґó!... клеґó!... клеґó!... Робота у повному розгарі...

На нього чекали. Мав станути у першій партії.

Коли дійшов до своїх, дізнав дивного вражіння. Горіщами простеляв ся, як оком глянь, зруб — немов побоєвище. Де колись пишали ся смереки, тепер самі пнї і пнї, а поміж ними вершки вкриті снїгом, а тут, а там сїріє довга бирня. Лежить подовж, гузьиром звернена в долину; чекає, поки не запруть ся в неї дужі руки і не погонять її в долину до звору, а там уже вистелять їй дорогу тонкими друґарями й по них вона посуне, аж доки не опинить ся над рікою у миґлї.

То май лиш ті, що свіжо вроблені, а горіщами то все вкрите снїгом — велика зима впала! Лише горби й горбики говорять, кого вони криють.

Велике побоєвище! Праця сотні рук, праця важких двох місяців.

Задивлений у ті довгі, непаче під міру поскладані бирні, він оком знавця ділив їх... Тут лежить платва, буде дванайцять метрів довга а вісім цалів за груба у вершку, там рівнож така сама довга кроква, лише, що зо два цалї тонча, там грубий ковбок, вдвоє грубший, чим инші, там замітниця, там знов друґар... Ото буде ще роботи, заки все те доставити над ріку, там поділити, поскладати у миґли. І він нераз був при такій роботї. І не міг видивувати ся, чого то так радіють ті, що то в бутинї робили, як дерево складають у миґли, як десятки ковбків, чи платвів, наложені одно на одно пишають ся золотистою громадою. А то конець роботї! От, як то вони своє помиґлують! Ото, буде гаразд! Лише, що до кінця ще далїчко! Вони піднял я не лише пилити та миґлувати, вони й дарабами мають відставити до Чернівців. А потім чекає їх ще праця у зрубі. Ще мають вершки чистити, тай чисті складати у шухи, тай усе гниле дерево відпилити у латри, а потім ще й зруб вичистити у стропи, щоби злїсний зайшов з побережниками та робітниками тай лише сїянку засїяв. Така була їх згода з камерою. А поки ще до того... Гай, гай!...

У партії чекали на нього. Два пилили, два корували, він мав суччє стинати, гладити дерево то май лекша робота, то звичайно чемше який молодек, хлопчище, але в першій партії ставав до сеї роботи Николай, а тепер на його місце він, Василь. То йому буде досить роботи з тим, щоби

обійти всї партії і наглядати роботу, а що часу стане, він чемше сучче в своїй партії. Так само при такій роботї стоїть у другій партії секманич — той, що дозирає, чи все робить ся так, щоби чого не прокинули, тай щоби все зробило ся, як того треба. Той секманич має рано робітників корняти, вечер має давати „Отченаш“, коли мають лишати, тай у полудне він дає знак, коли полуднувати мають. Він тут голова від роботи — Василь голова від усего бутина, від спілки. Оба вони мають ставати до одної ради, і там у них однаковий голос. В селї — Василь проводить — у лїсї секманич Микола. Ось до нього то й вибрав ся Василь, заки ще забрав ся до працї.

Пішли оглядати зруб.

Секманич дуже крутив головою. Не був вдоволений із роботи. За багато брали, не слухали його ради. Тепер або наймати людий, або перемінити роботу. Зима туй-туй скінчить ся, а дерево в зрубі. То як не доставить його в зимі до ріки, то буде чекати до другої зими.

— Якаж ваша рада?

— Або я знаю? Мемо наймати?

— Нема як. Нема гроший.

— Секманич почіхав ся в голову. Він розумів трудне положенне спілки, але й знав своє дїло. Коли треба віддати на весну дерево, годї не перемінити роботи.

— Щож мемо дїяти? — питає знов Василь.

— Я би міркував, що треба горіщами закінчити на тому, що вробили, і забрати ся всею сп-

лою довести в долині бодай половину зруба до кінця.

Пішли на поперечки зруба. Раз у раз спинювали роботу оклики „габов“. То хоч собі робили, знати було на втомлених лицях почуттє радости, коли залунав той оклик, що спинював усю роботу і взивав до відпочинку. Ставали робітники, де хто стояв, на свойому місці, втирали піт із зморожених своїх лиць. Витали ся з Василем. Ставали до ради. Скрізь чути було журу, що не вспіють довести роботи до кінця. За мало стануло людий, за багато всяких причок, пусто час переводили на суперечках. Ледви чи нагонять то, що вже втратили.

І коли, бючи ся у мокрому снігу, та потопаючи у ньому трохи не по пояс, дійшли до останної партії, в їх головах було вже все порішене. Завтра мають дійти до одної міри — урвати порівну; після завтра одні будуть пилити ґаджуґи на пяти партіях, одні стануть робити ризи, одні знов будуть спускати вроблені бирнї до ризів і відтак гонити їх звором потока аж до ріки.

Вже було добре над вечір. Тіни ґаджуґ продовжували ся у безконечність, а лїсову глушу вкрила непроглядна темрява. Вже секманич мав своїм важким словом закінчити робучу днину, коли нараз у середній партії зруба почули ся якісь дивні крики, не то плач, не то стони, а в слїд за тим почуло ся на цїлому зрубі трівожне: „габов!“ Сей гомін облетїв цїлий зруб. З партії на партію переносив ся, набираючи чим раз сили, вислів грізної трівоги чим раз кріпшав у сьому звукови. Доле-

тів нарешті і до секманича, почув його вкінці й Василь. Дивлять ся на зруб, а там, мов нічні марева, снують ся якісь тіни. Се люди з цілого зрубу збігають ся в одно місце. У мить кинули і ті останні свою роботу і пішли за иншими. Чим прудче багло ся їм дістатись до того збіговища, тим більше варко було їм іти. У сніг западали, на пнях спотикали ся, у фою вершків запутували ся. Гонив їх страх, що летів стрімголов по лїсї на крилах трівожних окликів і скликав із нетрів та бездонних стромин зловіщих лїсових духів. У души родило ся неясне прочуттє, що не гаразд там дієть ся, де збирає ся така сила народа. Серце бєть ся, трохи не виштрикне з грудий, волоссє д' горі підоймаєть ся, а студений піт обливає лице. За кождим кроком росте трівога тих, що то найдалї ще були. Кождий новий крик нового жаху додає їх души.

Прийшли. Перебили ся через ту потопу снїгу, через ту навалу пнів, бирнїв, фої, каміня... Перше, що вдарило їх в очи, то була калюжа крови на снїгу. У сутїнях ночи вона видавала ся їм майже чорною плямою на темному, перемішеному ногами снїгу, але серце кождого, що приходив, відгадувало в тому пятнї кров. І зараз їх очи впали на лице простягненої на снїгу людини. Найменчого знаку життя. Навіть слїду не було очий, носа, губи, лиця, голови. Поторощена, обкерьавлена груда тїла і костий — отсе голова людини.

— Божечку мій! — крикнув Василь.

— Іван Стропинчук, — промовило скілька голосів.

— Невже Іван? — сплеснув у долоні Василь.

— Таки Іван.

Хвилина мовчанки. Чути лише глибокі стогони, тут і там видно в очех сльозу.

— То аж вірити гляба, — мовить Василь. — То щоби не знати хто, то таки скорше бих подумав. Але такий бизівниї робітник, як Іван. Йому не першина в бутині робити.

— То нема, як такому безпешному бути, як був Іван. Такому найлекше трафить ся причка.

Повели Василя на місце пригоди.

— О, ті дві бирні стояли, як їх впилили, а ся третя впала поперек тай оперла ся на сю гузьиром, а на ону вершком. Іван пішов чімхати суччє. В сьому стропі варко, бо, ади, яка стромина. Іван сучок утяв у поперечної бирні, а бирня покотила ся. Іван утїкав, а трафив ся з долини отсей пень, що коло нього кров. Бирня приперла ся тай голову до пня розчимирила йому на смерть.

— О, Господоньку святий! — почули ся стогони.

— Таке йому відай судило ся!

— То, ади, якби якийсь молодек, що то з роду не був у бутині, але Іван, ходить було бутинами в одно...

— То робота дуже варка. Треба знати, відки стати, тай куди заходити. Неодин радуєть ся легким грошем, а як він непорозумлений до того, тай ще може спричкувати ся, а ще трафлять ся другі такі нападні люди, що не знають сокотити...

— То треба сокотити себе, тай ще другого.

— Що ви таке пусте говорите. Ціла ваша

бесїда куди не проти Івана! Вже як він себе сокотив, то треба пошукати. Але, ади, така йому мала бути смерть, тай стільки. То якби був не станув на дорозї отсей пень, тай він би був штрик ще два кроки у стромину на бік тай не були би ми мали того всего. Таку йому вже Бог смерть призначив.

— Воленька його свята! Отче наш, іже єси на небесїх...

Почав проказувати молитву, всї поздоймали капелюхи, поклякали в сніг і почали в одної душі слати до неба щирі звуки господньої молитви.

Сумно вертали до колиби. Чотирох їх несло на ношах збитих із молодих гаджуґ та вистелених фоєю, мертве тїло Іванове. Доки дійшли до колиби, воно закостенїло із студенї. Спинили ся на хвилину, взяли смолоскипи, засвітили їх і розяснюючи ними глибоку пітьму ночи, почали спускати ся плаєм у село.

А в слїд за ними летїли вниз по убочі верха тужливі звуки трембіти. Товариші проводили ними покійника із поля працї до рідної домівки, де обілле його гіркими сльозами розпуки челядь: жінка і двоє дрібних дїтий.

Задивлений у ті горіючі огнї, що стелили ся чим раз нище здовж плаю, заслуханий у плачіжалї трембіти, стояв Василь коло колиби і безмежний смуток оповив його душу.

Що тепер буде? — Отсе питаннє мучило його. — Чи не провалить отся несподївана і нежданa подїя цїлої його працї? Чи не підоймуть ся проти нього всї, що були йому такі противні? Чи зможе

він проломити міць і силу плачів та наріканнїв Іванової жінки?

І нараз зрозумів, що удар наближаєть ся з иншого боку. Іваниха мусить дістати забезпеку від спілки для себе і для дітий. Іван не мав поля, не мав маржини — жили всї четверо з того, що заробив. А тепер? — Коли в бутинї трафить ся кому така причка, сиротам платить той, чий бутин. Тут спілка господар — на неї спаде сей тяжкий обовязок.

— От, маємо нову журу, — промовив старий господар, великий прихильник Василя, перебиваючи сим його думки.

— Яку? — питаєть ся Василь, нїби не знаючи, до чого воно йде.

— Лишила ся вдовиця тай двоє сиріт на нашій голові.

— Правда ваша, маємо нову журу, тай новий клопіт. І щож будемо робити?

— То, що люди. Мемо платити утримання.

— Таки так! — потвердив инший.

— Спілкою робили, спілкою будемо терпіти, — рішив ще инший.

Пішла бесїда про се, що тепер спілка мусить добре дбати, бо має старати ся не лише на членів, але й на сироти свого доброго товариша.

— Так, так, — мовить Василь, а в голосї його чути радісний звук. — Спілкою робили, спілкою будемо старати на сироти. Чи так, панове господарі?

Почув, як із усїх сторін йому притакнули. Зрозумів, що настала дуже велика хвиля для нього

і для спілки. Впала жертва на полї працї і та жертва зєдинила їх в одну громаду сильнїйше, кріпше, чим усї паї, чим усї надії на великий зиск.

Коли вже щезли їм із перед очий ті світла, що миготїли долїщами, а тепер сховали ся за фосю гаджуґ, вони пішли до колиби. Василь почав розводити ся широко над великим своїм пляном спілкової роботи. Слухали його уважно. А він говорив із душі, говорив, захоплений новою ідеєю: помогти вдовицї і дїтям, що лишили ся при спілцї як безпомічні сироти... Тепер праця спілки піде не лише в тому напрямі, щоб визволити себе з неволї, але ще й щоби помогти вижити челяди одного з найперших і найщиріщих товаришів.

Нїколи ще не промовляв із такою певністю себе, нїколи ще не слухали так привітливо і щиро його слів.

В підмогу його замислам прийшла жертва працї.

Четверта частина.

I.

Гірко минали дні Марічці.

Як лише упав перший грім, була ще гарна осінь. Хоч яка була тяжка біл вона старалась здавити її важкою працею, забут' .ри роботї. Осїнь минула їй у городї. Цїлу днину порпала ся в бурищцї і, здавалось, світ її не обходив. Слухала тільки скучних оповідань денькових сусїд ·ту-хала розмов на тему, яка буде зима, люта чи л ка, який буде найблищий рік, дощевий чи сухий, віщувань, який буде нарік урожай. Часами то ся, то та, зачинала инакшу бесїду, але гляне на Марічку й увірве. Марічка розуміла той погляд. Не хотїли вражати її. Але зараз розкрила ся перед її очима широка картина, як то забавляють ся ті самі жінки, коли деруть у инших людий бурищку, розмовами про неї, про Василя, про їх старину. І мимохіть запливали їй слїзьми очи, із грудий стогін добував ся такий укритий, на днї душі здавлений, здавалось, на віки похований — а ось він лише чекав нагоди, щоб вирвати ся, щоб засвідчити про глибоку рану серця. То такий стогін є грізним віщуном бурі. То не той слабий, без-

сильний громіт, що то ще заблукає, хоч буря вже давно минула, се той глухий гомін, який покотить ся по чистому, ясному, соняшньому небі і всякого заставить оглянути ся навкруги, звідки наближає ся буря.

От, і ледви почув ся стогін Марічки, як зрозуміли його чутливі жіночі серця і з грудий одних за другими почули ся стогони жалю й співчуття, перериванї словами: „Ох, Боже мій, Боже!“ „Ох, Господоньку святий!“

І під таку хвилю мусїла сердешня потонути у болючих споминах, образ Василя виринав перед нею у всій красї, у всій своїй величи. І, бувало, нїби чекала її дома яка пильна робота, вона відходила з города, ледви здавлюючи голосне ридання. Коли вона так, заховавши ся у куток, давала волю свому жалеви давити їй горло, сльозам плисти-виливати ся, там на бараболяному полї розпливали ся молодицї в жалях:

— Така гарна, і така нещасна.

— А його не шкода?

— То той котюга, Іван, Василїв дедьо.

— Кажіть! А щож йому було робити? Але та сука, прости мене, Боже, Докія. (Тут ударила ся долонею по губі). Вона все те знала, чому не сокотила доньки?

— То вже треба страшного допусту божого, щоб так забути ся. Вонаж знала, що вони брат собі і сестра, а допустила до весїлля.

— А ви вірите, що то правда? То той Іван такого наколотив.

— Е, кажіть! Я не нинїшня. А мешкаю близь

Івана. Могла би я вам що-дещо розповісти з того часу, як то Докія ще служила у Івана.

І так одні осуджували, одні боронили. Всли в сьому напрямі розмови, поки були самі. Давали волю своїм язикам, що мусїли мовчати про таку цікаву тему, коли була Марічка між ними. А замовкли вони від того часу, коли першої днини стали бабрати ся своїми грязкими лапами в її душі і довели її до такого жалю і ридання, що аж поклала ся в ліжко. Вже більш ніколи не зачіпали її своїми язиками, але як лише не було коло них ні її, ні Докії — давали собі волю. Аж доки не вертала Марійка. З червоними, запухлими від плачу очима, вона неначе приказувала їм мовчати про те, що її лише дотикало. І вони шанували біль розлитий на її лиці і відразу переходили на иншу, байдужну тему.

Минали дні за днями. Де колись зеленїла, потім сїріла гичка буришки, де кождий корчик завитий у сипку, шутряну землю, пишав ся у свойому горбочку, ховаючи у своїй домівці дорогу поживу — тепер жовте розрите поле. І та полоса жовтої-сїрої глини чим раз більший обіймала простір, вбиваючи ся на тлї зеленї царинки. Куди не глянь, всюди виринали, мов із під землї, такі голі пятна на зелених склонах гір, на ґрунях, похилих узбічах, посеред свіжої зеленї отави на царинках. Знак, що чим далї в осїнь, чим раз близше до зими.

Кінчили вже дерти буришку. Ще сей останнїй день. Було пять робітниць, Марічка і Докія. Днина вибрала ся на причуд гарна. Сонце зда-

вало ся цїлувало землю своїми останнїми проміннями на прощаннє. Таке сердешне було його тепло, таке любе. В повітрі так тихо, що анї листок на деревинї не ворухнеть ся, анї травичка не шевельне. Дїтвора вганяєть ся по царинцї, врештї збігають ся коло робітників, стягають звід усюди гичку з буришки, суччє з сусїднього берда в поточинї, кладуть ватру. Дими підняли ся високо і засїріли темною, брудною синявою на зеленї царинок. Що стане ватра притухати, дїтвора докидає сухої гички, фої, суччя; бігає, кричить, радуєть ся. Нараз утихає гомін. Вони полегїли одно за одним, якби на чий завзив і поховались у стромину. Небаром буде їх знов повно на царинцї, принесуть хворосту і буде їм нова забавка.

Марічка, що за криками дїтвори забувала за свої думки, нараз глянула перед себе. Чогось лячно їй стало від тої нїмої тишини. І робітницї замовкли. Чути лише, як городник зариваєть ся в купину буришки, розкине її і розсипле бульби. І обі руки мовчки збирають дар божий і кидають на найблищу купочку. Марічка випростувала плечі, підперла ся на городнику і вдивила ся перед себе. Її очи заблукали ід ватрі, погляд сплив ся з густими клубами диму. Чим більше дивить ся, тим лячнїще стає їй на души. Голова крутить ся, в очех темнїє. Нараз трохи не крикнула з остраху: із густих клубів диму виринає неясна якась постать і дивить ся на неї заляканими очима. Марійка приглядаєть ся їй і пізнає цїлком виразно: Василева голова, його очи, такі страшні, мутні, дивить ся на неї і неначеб хотів щось промовити.

Бачить сльози в його очех, бачить, як порушають ся уста. Чує, присягла б, що чує, як кличе її: „Марічко… ходи до мене. Марічко!“ Дивить ся, а його рука підносить ся і кличе її до себе. А втім схопив ся звідкись вітерець і здув ватру і Марійка дивить ся, як дорога постать розвіяла ся, розсипала ся. Крикнула і глянула на ватру, на землю, де се все діло ся? Куди пропало?

Як прийшла до памяти, бачить, що вона лежить на городї, коло неї припадає мати, якісь жінки, пригадує собі, що з нею дїсть ся. Коло неї на землї городник. Отже вона дерла буришку. Що стало ся? Чому вона лежить на землї?

Її занесли до хати, поклали на ліжко, вкрили ліжниками, стали зашіптувати, зганяти зроки — вона лежить і нїчого не розуміє. І лише, як влетїла в хату дїтвора, Марічка від одного виду сих розхрістаних головок нагадала собі і ватру і дим з неї і постать Василя, його сумні та стривожені очи, причув ся знов його голос, побачила, як живий, рух руки. І в однїй хвилї підступили їй до горла навальні сльози і залили її очи, як та повінь заливає прибережні царинки. Плакала довго, плакала з душі. І коли той напад плачу почав лагодити ся, якась полекша сплила їй на серце. Зітхнула, якби каменя тяжкого збула ся, що груди їй толочив.

Не минуло багато часу, як вона далї помагала кінчити дерти буришку.

Осїнь була чудова. Студені мрячі падали вечерами, в ночи брав трохи не приморозок, а вранцї годї було встояти на студеній мокрій травицї. Але

як викотило ся сонце, то на небі анї хмаринки. Минали днї за днями і хмаринки, нї мрячі, не було видно. Таке чисте, таке ясне небо, а соняшня куля котила ся низонько по ньому. Дивно. І гріє сонце і не пече. А хоч і пече, то не парить, як у лїтї. Скошена отава сохла в одному днї, а вже другої днини безпешно мож її кидати. І ледви чи коли такі свіжі отави бували, як сеї осени. Чогось не хотїло ся вірити, що вже осїнь, що храм на Богородицї наближаєть ся, одно лише, що по ґрунях лїтня зелень почала міняти свою краску. Перші березп пожовкли, полиняли і почали кидати своє листє. Дуже були уразливі на нічні приморозки. Марійка, було, вийде з хати і гляне на ґрунь, що за потоком простягав ся просто їх осідка, а на ньому червене пятно посеред темної зеленї лїса. В лїтї той пояс березового лїска був ясно зелений і так любо відбивав від темної-чорної зеленї смерік; тепер та зелень чим день затрачуєть ся, червонїє, жовкне. А вже глянь — стає її чим раз менче, листє сиплеть ся до долу, а там, де пишала ся нїжна сріблиста зелень, стремлять д' горі білі стовбурі.

— Дивне диво, які ті березп в лїтї приємні, а які сумні тепер, — думалось нераз Марійцї. — Щось, як моя доля! Що була до часу щаслива, весела, від одного слова змарнїла, зівяла.

І ті стовбурі, ті білі пнї беріз, видавали ся Марійцї якимись страшними кістяками, таємними опирами, що нависли над її долею. Нїколи не дізнавала вона таких вражіннїв, дивлячи ся на сей березовий лїсок, а бачила його не одну осїнь

— від коли з хати стала виходити дитиною. Лише сегід у перше її очи стали такі видющі. Лише сегід вона бачить те, чого не бачила ніколи давніще. Десь давно світ був їй такий веселий. Чи весна, чи літо, чи осінь, чи навіть зима — все приносили їй нові приємности. Вона стрічала їх залюбки — сього року замерло літо, а їй здаєть ся, що воно чує її горе й само вяне враз із нею. Гляне на той бік ріки, на високий верх, вкритий від долу до самого вершка смерековим лїсом, а там також не бачить, що давніще. Вона присягла би, що там самі смереки, що там вічна зелень. А то вже від половини верха кождий день приносить нові зміни. Зелений рівний лїс стає що дня більш і більш кучерявий. То червоні, то жовті плямки виступають що раз сильніще.

Невжеж і там тужливі дерева? Невжеж і сей ґрунь завмирає?

За березами пішли граби, пішли буки, а шкорух — то вже такий червоний, як кров, а глянь — уже лише сухі гилї чекають непорушно, щоби вкрив їх теплий зимовий килим.

І все те в ясних промінях сонця, при спокійному, чистому, як сльоза, повітрі.

Вранці усі верхи, що звичайно вкриті туманами мрячі, або застелені синявою, неначеб їх дими закутали, тепер такі чисті, такі видні, що кожду гаджуджку окремо на них видно, а такі близькі, що ось лише сягни до них і рукою дістанеш. А за цїлу днину анї одна хмаринка, хоч очи видиви, не викотить ся із поза них.

Більш як три неділї трівало таке веремє.

А вода в ріці — то така чиста, — як сльоза. Таки журчить, як у потічку. За кождим каменем творить ся шипіт, з кождим днем виринають нові каменюки із дна ріки, з кождою годиною звужуєть ся її русло. Люди не памятають, щоби в Черемоши було коли так мало води, як сеї осени.

— То такі чисті сльози ріка проливає враз зо мною. За моїм Василем помагає менї тужити, — думає Марічка, чираз дивлячи ся на срібну ленту ріки.

Минають дні. Минає одна робота — приходить инша.

Осїдок Танасія приймає звичайний осїнній вигляд. Заки зібрали ще буришку, позжинали колоссє з ячменю і пшеницї, що їх на малесеньких кусниках сїяв Танасїй рік у рік. Так лише на познаку, що і в нього є збіже. Він і так більше сїяв, чим хто. Взагалї збіжа тут не сїяли, хиба буришку садили та кукурудзу.

Тепер прийшла черга на решту. Біб, горох, фасоля — от що ждало рук Марічки й Докії. До сього вже не наймали — самі клопотали ся упоратись. Верeмє було гарне — часу доволї.

Одного дня прийшли молотїльники. Прокосили на царинцї другу отаву і прилагодили на прокошеному місцї тік. Перемолотили спершу біб, потім горох, а коли вже тік убив ся, стали молотити ячмінь і пшеницю. Така того була дрібочка, що аж стидно було наймати людий. Колиж бо Танасїй уже якби не навертав ся до хати. Марічка довше молотила льон, чим вони все збіже.

Чекала її ще одна робота — ще кукурудза

стояла на пні. Один деньок і з нею упорає ть ся. Вже мати казала: „берім ся до кукурудзи“ — вона просила ся: „най іще“. Справді просила ся. Як ще із сим упорає ть ся, не буде вже що робити, не буде чим забивати довгого-предовгого часу. Врешті треба було кінчити. Станула тепер із заложеними руками і дивила ся перед себе. Що далї? Як провести цїлу осїнь, зиму, заки знов зачнеть ся робота в городї.

Як на біду треба було зігнати з верха тих скілька коров, що були на опіцї її й матери. Доки пасли ся горіщами, вона двічи в день бігала доїти, — тепер пашу в горіщи спалило сонце, корови прийшли на отаву д' хатї. Пять коров, пятеро телят, десять овець і три барани — отсе все було на Маріччиній голові, але роботи се їй не причиняло великої.

Ходила, мов сонна, робила, мов не своїми руками. І не то, щоб робила як за напасть — нї, робила щиро, щиріще, чим коли, але душі в свою працю не вкладала. Душа в неї закамянїла. І стільки добра, як не чула душі в собі. Снувала ся, як тїнь, але бодай ті сльози не тисли ся на очи, голова не крутила ся від тих влїзливих думок, все одних, все тих самих. Якась невисказана трівога стала її невідступним товаришем. Куди не ходить, повертає на всї боки голову — когось шукає, чогось глядить, щось побачити сподїєть ся. Стоїть при якій роботї, нараз дивна сила пре її, шепче в ухо: оглянь ся! Боронить ся, не дає ть ся, противить ся. Нїщо не помагає. Мусить оглянути ся. Її очи горять дивними огнями, скачуть стрівожені, сюди-туди

кидають ся. І чим більш бореть ся, тим лячніще стає її на души. Оглянеть ся нема нічого й нікого. Розбільний туск стискає серце. Нема його. А була би присягла, що се він стоїть коло неї, вдивлять ся в неї, до нього вона мусіла обернути ся. Ось так, як день, так ніч — не покидає її ні на хвилину. Нераз зловить ся за груди і починає кричати усею розпукою свого серца його імя — беззвучними німими устами. І колиб так добула голосу, колиб так дібрала такої сили в голосі, як кричить її душа, верхи гір розступались би від того крику, від того наболїлого зойку.

Несподівано почав схоплювати ся вітер. Ще сонце гріло, ще небо було чисте, але вже на небі почали виринати довгі пасмуги хмарин; вони плили, мов розвіяні коси дївоцькі, мов хвилї буйного волосся. Довгими тонкими нитками та повісмами вони пересували ся крізь синїй небозвід. І він ставав чим раз більш блїдий. Вже чути було в повітрі кінець погідних днів.

Лише той вітер... Не знати — нарве він дощі, осінню довгу слоту, нарве він зиму, чи перейде в осінні вихри, а в слїд за ним піде довга, суха вітрова осінь?...

А він, як почав знимати ся зночи, так віяв через цїлу ніч, а рано перейшов у сильну хуртовину. Стрівожене серце Марічки почало свою журливу мову ще дуще, як досї. Не могла вдержати ся у хатї — вийшла на двір, станула коло угла і вслухувала ся у ті дивні, таємні голоси, що долїтали до неї від ріки, із звору потока, з далеких сусїднїх ґрунїв. Десь із незнаної далечі летить таємна потвора; сто-

гне, сопе, реве, цілий світ завалити нагрожує ся. Провалить ся через ґрунь, постелить дерева до землї і вже, якби її не було. Доки не налетить нова. Зачинаєть ся у зворах. Тут у верху, коло хати, ще тихо. Дерева не ворушать ся. А вже чуєш, як там у зворі клекотить, гуде, шумить, виє. Невидна сила запутуєть ся у вершки дерев у бердї, переваль ся через них, спинюєть ся на височезній, розлогій смерецї. Зачинаєть ся дика боротьба вихру з гаджуґою. Чуєть ся велика сила деревини, ще більша міць опору. Нарештї погинаєть ся вершок, розлїтають ся на всї боки галузи, кожда шпилькочка зводить окремо боротьбу із вихром. Цїла смерека починає колихати ся на всї боки, піддаєть ся непереможній силї вихру, дає собою розмітувати, куди сподобаєть ся скаженому вихрови. Вкінцї ослаблена гаджуґа ледви колихаєть ся — упала, увяла... І коли вихор перекинув ся із шумом і свистом на величезну грушу і зводить із нею такий самий бій, як перед хвилиною зі смерекою, увільнена з його обіймів смеречина випростовує свої віти, приводить їх до ладу, збирає всю свою силу, щоб за хвилину станути до нового завзятого бою, до бою на життє і смерть. Не зможе устояти ся — награсна хвиля вихру переломить її стрункий стан на двоє, покладе стрим буйному її життю. Тепер вона дивить ся, як старезна груша борикаєть ся з нападним вихром, як розсипають ся на всї світи її пожовклі листки, як відщибають ся від неї крихкі гильки й летять на прудких вітрових крилах в напрямі садка перед хатою. Зачинаєть ся нова боротьба, куди слабша, куди менче завзята. Переломана сила вихру у зма-

ганнях із смерекою, із грушею, тепер перелїтає крізь вершки молодих яблунь, черешень, слив, потрясе побоєм хати — він застогне, заскрипить, задудонить, а хвиля вихру уже летить розлогими царинками, збирає свої сили, скріпляє їх і за хвилинку зачинає новий бій із молодим смерековим лїсом у верху. Тепер уже чути не шум, не свист, якесь дике гудїнє, невгомонне виттє, скрипіт, тріск гаджуґ, дику, тужливу осїнню музику гірського верха й зеленого смерекового лїса. І коли там триває завзятий бій, із від ріки, із берда в потоцї напливає нова хвиля вихру, потрясає гаджуґами, бореть ся безпощадно із старою, відвічною смерекою, розлогою, крісла-тою грушею, перелїтає понад вершками деревин у садку, і знов побоєм на хатї потрясе і летить крізь зелені царинки на підмогу тій хвилї, що ще не покінчила свого бою із розлогим смерековим лїсом. Там не вгаває вихор. Один вал вдогоняє другий, за ними пускаєть ся в погоню третій, що раз нові, що раз більш завзяті. А гаджуґи стогнуть, виють, ревуть, чуєш у їх голосї плачі, жалї, непомірні ридання, то поклики трівоги, мольби о ратунок. А заки одні голоси прогомонять, вплїтають ся у той круговорот страдання нові, що раз нові. А розсатанїлї хвилї вихру пливуть одні за одними, доки не зведуть шаленого бою з життєм ґруня та не провалять ся крізь голий його хребет, крізь полонину на той бік, на нові змагання...

Вслухуючи ся у ті вітрові шуми, у ті відзвуки розворушеної, перетомленої боротьбою, природи, Марійка відшукувала у сих гомонах знайомі собі голоси. Отсе протяжне зловіще гудїннє — сеж нїщо инше,

як голос найзлющого її ворога Івана Руснака. Що вона йому завинила, що г' так завзяв ся на неї, та ку велику пізьму повзяв на неї і має в своїй души. Доки не пізнала ся близше з Василем, і він, і його дедьо видавали ся їй такі страшні. Сиділи в верху у таких дебрах, що вона там з роду не була і не навертала ся туди ніколи. А як полюбили ся з Василем (як воно дійшло до того нещастя — колиб вона могла збагнути! Вона знає, коли заговорили вперше, коли близше зійшли ся, але — що їх звело до купи? От якби хто розяснив їй її недолю!) — як уже врешті полюбила вона Василя, старала ся показувати його дедеви як найбільшу честь. Стрічала його — на десять кроків здоровила, в пояс згинала ся. А він — не знати чому і за яке — ось якою злостю загорів до неї. Від якогось часу став переслїдувати її на кождому кроцї. Вона минала його, втїкала перед ним. І таки не змогла втекти від найбільшого сорому. Обезславив її, обезчестив при всїх людях на великому зборі народа. Чули його слова і молоді й старі, а найгірше: чули дївчата-ровесницї. Тепер вона й на очи їм не показує ся; боїть ся, щоб не посміяли ся їй в очи. Бо що поза очи й сухої нитки не лишуть на ній!... Вона знає, як завидують їй богацтва, як завидно дивили ся на неї, від коли вони з Василем зійшли ся. А тепер?.... Яка то в них радість на души!... Що вона завинила тому страшному чоловікови.

Він тепер найлютїщий її ворог. Що найстрашнїще їй видає ся, у тому вона зараз його бачить — Василевого дедя. І тепер, коли тї вихри шалені звіяли ся зі світів, вона чує г як зпосеред

їх реву вириває ся і його голос того страшного Івана. Чує, як хрипить, ледви крізь горло дереть ся, як задихає ся зі злоби, як піна заливає його уста. Що він сопе? А щож би? Одно в нього на устах, щоб найдошкульнїще її небозї наклясти, як і одно на умі в нього, щоб її найболючійш споневажити.

А ті бідні дерева, та годна смерека, та люба її груша, якv вони зводять боротьбу зі злющими проклонами озвірілого дідуги.

А там і иншиЙ голос вчуває ся її. Якесь розбільне схлипїння. Чия душа так квилить, так розщибає ся? Чияж би? Хибаж не її? Не Василева?...

Приклонила голову до угла хати і вслухуєть ся з затаєним серцем, чи не почує слів тужного голосїння. Надармо! Не чути нїчого. Лише той немічний плач, те притишене квилїнє...

А нараз починають продирати ся крізь схвильоване повітре рідкі каплини. Неначе перли блистять у сонячнїх промінях, неначе бриляпти розсипають ся жемчужними блисками по привялому листї дерев. Як сльози спливають на спрагнене лоно землї. Однї за одними. Чим раз густїщі, чим більш ряснї... Се сльози того великого Бога любви. Сльози пролиті таємною творчою силою над їх нещасною любовю.

І нараз якби втихли жалібні квилїння, неначе замовк дикий голос проклонів озвірілої людини — однї лише сльози ллють ся і ллють ся, цїле проливає ся їх море.

Де не ділн ся ті шалені хвилї вихру, де не розсїли ся вони у диких стромннах та бердах... З небесної синьої безодиї полили ся давно невидані, такі дуже вже ждані струї дощу. І все замовкло, вслухуючи ся в дивну розмову дощевих крапли, застигли дерева, де полишив їх останній порух вітру, замлїла, спалена трава простягає зівялі шийки, щоб сполоскати та відсвіжити їх цїлющим бальсамом дощевої роси.

А тут уже й усї верхи позатягали ся мрячею. Починають курити ся. Дожджить дрібоньким осїннїм дождже...

Марійка довго блукала по обістю. Перейшла ґреґіт за хатою, шукаючи собі якоїсь роботи. Ті теплі струї дощу немаче оживлювали її, давали її душі довго жданого лїку успокоєння, привернення рівноваги. Здавалось, чекала на них, молила їх, благала про них. І дочекала ся... Рясних сльоз із синього неба, коли власні її сльози стали висохати...

На другий день сильно постуденїло. Верхи гір залягли густі мрячі — здавалось, не буле надії, щоб передерло ся сонце. Але минуло скілька годин і воно блиснуло зпоза хмари, раз, другий, знов сховало ся, а як потім уже визирнуло, почало прогонювати хмари і мрячі. Що за диво? Верхи білі. Впала скрізь верхами зима. Марійка не могла відорвати очий від тих білих пятен, що блистїли скрізь верхами. То царинки і полонини застелила груба верства снїгу. На зеленому тлї долїшнїх царинок вони ще білїщі видавали ся, як були. Їх окружали зі всїх сторін темні лїси — їх зелень тепер якась

дивно чорна, фіолєтна була на тлї білих снїговах царин.

Перший снїг! Нїколи він не минав у життї Марічки без дивного вражіння, без милих почуваннїв. Звичайно кінець роботї в полї. Зачинаєть ся нова, хатня праця — що то радче відпочинок, як робота. І хоч яка пригноблена вона була, той вид снїгу верхами ґрунів, повище лісів, там де ґрунї спливають ся із синїм небозводом, викликав у її душі давню радість і втїху. Якесь дуже приємне почуваннє розплило ся в її душі. Скріпляли його радісні крики малої дїтвори, що плескала в долонї, бігала сюди-туди, звідки виднїщі ті білі верхи і не могла налюбувати ся доволї зимою.

Нараз у серці Марійки прокинув ся інстинкт господинї. Не лише здавила свою радість — почала сварити на дїтий. Чого кричать, чого такі веселі? Що зима впала? Крий Господи, якби так понипзила ся, годуй від сьогодня маржину! А онде в верху їх зимарка. Бизівно вже не ме маржина пасти. Треба давати сїнця. Не стидно то кричати в радости?

А дїтям то але в голові! Вони ще не чують грози зими. Бігають босі в сорочинках і тепло їм; а там верхами зима і їм нї раз від того не студено! Се ще лиш скріпило їх радість. Що їм маржина? Ось корови пасуть, вівцї також. А що буде завтра — їм се байдуже.

Коло полудня налетїли густі, сиві хмари і засунули сонце. І помалу, але статочно, почав сипати дрібний дощик, поміж його каплї попадають снїгови кульочки-крупки, далї стає їх чим раз більше, вже

й дощу не знати. Врешті посипав рівномірно густий пластовець. Тумани мричі оповили верхи. Такі важкі, такі непроглядні. Не колотять ся, як у літі, де спустили ся, там уже чиплять, не ворухнуть ся. Доки не висиплять ся до останньої пластинки, не кинуть уже ґруня. А тут, доліщами зима ймається з трудом землї. Що налетить — ледви упаде в обійми зеленої травиці — вже щезла, розплила ся. Довго йшла боротьба між студеними пластинками снїгу й теплими, може останніми подихами зеленої трави. Завзята боротьба. Бо раз уже імуть ся студені пласти землї — білий, мертвий покров покриє все життє на довгий зимовий час. Зівянуть, счорніють трави, вмріють останні осінні цвіти — зима похилить до долу їх головки, потопче усю їх силу, всї їх життєві пориви. Нерівна боротьба! З кождою хвилиною починає сріблити ся царинка, а де заблистить срібна каплина, стає їх десять, двайцять, ціле море... А пластовець сипле чим раз густїщий, чим раз набирає сили. Надійшла вже його пора!

До вечера не наставав. Уже все навкруги білїло. Сипав цїлу ніч без упину. Вранцї вже треба було відгрібати сніг. Треба було чим скорше пообтрясати його з деревин у садку, бо аж до землї погнули ся від вагою білої габи. Маржина ричала, стоячи під смереками і дожидаючи своєї черги. Марійка кинула сїна, обійшла; потім шукала собі як найдовше роботи на обістю. В хатї сидїв дедьо. Хмарний, що не доведи Боже. Десь иншими роками, як прийде осінь, він в одно найде собі роботу коло хати. То дровець старає на зиму, то закладає нові

воринянки у воринне. Се найважніща його робота. Як не полагодить плотів в осени — здаєть ся, не сталоб йому на се часу до другої осени. Сього року він байдужий до всего. Як не сидить у хаті хмарний, мрачний, мовчаливий — то їде в верх до зимарки. Що він там діє? Ніколи туди не ходив. Ніколи не була се його робота. Бідний дедьо. Прибила його гірка доля. Усїх їх прибила — її найбільше, а найдуще подав ся дедьо.

Постягала сніг із побою на хаті, пообмітала хату докола, промела стежку до потока, куди ходить по воду. За той час нераз зір її блукав по верхах навкруги.

Сніг в одно сипле і сипле. Не встає нї на хвилину. На селї пусто, глухо. Не видно людини. Вже пізна година, а люди ще стежки не протоптали попри їх хату. Десь коло полудня, бачить Марійка, копаєть ся у снїгу якась постать. Доки розглядала, стояла спокійно — пізнала: Петро з того ґруня. Пішов у хату. Не любила вона його нїколи, того сусіди — не радо стрічав його й тепер. Пішов. Чого він хоче? Її серце чогось стрепенуло ся.

До вечера не переставало мести. Звіяв ся вітер і пустив ся в шалені ігри зі снїгом по ґрунях та по верхах.

І знов минула ніч зі снїгом. До ранку позамітало всї вчерашнї слїди, всї плаї, порівняло все. Лише чорні вориння, що межують царинки, виступили тепер із великою силою на білому покрові царинок. Коли вранцї вирнуло із поза хмари сонце — весело стало на души. Так ясно, як не буває і в най-

більш соняшню днину у літї. Лише на сбочах ґрунів темніють ліси. Вони вкриті грубо покровом снїгу, снїг припав гаджуґи з верху, а боки зелені. Зелень, обвита в білу плахту, злила ся з нею в одну краску — срібну, блискучу. Неначе дорога мережка. А сонце світить і світить. Ліси неначе велика ватра. Це не взяли ся над ними мрячі, не ті дощеві, гу..., — такі ніжні, як легкий серпанок. ...овязали вершки дерев і снують ся від одного до другого. Здасть ся, якби дмухнув, звіяв би їх, такі делікатні. А новіє вітерець, вони знимуть ся д горі, а глянь на ліс — він що раз зеленїщий стає. І знов оповивають його мрячі, а зелень в одно сильнїще виступає. То теплий віддих ліса розігрітого під грубим покровом зими. Що налягає на нього гуще снїгова габа, він пріє під її вагою, дихає серпанковими мрячами і білий килим зими розпливаєть ся у воздухи. Ще далеко до полудня — а ліс упорав ся вже зі снїгом, позеленів, ... був зелений учера, і мрячі порозвівали ся, а сонце почало свою роботу на пухких просторах царин.

І знов повіяв на... вечір вітер — потис мороз. Вода, яка сплива ла із усіх ґрунів зпід снїгу, спинила ся в свойому розгонї. Примерзла й почала стелити тверде підложе під тугу зиму.

Снїг уже не зійшов. На переміну: морози й снїги. Що потисне мороз, то сціпенить твердою корою снїги, а стане віяти снїгом, білий покров зими грубшає і грубшає. Люди риють ся в снїгах без плаїв, без стежок. Куди занесе кого, протоптує снїг,

а його слідами йдуть инші. А замете в ночі, шукають нових ходів.

Люди заперли ся в хатах і кутають ся коло зимових робіт. Найбільше коло вовни. Чешуть, прядуть, приготовлюють на писані ліжники.

День за днем тяжче жити Марічці. До хати внадив ся Петро. Зразу так собі — за ділом, потім вже і без діла, а далї вона починає розуміти, які в нього думки на души. Доводив її до болю своїм беззвучним голосом, своїм бездушним гугнїннєм. В такі днї, коли він сидів у них, її туга за Василем доходила до краю. Раз якось вихопила ся з хати, перелетїла коло читальнї, потім дігнав її Василь, а вона, якби почула страшну трівогу — утекла перед ним. Сїла на санки поштаря і завернула в село. З Василем не бачила ся вже. Утїкала перед ним. І чим більш поборювала в собі охоту зійти ся, бачити ся з нім, тим гірша туга розсїдала ся в її серцї. Тепер уже нї за що в світї не хотїлаб стріти ся з ним на самотї, опинити ся з ним сама одна без людий. Знає, що чекалоб її. Не опиралась би, не противилась би йому. Пропалаб на віки дївоцька її слава.

А поки — мучила ся дома. Вже бачила і знала, що Петро буде її сватати.

Не стерпить сього. Не пережиє, — жалувала ся ненї.

Мусить перетерпіти. За свої і чужі гріхи треба приняти кару божу! — відбирала їй мати всю надїю опору. — Бог святенький насилає на нас грішних свою кару, треба піддати ся його воленцї небесній.

Відчувала се, що мати не заступить ся за неї.

А дєдьо?

Чогож вона могла сподївати ся від нього, коли він не мав сими часами доброго слова для неї і для її мамки. Дуже вони провинили ся перед ним, нічим злагодити його гніву, нічим хмарного його чола розпогодити, нічим лиця сумного розвеселити.

Гірко минали їй днї зими; в ухах гуділо гугнїннє Петра, в голові мішало ся від розбільних думок про те, що діяло ся докола неї, серце скиглїло за Василем, тремтїло перед важким, болючим ударом долї.

Снувала ся по землї, мов сонна, мов непритомна, мов без душі.

Пішла по селу чутка, що кривий Петро засватав Танасієву Марічку. Всяке люди говорили собі про те сватаннє. Повістували, що Марічка спершу наробила крику, трохи сватів із хати не прогнала. Кричала, мов не при собі. Не добирала слів. Що до голови їй прийшло, все висипала на них. Не вступали ся. Видно знали, що так їх будуть приймати. Говорили своє, робили, що їм велїв закон. Потім вона кинула ся до ніг дєдеви, ненї, молила, благала — ніщо не помагало. Якби не чули її. Мати лише плакала враз із донькою, але нї словечка не промовила за нею. Чи не хотїла, чи не сміла? Тодї Марічка вискочила з хати, пішла в комору й заливала ся там гіркими сльозами.

Тепер уже всяке жалувало її. Хто досї завидував їй, тепер не то, що завить їх увяла, стали жалїти її. То … вона, та багацька дївчина, та, що ось мала зві… … ся із Василем Руснаковим, то

найгірша, найостатніща, то ще таки не дивилась би на гугнявого, кривого Петра. А вона небога вже й засватана. От не минє який тиждень і вони звінчають ся.

— То якби мені прийшло ся так, як їй, — мовила не одна її подруга, — я скочилаб у воду.

— Раднїще до сивої коси досидїти, як такому поломаному калїцї кости грїти! — говорили жінки.

А вже сухої нитки не лишали на Докії, Маріччиній ненї. Її найдуще винили. Пригадували їй і її рід убогий, бідний, пригадували, як то вона з наймів пішла просто на багацтво, на великі статки, маєтки. Відгрібали із давньої давнини старі рани. Що колись її наспоневажували ся, тепер добули все те із забуття і наново стали порпатись у давніх болючках. А тепер ще гірше, ще більш болючо, як колись. Тодї було все свіже, можна було зараз провірити. То ті, що клеветали, добре дивили ся, чи нема свідомих цїлої правди, чи не муть простувати. Сьогодня не ті часи. Одні, що знали правду, вже призабули її, й самі були не від того, щоб повірити всїляким сплетням. Одні не бачили, не знали, чули лише. А від кого — хтож то годен по роках сказати. Але, що вони чули, що таке говорили ті, хто на свої очи видів, на се вони присяглиб не раз, сто раз, хрест святий цїлувалиб, землю глоталиб.

Якби Докія почула, що говорили про неї, запалась би від сорому. То, здаєть ся, нема на цїлому світї такої нехтолицї, такої шлюхи, як ота Докія. То навіть онта Варвурка, що сидить на горбі в шіпчині й жиє лише тим, що вкраде, а рік в рік байстрюка собі приживе, вона ще далеко не

те, що Докія була. Що котра не щадила свого язика, лаючи ту кляту Варвурку, що там вдерла буришки, там біб стеребила, там у зимі розіклала воринне і затопила у печі — (вона ніколи не клала ватри в днину, сокотила ся, щоб хто не вскочив у хату і не найшов вориняки у печі, а стемніє вже гаразд, диви, а у Варвурки ціла хата в димах, а дими то аж під кичеру стелять ся — і неодна, дивлячи ся на ті дими, починала клясти Варвурці. „Ади, чи не моє воринне в Осіці розібрала!“) — тепер Варвурки якби не було в селї. Що ще Варвурку рівняти до Докії! Ся раз була повія на ціле село! Видить ся і тих байстрюків пробачилиб Варвурці. То, було, як котре з них налетить ід чиїй хаті — зараз счиняла ся колотнеча. Жінки кричали, діти гонили за байстрюком, камінєм за ним кидали: „Гони злодюжку! Бий Варвурчиного бахура!“ Відганяли геть від хатів — сусїдських, не лише своєї. То, якби так при хаті була де неприсилена котюга, то затровилиб, і бідне дитинне не вирвалось би з його зубів. А вже до церкви то нї одно з них і наблизити ся не сміло. Було в зимі, в недїлю, позбігають босоніж по снїгу, в однїй сороччинї, з голими ногами по само черевце, навіть сорочка розхрістана, лише в одного якась драна киптарина, в одного міський лах на плечех — з жидиняти, постають у сутках під церквою і просять: „Дайте ґрейцїр, дайте на хлїб, дайте хлїбця“, а инколи: „Дайте сорочечку“... То одні проходять і не бачать їх, одні поглянуть і плюнуть в лице тай підуть своєю дорогою, а деяка побожна вломить суччє з гаджуджки, та й пустить ся за

байстрюками, а втечуть, зловить каменець тай шпурне за ними. Тоді вже її инші пристають до неї і зачинаєть ся нагінка за голими дітьми по снігах. Гонять нечистих від дому божого. А здаєть ся, що вони, ті байстрюки, злодії, та їх мама, сільська шлюха, вони куди ще не те, що була Докія!

І що тому Танасієви прийшло таке до голови, що засватав її. Такий чемний господар, такий багатир! З глузду зсунув ся, очий не мав! А тепер через неї дитину свою у гріб закопає. То він через неї, через ту відьму, пішов на таке. Вона, вона хотілаб доньки збути ся з хати. Бодай за Петра, того покрученого, лише най вступить ся з очий, най не має свідка. Така стара і їй любасів треба. Бо через кого, як не через любасів вона доньку з хати виганяє. Танасій не сидить ніколи в хаті, діти малі, одна та дівчина відстала від них, все видить, усе розуміє тай старій відьмі нема волї робити, що душа забажає.

Жалували Танасія. Через неї собі життє збавив, тепер доньці світ вяже. То ще колись він отямить ся і тоді не зможе віджалувати. І не направить біди. А їй що? Щоб лиш своє зробила!

Ось таки йшли по селу бесїди про те Маріччине сватаннє.

II.

Танасій ходив суворий, понурий. Якась люта злість засіла на його лиці. Запер свою душу для всіх — ніхто не знав, що він робить, для чого. Ні з ким не розмовляв, нікого не радив ся. Ніхто до нього і він ні до кого не приходив. Один Петро внадив ся до хати помалу, незамітно; для нього мав Танасій завсїди привітливе слово. Мали про що говорити і говорили: Танасій мовчав, Петро гугнявів. Або й собі мовчав. Мовчали тодї всї в хатї.

Таке ненависне життє вела челядь, що однїй і другій: Марічцї і Докії приходило до розпуки.

А Танасій порпав ся у своїх думках і самі погані приходили йому до голови.

Спершу найбільш болїв зза того, що Докія обманювала його цїле життє. Що вона робила — не знає, і не дізнаєть ся нїколи. За тим уже запали замки, заперли тайну, гірше ще, якби запечатав її у гробі. Чи варто порпатись у минулому, щоб розвідати всю правду? Краще вже сказати собі: пропало все. У що вірив, що уважав за святе, на що цїле життє покладав ся — одним одна брехня, наймерзеннїща, бо прикрита всїми позорами правди. Треба раз із сим скінчити. Обманювали, обдурювали, обріхували його цїле життє.

Се одно вже висталоб, щоб не покидала його

до кінця його днів гореч душі, щоби біль серце йому розшматував.

Але десь із дна душі починає виринати почуття кривди. Колиб він був так само платив своїй дружині, булиб вирівняли свої порахунки. Ніхто нікому не був би остав у довзї. Але то його життє плило, як чиста вода, не було за його душею ні дрібки брехні, обману. Коли станув перед божим престолом у церкві і присяг своїй Докії вірність, ні разу не зломив своєї присяги. Вона гарна була, гріх булоб брехати, для нього вона була найгарніща. Ану, чи по тверезому, чи по пяному, якби там не було, з ким би він не сходив ся був, не лиш у свойому селї — світами, його не спокусило посягти на чуже добро, тай прогайнувати своє, стратити віру у своєї Докії. Бувало й таке, що на далеких нічлїгах лежало їх покотом і мущин і челяди-жіноти — всякого. Тай усяково там бувало. Тай нераз таке приходило йому до голови, що дурманїв із шаленої похоти. Лише кивни ся і вже облекчиш своїй души. А бували такі задирливі, що й найспокійнїщого привелиб до гріха. Скільки він, бувало, перетерпить муки, заки здавить нечестиві свої бажання. А все здавив. Мучив ся, терпів, нераз серед ночи схоплював ся на рівні ноги і йшов полями, доки не втомив ся, аж із ніг падав, тодї вертав, лягав десь на дворі на студенї, далеко від тої примани горячого тїла жіночого, від тих пристрасних, придавлених віддихів, від перлистого сміху, уриваного реготу і хохоту, викликаного таємними скоботами, притишених розмов і пестощів.

Та що йому з того? Тим гірша досада бере його тепер. Він зарік ся, закляв ся і додержав присяги. Дарма, що, було, минаєть ся. Все перетерпів. А задля чого? Для кого? Його обрехали негідно, заки він ще зійшов ся зі своєю жінкою. І безпешно обріхували нераз, окрадали, ще й насміхали ся. Дурнем його робили.

Такий жаль брав його, що не міг собі простити своєї дурноти. То, було, инші бодай нажили ся, бодай набували ся зо своїми любасками, бодай знали, як жінка легка собі — і вони не мають кривди. Він дивив ся на все, що инші робили, крізь пальці, але сам стояв осторонь. А вийшло, що, хто не хотів, за дурня його мав, а що той Іван Руснак привселюдно його осміяв.

Зачинала його брати досада. Ех, якби то завернули ся йому молоді його літа — ото би він ще погуляв собі. Ото, вмираючи, міг би сказати: „Жив сми, що жив, але сми не жив пусто! Ужив сми собі світа достоту!“ А ледви пролетіла йому така думка крізь голову, як штрикнуло йому в плечех, хотів випростувати трохи свій переломлений хребет — мало не крикнув із болю. Ось так, здавалось би, ходить просто, не хилить ся, а диви — нема путері в крижах. Без бучка вже й не пускай ся в дорогу. Тай якого то вже його ходу. Тих скілька позичених у Бога деньків? Хибаж то того так багато?

От, тоді страшна лють брала його. Перед його очима пуєть ся молода, струнка дівчина. Як радів він нею, яка вона була йому люба! У маму вдала ся. Дивить ся на неї — викапана Докія.

Як дівкою була така гожа, така здорова, така дужа! А тепер чим вона розростаєть ся, чим більше пишаєть ся своєю поставою, тим гірше противна вона йому. Таки так, як міг би, прогнав би її з хати, враз із мамою.

Тоді отямлював ся. Щож вона завинила? Що винні ті малі діти, що хотів би їх осиротити? Але той страшний жаль за брехню цілого життя, та люта досада на Докію вїдали ся день у день гірше в його душу. І такі в ній карби карбували, що вже їх нічим не зарівняєш. Хоч пробував втихомирити себе тим, що остаточно він і так полюбив Марічку, яка вона є, і чия вона там не булаб! Виплекав її, викохав її, на руках виносив, личка її румяні сцїлував — як дитиною маціцькою була! Хибаж вона змінила ся від того, що тепер уже дізнав ся? Хоч пробував вмовити в себе, що вона така сама йому дорога — прийшла нова хвилина, повертали старі думки, сумні, понурі. Свіжа рана розривала ся, ніколи не мала вже присохнути. Ого! Затроєна раз кров у серцї, ніколи не відсвіжить ся, не верне до давньої сили! І не пробуй лїчити, не гадай її до давнього привернути.

Не було в нього побратима, не стало й щирого друга, яким була йому Докія. Не настарав собі в життї приятелїв — гонив за маєтками, самих ворогів лишав по пройденій дорозї. Один був у нього щирий повірник, що став йому за всїх вірних другів, що їх міг би призбирати — його жінка. І з нею він тепер розпрощав ся. Бувають хвилї, здаєть ся йому, що зненавидів її, буває, прогнав би її з хати, а потім отямить ся. Не

заслужила собі працею цілого життя, щоби проганяти її на старі літа із хати. Треба лишити їй дах над головою, треба дати їй теплу страву. Лише серця не мав уже для неї. Так йому збайдужніла, що аби пересунула ся коло нього — не бачить її, аби заговорила до нього — не чує її. І відповість на запит, і дасть, чого хоче, і піде, куди просить, і зробить, що бажає, але нема її в його хаті. Є якась тінь, є спомин чогось, що давно жило, але десь далеко відійшло від нього, пропало на віки з його серця й душі. Лише та рана, той лютий біль, затрачена віра, ображена гідність мущинська! Такої зради не сміє простити ні один мущина! І він не простить. О, чує його огірчене серце, що того він не простить, щоб себе самого мав затратити!

І так помалу, але з кождою хвилею, з кождим днем почало кріпшати в його серці почуванне мести, потреба відплати.

За всю свою журу Марічкою, за всї свої старання, уважав її своєю власністю, міг нею тепер розпорядити ся по уподобі. Не смів стерпіти того, щоб віддати її в руки тому родови, який стільки жури наніс йому. Нехай собі Докія раз на все вибє з голови, — заявив жінцї, — щоб Марічка звінчала ся коли з Василем.

Як не плакала, як не благала його — не чув її слів, не зважав на мольби. Якби не до нього говорило ся. Не збавляти її життя? А його пощадили? А йому лїпше дістало ся?

— Чи ви не думаєте про хромого Петра? — закинула якось стрівожена Докія.

— **А якби й думав?**

– Бога бійте ся святенького, Танасійку, не закопуйте її живу в могилу.

Думка про Петра ще й не зродила ся була в його голові. Але як тільки він зміркував, яка вона страшна для Докії, а ще більш для Марічки — почав остановлювати ся на ній чим раз частїще. А якби так направду? А якби так із Петром звязати її? Чогось не міг вибити собі з голови підозріння, що Марічка таке саме життє зготовить якомусь небозї, як її неня йому. Безпешно не мине когось таке щастє на старости лїт, яке йому припало в паю. Чомуж не Петра ним обдарувати. Він хиба й у гадку собі не покладає, щоб могла його яка дївчина полюбити. А вже, щоби він мав ущасливити яку, на те він відай за мудрий, щоб міг такого сподївати ся. Отжеж, що не попаде йому, мусить з усїм примирити ся. А вже, що Марічка бодай із чистим сумлїнєм піде слїдами своєї мами, се його найбільше успокоювало.

І так Петро з кождим днем ставав йому більш бажаним гостем у хатї, хоч із кождою дниною зміняли ся Танасієві почування до нього. Танасій, при всїх своїх заходах про збільшеннє маєтку, входив у зносини з гарними людьми із лиця. Чогось мав більше довіррє до них, чим до потвор із гидним лицем. Петра і на перехід не терпів. А від коли той внадив ся у його хату і чим раз більше вплїтав ся у Танасієві рахунки і розрахунки, Танасій починав його ненавидїти. Спершу гидив ся, далї спльовував чим раз частїще, врештї кидало ним у дрож, коли в хатї гуло глухе гугнїн-

не, млоїло його. Ледви додержав до тої хвилї, коли дочекав ся сватів у хату, а ще більш, коли їх приймив і вони покинули, розрадувані, його світлицю. Така тяжка скала скотила ся йому з грудий. Ще який тиждень і не буде чути ненависного гугнїння, куди не повернеть ся.

Відчув полекшу на душі. Ось так зробити приказувала йому погоптана його честь.

III.

Днина була гарна, соняшня. Сніг топив ся нагло. Коло хати проблискувала вже трава.

Іван Руснак кутав ся цілий день на дворі. Над вечір став годувати маржину. На царинці коло хати, вкритій ще грубо снігом, пробрав для кождої корови окреме леговище, окрему давань. Одно коло другого округлі пятна. Ще з осени, як перша зима впала, він прометав сніг на стільки місцях, скільки мав коров і телиць. Тут годував їх цілу зиму. Рано, в полудне і над вечір приносить кождій корові на її давань вязку сїна — тут вони їдять, тут румеґають, лежачи і вигріваючи ся в соняшнїх промінях, і лише, як звіяли ся вихри і мело пластовим снїгом, він заганяв їх до стайнї. Його маржина так звикла до студенї, що навіть у великі морози зимувала на царинках. З осени тримав їх як день так ніч на подальших царинках, доки не зїли сїна, яке там складено в лїтї; чим далї під зиму, він наближав ся з маржиною д хатї, тепер під весну доїдала маржина сїно, яке стояло таки коло хати в оденках, в оборозї і на подї над стайнею.

Ніс сїно вже для останньої корови. Його мар-

жина така навчена, що покажи ся він на царинції, всї корови біжать за ним на перегони. Постають коло оденка, і одна, то друга, то всї наараз починають ревіти. Він крикне на них, але в душі радий, що чує сей милий голос. Бере на вили сїна і несе на найдальше леговище. За ним біжать ізнов корови одна за одною. Він кидає сїно на землю. Зараз стає там одна корова і починає їсти хапчиво. Сїно щезає великими пластами в її бездонних челюстях. Тимчасом инші корови йдуть знов шнурком за Іваном до оденка. Рують і гонять за пластянкою сїна. І знов стає на своє місце друга корова, далї третя, четверта, доки не дістане остання. А такі вони чемні, що нї одна не стає їсти на леговище другої; кожда знає своє місце, кожда чекає на свою чергу.

От уже остання корова дістала свою вечерю і Іван станув та роззирає своїм господарським оком чи не скривдив котрої. Нї... Він щирий для всїх однаково. Найкраще знає по тім, що ледви скінчать їсти зараз лягають і румеґають спокійно, доки їх не прийде Параска доїти.

От уже Багруша облизуєть ся, проковтнувши останнїй пласт сїнця. Роззираєть ся на всї боки, простягає шию, ще раз обнюхала цїлу давань, чи не остало де стебельця сїна — нема. Постояла хвилину, клякла на переднї ноги, потім присїла на заднї, підклала їх під себе, і застогнала якби по великому трудї. Зараз в її слїди пішла Тисуля. Вона четверта з ряду дістала сїна, а диви, вже перебігла Красулю і Зорину. Така якась спритна, що гляба видивувати ся. Якби не те, був би збув

її. І відродила ся від инших — така дійна. У всіх рісниці білі, червені, у неї чорні. І через те очи видають ся такі великі, аж нудно. А вже якою теличкою обдарувала його отсе в друге. Темно-жовта, з вузкою білою смужкою на хребті. Така волохата, а голова широка. Від сеї Тисулї не продав би телички нї за які гроші. Приходив якось Мотьо і давав сїмдесять банок за торішню. „Аби ти й сотце менї наставив — не возьму. Я не маю її й за дві сотки“, — сказав йому Іван. „Як так, то я не маю що робити“, — була відповідь Мотя. З тим він пішов. А Іван кинув за ним злісно очима. Чого біда муляє християнина. Кажи йому, що не маєш на продаж — він тобі тиче сїмдесять левів. Не знає нехрест, що в чоловіка добра товарина не має цїни. То маржинка свого кохання, а ще як доброго хову, то в господаря велико значить. А Тисуля кинула йому чотири бички, заки діждав ся двох теличок. Було подивить ся на її вимє, як дійниця, на жили, що, як наберуть молока, пари їм нема, і жаль душу бере, що не може діждати ся приплоду від неї.

Корови лягали одна за одною, зітхали глгбоко, котрі були вже на порі, стогнали в одно, сопли і здавалось ледви дихали. Іван ставав над ними, розмовляв з ними, пестив їх поглядом і словами, чіхав поміж рогами, вони підсували йому голови, лизали його руки язиками. Щира була дружба поміж господарем і його маржинкою. Він на свойому довгому віку не вдарив нї коровицї, нї теляти, нї конини, нї навіть дробети. Було в осени пригонить дробета д' хатї, то часом, от, як

і сього року, який був той лисий баран. Який штрикливий! Що не роби йому, ого, за ніч всї вориння поперештрикає і вже на десятій царинці. І ключ йому закладав на шию — подумав би хто — не скине? Аби який ключ, він якось так вовтузить ся у ньому, що вранцї ключ коло вориння, а баран у сусїдських городах. Або не зможе скинути, то скаче з ключем. Зависне на воринні, доти буде бити ся, доки не перетягне ключа. Аж йому нераз дивно було, як така німина, а така розумна і така завзятуща. Вже й путав йому задню ногу з передньою так тїсно, що ледви міг ходити. А він і то урве і піде світами. А чи бодай раз він підніс на нього руку? Нїколи! Який би він був господар, якби збиткував маржину? Найдеть ся яке вритне — треба шукати способу, щоб покорити його. Але підносити руку? Не він!

Уже й Параска вийшла з дійницею, а Іван пішов, набрав з оденка отави і кинув їй придавок до подою. Стоїть коло неї, приговорює, коровиця жує, а молоко чурить до дійницї бистрими струйками. Пінить ся в нїй густою піною. Параска присїла доїти вже третю корову, коли побачила, як протоптаною у снїгах стежкою йде якийсь чоловік. Іде бистро, якби квапив ся.

Хто такий?

А хтож би? Єремій — зза кичери.

Чого він так квапить?

Ага, так шпуює...

— Дужі Іванку? — питаєть ся старий дїдок Єремій, наближаючи ся.

— Гаразд, як ви Єремійку?

— Миром. Дужі, Парасочко?

-- Мирно, Єремійку. Єк ви?

- Єк днували? Маржинка ци дужа?

Бог святенький милує до якогось часу. А що у вас у верхах? Мирно?

— Мирно, Боженькови святенькому слава. А ви, Іванчику, братчику мій солоденький та годний, мирно собі триваєте?

Ще довший час говорили, заки покінчили з привітами. Витали ся по старовітськи. Питали за здоровлє, за маржинку, за всї господарські дїла. Незамітно привіти перейшли в розмову про ті близькі і важні для них річи.

Чути, що кидаєть ся сусїднїми селами слинавка. Маржина велико караєть ся. То кидають ся в писку болякн, ратицї гниють, відпадають. Корови тратять молоко...

Але не чути, щоби гинули, крий Господи?

Якось Бог святенький милує до часу. Не чути ніде, щоби де впала яка штука. То лише кара велика для маржини. Біднятко, ходити не годно, що воно, сарако, винно, що Боженько святий його так карає. Ади, то нїмина, не скаже де його болить, що його болить, а так буде дивити ся в очи, що чоловік трохи не плаче ураз із ним сердешнїм. То, кажуть, полонинами то так покотом лежали тогід. Кажуть, що всї полонини були заражені, тай сїл не минуло. Якось лише тут Бог милує.

Буде, як Бог дасть. Треба приймити все, що його ласка небесна. Поки що Бог милує в добрі тай сокотить від нещастя.

Іван бояв ся говорити далї про се. Рад був уже закінчити немилу бесїду. Він чув про ту біду, але до голови не припускав собі, щоби його маржинка мала так карати ся, як го говорять. Як Бог дасть — так і буде. Перейшов на инше:

— Як там у вас? Туга зима в верхах?

— Туга! — мовить Єремій, хитаючи головою. — Не хутко щезне. У вас і десятої пайки того нема, що там горіщами.

— А як ви сходите з вище?

— Або то першина нам?

І знов стали говорити про те, що їм найблище, про маржинку, про сїно, чи стане сїна до нової трави? Як там, чи мирно верхами? Чи яка звір не калїчить людий, та не забирає в них дробят та маржинки. Довга, невичерпана тема до нїколи не скінчених бесїд.

Параска слухала, вкидала свої слова і робила при тім свою роботу. Кінчила вже доїти. Й мущини вже все переговорили. Почали прощати ся. На відхіднім кинув Єремій від нехочу:

— А чули новину?

— Яку? Не чули нїчого.

— Танасій засватав доньку.

— Марічку? — спитала живо Параска.

— Марічку.

Іван мовчав. А Параска трохи зо шкури не вискочить така взяла її цікавість та нетерплячка. Вона й цікава була і бояла ся. Що скаже Василь? На чому воно скінчить ся? Ануж вийде суперека і її одинакови грозить небезпека? Вона горіла в нетерплячки.

— За кого засватав? — поспитала.

— За Петра.

— За хромого? — промовив глухо Іван.

— За хромого, — потвердив Єремій.

— За того кривого, за хромого, поломаного Петра засватав Танасій Марічку? А є де не світі божім правда, щоб таке діяло ся? Таку статну дівку за вдівця, за такого калїку! А Бог би його побив, того бойка, як він збавити хоче свою дитину.

Ішла з молоком до хати і кляла, що сили стало. За себе і за свого Василя висипала цїлу повінь лайок на Танасієву голову. Якби так сотє слово здійснило ся — у мить затримбіталиб по Танасієви.

А коли увійшла в хату залила ся гіркими сльозами зза нещасної Марічиної долї. Плакала за неї, за себе бездольну, за ввесь жіночий рід.

Іван лишив ся коло маржини. Розпрощав ся із Єремієм і трохи не обімлїв. Він довго не міг припустити собі до голови, що Танасій ховає у гріб свою доньку. Врештї не було що казати. Єремій побожив ся, що се правда. Чомуж би мав йому не вірити.

А всеж таки хотїв би, щоби не так було. Чому? Нїби що йому до того? Між ним і Танасієм вийшла колотнеча, а Василя він сам розвінчав із Марічкою. Зробив, що задумав, а тепер Танасій запре Василеви раз на все дорогу до Марічки.

— От і маєш! Наварив — випий брате! — промовив у голос Іван і тупнув з досади ногою. Хибаж він того хотїв?

Іван чув, що важкий камінь придавив його душу. Не йшов до хати. Ходив по задвірю і випав, чи не найшов би собі якої роботи. Чув, як у хаті кляла Параска, знав, що не минулось би йому. Насипала би йому таких громів, яких з роду віку не чув. І мусів би мовчати. Він почував ся до великої вини, а враз перечував, що грізний удар навис над його головою. Пустив ся на брехню мусів був ратувати себе — що буде, буде, а треба було щось робити. І кинув слово, а воно заважило вéлико! Таке було страшне, що все замовкло. І всї. І ніхто не противив ся, не дошукував ся правди. Тепер настає час, коли зачнуть провірювати, що він сказав, чи правду сказав, а як брехнї його дошукають ся — гірке йому лихо буде в світї. Почув страх уперше. Жахнув ся перед наслїдками своєї брехнї.

Петро! Той хромий Петро, цураха йому, тій перекривленій пицї, а диви, куди він посяг! Бігме, вірити гляба. То якби в отсю зимову ніч грім зарокотав, менче би було пуду та дива. Бо з дива не може зійти, що таке Танасієви прийшло до голови, що він зважив ся приняти таких сватів у хату. Цїле село загікає його, плювати муть на нього. А пудно йому, що з того скоїть ся якась причка. То не минеть ся без біди. Ще якби лихо, яке зависло у повітрі, впало на Петрову голову — найби там! Він не варт нїчого доброго. Такий котюга! Куди він посяг!

Чим більш Іван думав про Петра і те його сватаннє, чим більш усвідомлював собі цїлу ту погану постать — тим більша лють захоплювала його

серце. Хоч куди, а таки він сам давно вже вибрав був для свого Василя Танасієву Марічку. Така гожа дівчина лише для його сина. І Василь уподобав собі її. Його син, одинокий давнього та старого роду Руснаків, його Василь засватав її, мав стати під вінець — а тепер його заміняли хромим, поломаним Петром. Тим гугнявим, кривоносим, горбатим, що то першу свою жінку замучив, а тепер посягає по таку ягідку, як Танасієва Марічка.

Іван ішов із вильми і держав їх ще й досї у руцї, та як їх потис, трохи не трісли в дужій долонї. Якби так бартка, а якби наскочив на Петра, ледви чи би живий вийшов той із його рук. То нїколи в світї ще нїхто не образив роду Руснаків, щоби потім не носив переломаних костий, як ще його очи на зорі глядїли. Безпешно й Петрови впече ся від Василя, але і він всуне йому свою пайку.

Не знати чому, коли він думав про Петра, в його ухах завсїди звенїло инше ймено. Не міг його вловити, не допускав собі до голови. То як гризький докір сумлїння, що куди не повернеш ся, що не дієш, а він в одно тебе муляє, і нї збути ся, нї всокотити ся перед його жалом — так коле, так пече, так їсть — і в снї приснить ся, і при роботї стане перед очи, і при їдї з ложкою страви в рот лїзе, так Івана мулить затаєний боляк, гризе його, як червяк кору здорової гаджуґи точить, якесь неуловиме імя. А від того ще більша лють його бере на Петра. Вже знає, що не минути їм обом розрахунку. Нарештї, як з чорної хмари, що ненадїйно наскочить в лїтї в спеку, ізза ґруня, плова

вбе землю і всї плоди на нїй, а страшні погої поточинами скелї котять, яких не зрушилаб нїяка сила, так на мозок Івана наскочила з великою ясностю думка, яка душу його гризла, а до його свідомости не могла дістати ся: Аджеж найбільший виновник Танасїй. Він проміняв славний рід Руснаків на якогось калая, покрученого калїку. Він Василя заступає Петром. То не так із Петром у нього порахунок вийде, як із фудульним Танасієм.

Але досить було, щоб насунуло ся на думку Танасїєве імя, як десь не щезла вся лють, уся охота до відплати. Іван почував велику свою провину в цїлій справі. Хибаж не кинув він поганої клевети на Танасїєву Докію? Не споневажив його Марічки, його самого, багатиря Танасїя? За великим своїм завзяттєм він нї разу не подумав, що зробив. Досї бачив завсїди свого Василя і накипав злостю до крамницї, до бутина, до спілки, до всїх спільників, між ними до Танасїя. Хотїв розірвати те, що було противне його душі. І все, що робив, робив для добра своєї дитини. Аж тепер він у перше зміркував, що кривду заподїяв і то велику, і Танасїєви, і його жінцї й дитинї. І як воно минуло ся йому, що Танасїй не шукав нагоди до розрахунку?

— А якби так твою Параску хто споневажив? — мучить його якийсь голос.

Він викривив лице і верг вила з усеї сили під стїну. Сопів важко і скреготав зубами.

— А якби твій Василь не твій, не Руснаків, а десь від любаса якого? — досипає жари той самий голос.

Іван стогнав із болю.

— А якби так Танасій тебе обезчестив, як ти його? — мов довбнею по голові гатить, так душу роздирає таки його власний біль, його ясне почуття безмежної провини.

Упав на ослін, що стояв під стіною, а головою врубав до деревляної стіни.

Чув серцем — так йому на все втворили ся очи, — що не ходити по світї такому, не носити голови на карку, хтоб поважив ся на його рід таке наклеветати. А він живе, ніхто його не нападав, і він іще має хіть дерти ся з тим, кого сам скривдив, кого позбиткував!

Страшний жаль захопив його. І страх. Бачив, що кара божа постигла його вже. Коли не зміркував досї, що він накоїв, видно Бог йому очи засліпив, серце заглушив, душу в камінь повернув. Великий гріх його, може Бог святий так болюче покарав його.

Почав тремтїти на всему тїлї. Ждав якоїсь потїхи — не приходила нї звідки. Сидїв так довго неповорушно. Без думки, без чуття. Примлїв, завмер.

IV

— Коло сеї біди, ми на пусто збавляємо свою силу. То не на наші руки двигнути таку скалу.

У послїд тих слів чотирох хлопів пустили із рук замітницю, якою підважували величезну каменюку.

Замість того, щоб камінь бодай зрушити, як уже не викарбулити, ми вже другу замітницю розщибли. То все пусте! Шкода заходу.

— І я кажу: шкода труду. Адіть, який онде корінь. То врізало ся в землю, що най Бог крис.

— Щож мемо діяти? — питаєть ся Танасій турбований.

Він задумав класти повітку коло хати, кошару на вівці, що зимували при хатї, уже призбирав матеріял — від тижня рубають гаджуґи, ріжуть на дошки, обтїсують стовпи, підвалини, тепер лише повязати, а тут ще треба викопати камінь, що випирав із землї коло самої хати. То була невеличка плита, заросла в усїх сторін землею. Якби не була так дуже виставала, моглиб на нїй класти кошару, але так сторчала, що треба її було викопати. Забрав ся сам до роботи. Став відкопувати. Що рушить городником землю, то за голову вхопить ся. Плита розростаєть ся на всї боки — стає що раз

то ширша, треба обкопувати широко, копати ся що раз то глибше. Нарешті дістав ся з одного боку до дна. Було се на два лікті за глибоко. Покликав сусідів, заложили замітницю і стали її підоймати. Що рушать — підсувають замітницю — врешті лише »хрусь«, гузьир замітниції розщиб ся. Взяли другу — та сама справа.

Постановили, що шкода праці.

Стали лупати молотом. Що грмне ним котрий із усеї сили, молот відскочить, а скала анї кинеть ся. Гепне молотом з десять раз, обірве руки, заки відлупає маціцьку, тонесеньку плитку. Молот іде з рук до рук — усе з тим самим вислїдом.

А господарі стоять, покурюють люльки тай дивлять ся спокійно, як скала глузує із них і анї дрігне від завзятих ударів молота.

Шкода рук! Щадіть, куме, силу на потому. Нічого не вдієте, товкаючи молотом. То, ади, якби муха сїла.

— То треба инакшого способу. Треба розколоти.

І Танасїй і Докія і Марічка розбігають ся, кожде в инший бік, шукати тупиції — сокири непридатної нї до чого, хиба камінне лупати. Дїтий розсилають по сусїдах, чи нема де долота до каміння, або залїзного кола, врештї один із тих, що прийшли помагати Танасїєви, нагадує собі, що в нього є тупиця. Марічка біжить туди. Заки вона там барить ся, і Танасїй і його помічники сходять ся знов коло каменя і оглядають його на всї боки.

— І звідки воно тут таке взяло ся?

— Адїть, — мовив Танасїй, — який тут ґреґіт, яка тут сила каміння. То, думаєте, він один такий? Оте все, що бачите, такі самі скали. Котру сми не пробував рушити — кожда сидить так цупко і так глибоко в землї.

Звернули свої очи на ґреґіт. Велика царинка встелена самими каміннями. Один коло одного. На верху лише голова, а цїла каменюка вкопана в землю.

— То треба би великої сили, щоби вичистити сей ґреґіт.

— Ви думаєте, я не пробував? Що сми вже не витратив гроша і все за дармо.

— Кажуть, колись була тут царинка і анї камінчика на нїй.

— То давно, кажуть, було, — мовить Танасїй, — то все, де мій ґреґіт і отсей потік і онті царинки, видите, скільки там каминня? — то все були чисті рівні царинки. То ще покійна баба моя памятала, як то були царинки. А одної днини, як ту кичеру убив грім, як ударила плова, така була залива, що насунуло каміння — ото все, що бачите. Тодї й потік отсей вирило, що дна йому не видно, таку вибрало поточину, і ріку відбило на той бік. То грузь із поточини і з онтої кичери загатила ріку. Адїть, яку добру стрілу має ріка до того місця, а тут відбиваєть ся і забирає що раз то більше ґрунтів людям по тім боцї. То все той погой наробив і плиття наніс і потік від того часу маємо такий глибокий та камінистий.

— Що то божа сила!

— А вже найгірше менї з сею плитою. Ко-

шари не притулю дешде до хати, а з сим подій, що хочеш.

Принесли тупицю, принесли два долота. Зачала ся робота на ново. Гримлять удари молота об тупицю, то знов об долото, обсипають ся під ударами відломки скали, значить ся ровець — врешті загинають ся долота, руки мліють від молота, а скала, як стояла, не думає розщибати ся.

— Тепер уже всему конець. Бачите, що долота позагинали ся. Радби вам помогти — та самі видите: гляба.

— А як би так на мене, я знав би, що робити: Ади, провертів бих дірку, заклав патрон, тай лише би розсадило скалу. Інакше не порадиш, — мовить другий.

— Тай я думаю, що инак не буде, — признає йому Танасій.

— А я би вам, Танасію, не радив, — перестерігає якийсь розважнїщий. — Колиб то не під самою стїною. А то і стїну розібєте, і комин розсиплете, а потім хиба кличте толоку, аби вам усе покутали за днину. Тепер у зимі варко на таке пускати ся.

— Я ще раз кажу: якби так на мене, я не боняв би ся. Наклав би під стїну дров, тай гей-гоп! Обілляв би патрон водою, він лише пшикнув би і розсунув би скалу.

Стояли і дивили ся непорадно на той вибрик природи і думали, як би то забрати ся до дїла. Треба було добре способу добирати. Всї їх заходи розбивали ся об ту неповорушну скалу. Врештї один рішив:

— Нема иншої ради: треба скликати толоку бодай двайцять мужчин, прилагодити зо три здорові замітниці, тоді обкопаєм іще глибше, звідти розкопаєм землю і пересунемо скалу. Иншої ради нема.

— Таки, що нема!

А поки, будьте вибачні, що сми вам не помогли.

— То я вам дякую, панове сусїди, що були такі чемні та вигодили менї. Не наша сила — божа воля. А як му кликати толоку, то буду вас ще раз просити.

Стали прощати ся і збирати знаряди, коли наraз очи всїх звернули ся в напрямі потока. Там виринає в сутках чиясь постать. На її вид, як стояли, полишали знаряди, поставали і дивлять ся. А Танасїй добув люльку тай став її набивати.

Постать у сутках чим раз наближала ся. За кождим її кроком Танасїй стягав сильнїще брови, морщив лице.

— Як дужі, Танасїю? — чути привіт.

— Мирно, як ви собі?

Танасїй думав, що Іванови Руснакови випала попри його хату дорога. Чекав, аж перейде, стояв неповорушно, вицїдив привіт, не виймаючи люльки з зубів. Тимчасом Іван підійшов до гурта і став витати ся.

— Маєте толоку, бачу.

Танасїй кивнув головою, не так головою кивнув, як бровами моргнув.

— Аєк, — процїдив крізь зуби, а виймаючи з них люльку, плюнув перед себе.

— Здоровий каменище. Є коло чого наставляти плечий.

Хвилина прикрої мовчанки. Очи всїх звертають ся ще раз ід каменеви.

— А я до вас, Танасїю. Хочу заговорити з вами.

— Щож? Просимо в хату.

— Оставайте здорові! — промовив один із помічн 'в. За ним инші почали знов збирати свої знаряди.

— Дякую вам, панове сусїди, що потрудили ся для мене і прошу в хату.

Троха противили ся. Але Танасїй забрав усїх поперед себе і впровадив у двері. Іван був дуже нерадий, видно се було з його лиця. Запримітив се й Танасїй, та в нього не було охоти розмовляти з Іваном на самотї.

Посидїли, поговорили ще раз про камінь, добирали на нього способу в голові — тим часом Танасїй добув старого квасу з ґоґідз і пустив чарку з рук до рук.

Іван сидїв, як на жарі. Він вибрав ся на розмову з Танасїєм, але бачить, що не скоро будуть самі. Танасїй не показує охоти пустити нї одного сусїда, хоч вони нераз уже хотїли прощати ся. Врештї, як на біду, звернув ся до Івана із запитом:

— Щож ви нам скажете доброго?

Його якби жаливою попарив. Він мав багато сказати, але не так при людях. Хвилину мовчав. Що йому робити? Чи встати і забрати ся, раз на всїгди залишити думку про розмову, чи підождати. Танасїй видно догадував ся, яка се буде

бесїда і очевидно хотів мати свідків. Іван довго не знав, що робити. Але чим довше мовчав, тим більше бентежив ся. Врешті сказав собі: „Раз прийшов — мусить покінчити зо всїм“. Лише може підождати? Одначе питаннє Танасїя було таке ясне, що мовчати годї було. Він подумав собі: „Може й краще. Перший раз було при свідках — цїла громада була при тому — нехай і тепер чують люди, най розповістують иншим“. І в тїй хвилї почув якусь полекшу на души Зрозумів, що навіть краще так.

— Я прийшов до вас, Танасїю, заговорити за одну річ, вибачайте, що казати му при свідках, але раз мав сми свідків, най будуть і на сей раз.

— Ви чи не за тото пусте? Ей забудьте, тай лишім, — перехопів його бесїду Танасїй.

Іван помаркітнїв. Дуже його вже Танасїй споневажував. Якби викинув його з хати, не зробив би йому вже гіршої нечести. В його очех блиснула злість, але вмить погамував ся. Почав говорити далї спокійним голосом:

— Добре, що є тут Докія і Марічка. Вибачайте, Докіє, що я вас так знеславив. Прости менї, Марічко, що сми тобі щастє розбив. І ви, Танасїю, не памятайте менї, що сми ваш рід споневажив. Свідчу ся вам Паном Богом святеньким, Матїнкою божою святою, що сми набрехав від початку до кінця. А вже найдужче вас прошу, Докіє, не кленїть менї за ту кривду, яку я вам зробив. Ви така годна були дївкою, що пари вам не було. Адїть, прийшов сми до вас, бо менї світ немилий, Ходжу по землї і помороки бють менї на голову.

Що сми таке надіяв, що сми накоїв? То, як Бог кого покарати хоче, то йому очи засліпить, розум помішає. Таке й зо мною счинило ся, сам не знаю: що і за яке? Отак з легкої руки сми заговорив — хотів сми сина скорити собі, а то не сина я закарав, але вам, Танасію, образу наніс, на вас, Докійко, невинну — нечесть кинув болючу, тебе, Марічко, зажурив найгірше може за всіх.

Говорив і звертав ся від одного до другого, а всіх, що в хаті були, за свідків кликав, щоб знали і розповідали всім, кого здибають, яку то кривду зробив Іван Руснак Танасієви і як каяв ся свого вчинка.

Сусіди Танасієви сиділи з похиленими головами, один лише дивив ся йому в очи і хитав головою. Танасій глядів перед себе, просто в вікно. Він, здавалось, не бачив нікого, дивив ся далеко на кичеру, що визирала до нього зза ріки. Бачилось, не чув ні слова з того, що впало тепер, у його хаті. Докії очи зайшли слізми — вона втирала їх нишком, а що раз нові сльози світ її заступали. Одна Марічка дивила ся то на Івана, то на дедя та неню — великими стривоженими очима; її лице то заливало ся кровю, то полотніло. Серце било ся до нестями. Вона відчувала, що наближаєть ся велика хвиля. Що принесе їй? Щастє, чи ще більше горе?

Вона ходила вже довший час, мов у сні. Щось таке діяло ся навкруги неї, що вона не знала, як се розуміти. В її зболілій від сльоз і від горя голові не містило ся, як вона моглаб проміняти свого Василька за гугнявого Петра. Одно лише

знала: таке бувало не раз, не два. Говорили їй про се давні казки, співали їй ту сумну звістку дівоцькі пісні. Скільки то горя вилили дівоцькі серця у тих співанках, коли вони їх складали! Не одну вже дівчину заховала старшня в гріб, відриваючи її від милого, а приковуючи до вритного нелюба. І хоч як страшна була для неї власна її доля, вона не мала сили противити ся. Не знала, чи дійде тої хвилї, коли прийдеть ся звінчатись із Петром, таким противним і души і серцеви. Тепер про се не думала. Буде, що Бог судить. Усе здавалось їй, що Мати божа її не облишить. Що таки все наверпеть ся на добру дорогу. Але, як воно станеть ся — не думала. Не могла взагалї нічого придумати, тай залишила й пробувати що небудь, чи думати, чи робити. Не на її се сили. Але нї на хвилину не переставала вірити, що їй не заподїєть ся нїяка кривда.

І ось нараз являєть ся в їх хатї той, кого вона найдужче бояла ся, її найлютїщий ворог, і говорить якісь такі дивні річи. Як лише його побачила, такий острах напав на її душу, що стала трепетати ся, як осиковий лист. Бояла ся з хати вийти. А як він увійшов у хату, її трівога ще дужче проявила ся. Вже таки закамянїла на ослонї коло печі і не рухала ся. А нараз слухає і чує такі дивні річи — такі приємні, а заразом такі страшні. Чого їй нїхто не міг по правдї розяснити, він так щиро розібрав і прояснив: вона не сестра Василеви! Як дуже вона зрадїла від того! Який уже не лячний їй Петро з цїлим своїм сватанием! Але не знала, чого може хотїти той Іван,

той лютий її ворог! Пощо він приходив із такою звісткою. Аджеж він не прийшов розрадувати її. І слухала його слів уже з нетаєною трівогою.

А він тимчасом, помовчавши хвилину, і не діждавши ся ні одобрення, ні спротиву, ніякого слова, почав далї говорити.

Тепер прийшла на мене пора. Вже довше не можу мовчати й носити в души запертого гріха. Прийшов сми повістувати всему мирови, як сми вас усїх скривдив. Най бих очий не смів поміж люди показати зі сорому, але най бих не двигав на свойому сумлїннї чужих сльоз. Я не маю нї дня, нї ночи спокійної. Такої кари, як я зазнав за той час, і ворогови свому найлютїщому не бажаю. Менї так на души, як би двигав пекольні кари усїх грішників світа. Тому сми прийшов до вас і прошу вас: вислухайте моїх слів і простїть мене і перший раз і другий раз і третїй раз.

Говорив се крізь сльози, які завмерли десь на днї зболїлої, страдаючої души.

Докія почала плакати в голос, Марічка стала відчувати дивну полекшу при сих словах.

— Я не знаю, — заговорив гробовим голосом Танасїй, — пощо ви се все говорите. Я й без того знав, що все, що ви тодї наговорили — неправда. І як би я був молодший, знав би, як із вами порахувати ся. А що я вже в лїтах, то лишив розплату тому, що над нами і всїх нас рівно судить. А ви облишіть свою бесїду і як більше нїчого не маєте сказати, то вже най не буде в нас по сьому слові більше розмови про тото.

Іван застогнав із жалю. Так його ще нїхто

в житті не споневажив. І то при людях. Але погамував ся. Видно Бог так хоче, щоби він ще більше витерпів за свою провину. Замість того, щоб замовк і вийшов із хати, він почав далї говорити. У його голосї звучав страшний біль.

— Вірте менї, Танасію, що я нї раз не гнївний на вас за ваші прикрі слова. Я прийшов до вас просити прощення, а ви робіть, що ваша воля і ласка. Я прийшов, бо не маю спокою, караю ся, встаючи і лягаючи. Не маю життя і не му мати доти, доки всего не зроблю, що повинен. Тому сми прийшов до вас і все від вас прийму. Але я не прийшов лише для себе і зза себе. Я розбив своїм словом життє і щастє двоїх молодят: свого Василя і вашої Марічки.

При сих словах почуло ся неутишиме голосїннє Марічки.

— І доки все було, як було, я не пізнав ваги своєї провини. Гадав сми, що сми лише робив для щастя сина, аби відвернути його від спілки. Але, як сми дізнав ся, що вашу Марічку засватав той гугнявий Петро...

— Шкода вашої бесїди! — перебив йому сердито Танасій.

— Я мусїв до вас прийти і вияснити все.

— Я раз казав: не треба!

— Марічка не має попасти в руки Петра.

Танасій встав і гримнув у весь голос:

— Не ваше дїло, не вторкайте ся. Буде, як я хочу.

— Марічцї вийшли заповіди з Василем. Я стою

на тому, щоб вони звінчали ся! — крикнув рівнож сердито і рішучо Іван, та підвів ся із ослона.

Почали й инші вставати. Затихло ридання Марічки. Обімліло. Й вона і Докія дивили ся, стрівожені і непевні, то на Івана, то на Танасія.

А Танасій промовив спокійно, твердо промовив:

— Моя донька засватана за Петра. За місяць звінчають ся. Так я хочу і так буде.

Повітре комнати роздер божевільний крик Марічки; за ним пішов шалений вибух плачу Дівчина товкла головою до стіни, заливаючи ся від сліз.

Іван наблизив ся скілька кроків до Танасія. Протягнув до нього руки і просьв, благаючи:

— Танасію, що дієте? Вже я накоїв лиха, тай тепер караю ся. Не губіть тепер ви с ·єї доньки і мого сина, а враз із тим мене і се⸗ Танасію, я ще раз прошу вас: не губіть мо..дят, а найдужче своєї доньки. Я вас прошу: нехай вони поберуть ся.

— Марічка засватана за Петра. За місяць ізвінчають ся, — промовив ледяним голосом Танасій.

Почувши се Іван крикнув розбільно:

— Бог вас тяжко скарає за кривду наших дітий і : . мою!

Насунув шапку на голову і вийшов, тріснувши за собою дверима.

Гонило за ним голосіннє непритомної Марічки, гонило за ним викривлене з болю лице Докії.

V.

Марічка летїла без памяти перед себе. Одно знала: хутче до Василя. Щоби її вже не застали, не найшли, не могли повести до пан-отця. Летїла, нікого не замічаючи. Не знала, куди біжить, хто її минає. Врештї спинила ся перед крамницею. Вбігає. Чого найбільше бояла ся, стануло їй перед очима: нема Василя. Замість, щоб йому кинути ся на груди і розповісти, виплакати весь свій біль, вона побачила Николая. Не хотїла вірити. Одним ще потїшала себе: він є ще в другій комнатї. Увійде зараз і вона зможе схоронити ся під його опіку.

Спитала, запираючи віддих у грудех:

— Є Василь?

— Нема, — почула ся відповідь.

Останки сил полишили Марічку. Сїла на ослін і здавила груди рукою. Бояла ся, щоб серце не вискочило. Сидїла так добру хвилю і не могла віддиху зловити. Врештї, уриваючи на кождому слові, поспитала ледви чутно:

— Куди... він... пішов?.. Де він?..

— У бутинї.

— У бутинї? — повторила, як луна Николаєвих слів, Марічка.

Николай дивить ся на неї і догадусть ся, що

дуже їй пильно до Василя. Пізнає се із заплаканих її очий, із блїдого лиця, яке раз кровю наливасть ся, раз блїдше найбілїщого полотна чинить ся.

— Тобі, Марічко, треба зараз до Василя?

— Зараз, таки зараз я мушу з ним бути! — мовить, підводячи ся. — Заведїть мене, Николаю, до нього. Можете мене провести? А нї, то скажіть, де менї його шукати, щоб я не вертала до хати, заки з ним не поговорю. Дуже менї пильно до нього. Велику менї ласку зробите, як мене справите, куди менї йти.

— Куди тобі, дївче, шукати його в лїсах! Хоч би я й вирядив тебе, та не потрапиш. Сїдай, я зараз покутаю, що треба, і підемо.

— Николайку мій, голубе, проведїть мене зараз. За мною шукати муть, зараз прийдуть сюди, а тодї вже все пропало. Проведїть мене, Николайку, таки вже ведїть.

Так щиро його просила, що не міг відмовити. Лишив свою роботу, загорнув ся, запер крамницю і пішли. Ідуть на вправцї. Від разу звернули в верх і йшли ґрунем та щезли людям із виду. Хоч дорога у бутин вела крізь село, а потім у потік, і в верхи, Николай догадав ся, що треба відразу звернути в бік, щоби не показувати ся на селї. Наложили троха дороги через те, що вибрали труднїщу, але він неначе знав, що се найвідповіднїща дорога. Ішов передом, добре намагаючи ногами. Марійка ледви поспівала за ним, але йшла останками сил, не оставала. Набрала тепер нової охоти до життя, а враз із нею прибула їй нова сила. Ле-

тїли вихром під верх. Минали царинки вк[illegible]снї-гом, дерли ся через лїси, ішли плаями, якь[illegible]..ато від осени не ходив, брили в снїгах, западали ся і знов знимали ся, то одно, то друге приставали і в одно йшли далї і далї. Нїкого не зустрічали. Нїхто тут не сидїв на сих ґрунях, куди они йшли, нїкому не було сюди дороги. Лише сполошена серна, здивована, що невиданий гість появив ся тут у зимову пору, стане напроти них, випялить стрівожені свої очи, нараз підскочить, штрикне і пропаде у лїсовій гущавинї. Там наскочуть на свіжі слїди. Ледви прошепне Николай: „Вовк пройшов недавно“..„ обоє оглянуть ся, Марічка прискорить кроку і далї друть ся у верх, путаючи ся на придорожнїх корчах ожини, пристелених снїгом, провалюючи ся на великих ломах скель. Хоч уже зачинаєть ся весняна відлига, зима ще вкриває ґрунї, нї землї, нї плаю ще не видно.

Почали спускати ся въ поточину.

— Коби ще отсей ґрунь, що за потоком, тай ще один — тай будемо на місцї. Держи-ко ся Марічко, бо в горіща варко сходити.

— Пилуй, пилуй, Николанку! — заговорила до нього Марічка, як до найщиріщої для себе душі.

Вона побачила, яка страшна дорога, як не змоглаб вона нїколи в світї дійти сама до свого Василя, якби не поміч Николаєва. А якби була пустила ся через село, що там би її чекало! Там бизівно найшлиб її, безпешно завелиб на силу до попа.

Поховзла ся і зсунула ся скілька сяжнів. Потовкла собі ноги, подерла руки.

— Вважай! — крикнув на неї Николай, зловивши її, як трохи не пересунула ся попри нього і не покотила ся у стромину.

— Нічого, нічого, пилуй Николайку, пилуй. Я тобі до смерти того не забуду. І Василь дякувати ме тобі.

Та Николай став іти помалїще. Він бачив, що не дївчині то спускати ся з ґруня у таку стромину без плаю, без дороги.

— Не треба пилувати. Ніхто нас не ме здоганяти. А до Василя ти прийдеш, заки ще сонце зайде.

Дійшли до потока. Він пінив ся, гримів, лопотїв по свойому камяному підложі. Летїв у безвісти. Ломив ледяний покров, що хотїв обіймити його із від обох берегів, а не вспів, хоч яка зима довга була, яка люта. За увесь час зими він зводив шалену боротьбу із Ледовим Дїдом, який завзяв ся скувати його, а потік кришив, ломив його силу, рвав його крила, шарпав і ніс ід Черемшови. При тім гудїв, гарчав, а дїд стогнав, здавав ся. Не вспів поконати молодечої сили потока. Тепер снїги топили ся, як сонце пригріло, скріпляли силу потока. Він перемінив свою зимову чорну краску у сталеву, синю, голубу, перекинув ся у сиву, пінив ся і рвав останки ледяного покрова. І хоч за ніч наростали скапи на скелях, хоч цїпенїли краї поточини, настала нова днина, пригріло сонце, скріпли сили потока — полетїли у безвісти тонкі, ледяні плївки.

Марічка дивила ся на ту боротьбу потока із

леданим покровом, дивила ся, припочиваючи. А Николай пахкав за той час люльку.

Сонце стояло високо ще. Ледви пересунуло ся в полудня.

— Щож тебе так гонить до Василя? — поспитав урешті Николай, хотячи укріпити ся у своїх здогадах.

— Біда мене гонить, Николайку.

— Та певно, що не гаразд! — промовив, усміхаючи ся. Він дуже радів, що зміг прислугу зробити Василеви. Знав, що велико він йому поможе. А так його любив, як рідного. Не було в нього побратима над Василя. І радів і сміяв ся в души з Василя. Дівчину йому веде в бутин. А знав, як Василь побивав ся за нею, як до сьогодня не перестав тужити. Чував і він і Василь, що Петро залицяєть ся, але не вірив, щоб Марічка подала слово. А всеж чим далї, тим більше нетерпеливив ся леґінь, а з ним терпів і Николай. А тут нараз Марічка вбігає в хату: „Є Василь?"... Буде тобі дївче, Василь, як він тебе зловить у свої руки! Буде тобі твого Василя, що тобі кости муть хрустїти! — думає собі Николай і підсміхаєть ся під вусом. У нього повстала у голові нова гадка, але ще не казав нічого Марічцї. Не хотїв сполошити її.

— Велика твоя біда? — повторив питаннє.

— Велика, Николайку, адїть, прийшов Петро, той гугнявий, у хату, казали менї одягти ся, вели до попа. На заповіди хотїли дати. А я загорнула ся, тай, як штрикла поза потік, тай з ґруня, тай

на дорогу, аж у крамниці опинила ся. А що там діють мої — не хочу знати.

Радість Николая не мала краю. Отож то раз прислугу він зробить свому побратимови! А Танасій гей, як він дізнаєть ся, хто то йому спрятав доньку! Ніга! А Петро! Куди то він вирядив ся!

— Ги-ги-ги-ги!.. насміхаєть ся Николай у голос і регочеть ся.

А Марічка собі показала перлисті зуби. Засміяла ся тихо-тихесенько, крізь сльози...

Пішли далї. Знов у верх. Знов без плаїв. Знов піт краплистий росою вмивав їх лиця. Сонце, хоч із полудня пішло, парило їх, як дерли ся у затиші на ґрунь. Аж на верху припочили хвилинку, віддихали ся і знов пішли почерез полонинку. Дійшли на той бік ґруня. Знов потік. Але вже не такий глибокий. Дійшли трохи не до жерел його. Не багато сходити до нього, не багато на другий ґрунь дерти ся.

— От, ще сей ґрунь і вже будемо.

Дорога була куди лекша і не така небезпешна. Ішли помалу. Николай роззирав ся, нарештї звернув у лїс. Потемнїло їм перед очима, але лекше стало йти. Нараз лїс проріджусть ся. Виходять. Перед ними купаєть ся у сонцї царинка, простора, розлога. Спадає у низ ґруня. Широкий вид із неї простираєть ся. Лїси — лїси, верхи гір, закутані в снїги, а повище сонце обіймає своїми теплими промінями сей дикий краєвид.

Нараз Марічка крикнула.

— Тут хто сидить?

— Нїхто. Се Лесева Данчукова зимарка.

Перед ними вирпнула на царині під лїсом невеличка хатчина — кошара, в якій Лесьо тримав в осени маржину, доки не переїла сїна, яке він уробив на сих царинках.

Николай спинив ся і став відчімхати барткою сучче із гаджуґ. Марічка дивить ся і словом не обзиває ся. Вона, задивлена у красу снїгових велитів, привяла. Так любо їй тут було, що не хотїла б іти звідси. Почула, як дрожать ноги під нею, як уся сила покинула її. А то ще далї дорога перед нею. Нараз Николай промовив, розвіваючи її задуму:

— Бери, Марічко, сучче, помагай менї нести.

Набрала, скільки змогла. Несе й не питає, куди.

Наблизили ся до зимарки.

— Я тебе, Марічко, лишу тут.

Глянула на нього здивована. Звідки він знав її думки? На вид зимарки вона погадала собі: колиб уже тут, колиб далї не йти. А ось він справдї лишає її. Та нараз якась трівога обхопила її. Пощо він її лишає? На довго? Верне по неї? Чи що?

— Василя приведу сюди. Він тут уже недалїчко у бутинї. Не треба, щоб ти йшла між люди. А так нїхто не знати ме.

Аж тепер вона направду налякала ся. Лишить ся сама одна в верхах, у снїгах, нї живої души тут не буде. Нїколи не запускала ся сама так далеко. Нїколи не була на такій безлюдній самотї. А ще заки Василь? А як прийде? Чи лишить ся Николай із ними? Вони самі одні? Дрожить на всему тїлї. Дивить ся. Не знає, лишити ся, чи прогнивити ся?

Але згадала, що там шукають її, поведуть до попа. Заповіди вийдуть, під вінець її поведуть. З Петром! З хромим, гугнявим Петром звяжуть її навіки?

— Лише чи не заперта зимарка? — промовила, як станули під нею.

— Лесьо свій чоловік. У бутині робить. Він не прогнівить ся, — мовить Никола і підважує барткою двері до зимарки.

Відскочили. Николай і Марічка опинили ся в зимарці. Перейшли кошару. Николай натиснув на другі двері і перед ними відчинила ся малесенька хатчина, в якій спав Лесьо, дозираючи маржини.

За хвилю тріскала у печі ватра. Весело стало в хатчині. Зразу, як увійшли, повіяв на них мороз, тепер він із кождою хвилиною став вилазити із стін зимарки — така студінь счинила ся у хатчині, що руки терпли. Але тепло, яке розходило ся від ватри, повеселило хатчину. Никола став глядати за чимось. За хвилю добув із полиці горнець, — знав, де його шукати, — вийшов на двір, витер його снігом, зачер чистого снігу і приставив до ватри. Із бесаг, що їх виніс сюди, добув кукурудзяної муки.

— Звариш свому Василеви кулешки. Тай я при вас похарчую, як вийдемо. Оставай здорова. Я за яку годинку верну.

— Гостіть здорові, — промовила Марічка, як він уже почав щезати за ґрунем.

Вона стояла довго перед хатчиною і дивила ся перед себе. Відчувала велику полекшу на души. Як вона останніми часами мучила ся, скільки пере-

терпіла! Василь забив ся кудись світами, щез із села. Що не видивляла свої очи за ним, не показував ся ніде, що не наслухувала, чи не причуєть ся їй його голос — анї слиху. Тепер уже гаразд знає. Він у бутинї. Пів днини йшли, заки добили ся і то ще не дійшли. А в хатї чим раз ставало гірше жити. Петро вже не виходив від них. І хоч як утїкала, хоч як сокотила ся, щоб не лишити ся з ним на самотї, від того не ставало їй лекше. В одно чула його гугнїннє. І вже нераз здавало ся їй, що вона прикована до нього на цїле життє, що вже нїколи не перестане гугнявітя в її ухах його деревляний голос. Лише ще не доторкнув ся її анї разу. Взагалї, як приходив до них, то як прихромав до ослона, вже не кивав ся із нього, доки знов не відхромував до дверий.

Один лише яснїщий промінь проблис у їх хатї, як Іван Руснак прийшов. Здавало ся зразу, що він утопити її забаг на віки. Але потім вона почула такі щирі його слова, що мало серце їй не розірвало ся із радощів. Весь свій жаль, який мала досї до Івана, вилила у тих сльозах, примирила ся із ним, булаб його по руках цїлувала, того Василевого дєдя. А потім прийшли ще страшнїщі днї. Її дєдьо завзяв ся. Як сказав, так став лагодити її до вінчання із Петром. Вона не вірила, не думала, щоб у гріб хотїв її закопати власний її дєдьо. Аж ось сьогодня все прояснило ся, бодай було не дочекало. На даві був рух у хатї. Дєдьо сопів, кричав, мама плакала, потім прийшов Петро. Дєдьо вирядив її одягти ся. Підуть давати на оповіди. В однїй хвилинї щось увірвало ся

її у души. Уся надія, яка жила ще в ній досі, покинула її. Нема того, що мав її виратувати із пекла, яке втворило ся перед нею. І вона одягла ся, схопила ся і втекла. Втікалаб світами від лихої своєї долї.

Чогось злякала ся. Стоїть тут далеко від села, від людий, які напосїли ся на неї, а страшно їй. Ануж хтось бачив і зараз прийдуть і возьмуть її і силою заведуть до пан-отця. Вже так би її сокотили, що не вирвалась би із їх рук. І не минулоб її люте горе.

Стрівожена оглянула ся на всї боки. Така німа тишина, аж лячно. Снїги блистять у сонячнїх промінних, аж ослїплюють зір. Там десь курять ся верхи, обсновані серпанками мричі. А лїс чорнїє — глухий, мовчазний, що криє він у собі? Не скаже, не промовить. Якісь страшні очи прозирають крізь його щілини. На Марічку налетїв новий страх. Се лїс промовив до неї своєю таємною мовою, і його вона ще гірше налякала ся. Він не то, що люди. Перед людьми втечеш, схорониш ся, бодай на пустий ґрунь, бодай у лїс, а як лїс схоче тебе притягти до себе, нїхто не дасть тобі захорони. Вона дивить ся навкруги себе і щось пригадуєть ся їй. Нераз чувала, як старенька бабуся-прядїльниця казала їй у довгі зимові вечері казки, чудесні, чарівні, і в тих казках вона нераз згадувала поляну на верхах гір, ось таку царинку, як ся, серед лїсів, де ноги людської нема, а на ній мавки свої ігри-танцї виводять. Лише то в лїтї, а тепер ще зима лежить на горах. А все ж таки не чула себе така сво-

бідна, як досї. Оглянула ся ще раз і побігла до хати, зачиняючи щільно двері за собою.

Ватра почала притухати. В хатї сутенїло. Марічка докинула хутко суччя до ватри. Як розгоріло, на хатї стало яснїще. Вода кипіла. Марічка згадала, що Николай наказував їй, стала засипати кулешу.

Сіла коло печі, вслухувала ся, як тріщить ватра, стала спокійно дожидати.

Почула якусь любу радість у души перед невідомим.

VI.

— Васильчику, леґінику мій годний, орле мій бистрий... — лебеділа Марічка, дивлячи ся Василеви в очи.

Він обіймив її шию, а руки в нього тремтіли. Стояли так на краю ліса і дивили ся в слід Николаєви.

— Голубко моя, Марічко моя! Біднятко моє! Яка жура на тебе впала, скільки ти перетерпіла. Але тепер... тепер усе скінчило ся.

— Якби не Николай, я булаб уже скінчила сьогодня в Черемошевій струї.

— Марічко моя...

Василь обіймав її дужче, притягнув до себе її голову і злучив свої горячі уста з коралевими губами дівчини. Марічка не пручала ся. Притисла свою грудь до Василевої, повисла йому на рамени. Її очи почали заходити млою. Вдивила ся у Василеве лице і не бачить нічого, лише два горіючі огні з його очий. Так млісно зробило ся їй, що він піддержати мусів її, щоб не впала.

Хвилина упоєння тревала недовго. Марічка отрясла ся, схопила ся, — до голови приплила їй давно забута думка: То досї завсїди, як склонила ся у Василеві обійми, борола ся, щоб не ослаб-

нути, щоб не стратити своєї сили. Чула се, що тоді горе насталоб для неї. Ніколи не піддала ся. І тепер, хоч давно вже не була з Василем, хоч дуже давно, як він цілував її губи, пестив її — і тепер вона знов отрясла ся із млости, випростувала ся, і стала говорити про цілком инше.

— Добре, що Николай прийшов вчера з тобою і ночував з нами.

— Ти бояла ся?

— Я так бояла ся, щоб ти не прийшов сам.

— Мене бояла ся?

— Тебе, — мовить і дивить ся йому з усмішкою в очи.

— Хиба я такий страшний?

— Не страшний... Але я бояла ся тебе.

— А прийшла до мене.

— Мусїла прийти. Але добре, що був із нами Николай.

— А тепер він пішов.

— Ну, то що? Ти будеш чемний. Диви, яка гарна днина.

— Для нас Бог святий дав таку гарну днину. Диви — небо, як рибяче око, чисте, чисте... а сніг блистить, якби зорі порозсипав по землї, Марічко, чи може де бути краще, як тут. Сідай, голубко.

Він скинув кожух і розстелив його на землї. Сїли. Марічка склонила головку на його груди і пригорнула ся до нього. Дивили ся перед себе. Над головами у них почав свою чарівну розмову старезний ліс. Гаджуґи дивили ся на них і усміхали ся до молодят. Де не взяла ся мушка і за-

бренїла коло них. Обоє зрадїли. Перша вістунка весни прилетїла повитати їх. Сонце гріло, що Василеви в киптарі було ще за душно. Розіпняв його і обгорнув ним головку Марічки та став вкривати її горячими поцїлунками. Марічка пригорнула ся до його теплого тїла, і лежала так, не порухуючи ся. Слухала, як било його серце. Кождий його удар дрожжю переймав її всю.

— Любочка моя! Ти дуже мучила ся? — поспитав її нїжно Василь, гладячи її золоте волоссє.

— Дуже, Васильку, мучила ся. Страх, як велико я терпіла, як очи свої я за тобою видивляла. Як ти привиджував ся менї, як нераз ненадійно ти ставав коло мене і заговорював до мене. Я чула твій голос — оберну ся, а тебе нема. В ночи прокидаю ся і дивлю ся в вікно, а там ти стоїш, чи був ти коли в мене під вікнами?

— Був, Марічко, був. Я не менче тужив за тобою. Лише прийшли такі часи, що я мусїв забрати ся у бутин і тут уже весь день при роботї, як божа днина — не знаю, що жию. Так гарую. А в вечір натомлений, хочу воснути — і тодї ти, голубко, ти, моя чічко, приходиш до мене і я дивлю ся на тебе, а ти сяєш, як зоря, ти пишаєш ся своєю красою перед моїми очима, воркуєш коло мого серденька, о, тодї я був дуже нещасливий. Тодї все ставало менї перед очи. Як то ми кохали ся, як стелили собі життє, як нас розлучили. І тодї я бачив, як ти побиваєш ся, як бідуєш. Колиб не те, що не верну до ранка, я летїв би до тебе. Нераз пускав ся в дорогу. А погадаю собі, як ти

втекла раз від мене, думаю: чи любить вона ще мене?..

Марічка пригорнула ся до нього ще сильнїще, стала благати:

— Не згадуй того, Васильку. Як я каяла ся. Як я побивала ся тодї за тобою. Як дуже я тодї за тобою тужила. Я зараз хотїла вертати до тебе. Я так бояла ся, щоб ти не лишив мене.

— А до мене що раз страшнїщі вісти приходили. Казали менї, що Петро заходить до вас, що ти за ним, що він уже засватав тебе.

— Ти вірив усему тому?

— Я лише кінчив свою роботу. Бутин став моєю душею. Менї здавало ся, що сей бутин останнє моє дїло, найважнїще дїло мого житя. Скільки я мав перепон — я боров ся із ними завзято: голову покладу, а не піддам ся. Чим страшнїщі вісти приходили до мене про тебе, тим лютїщі рани кервавили в мойому серцї, але росло, крїпшало моє завзяттє до бутина. Я мусїв найти десь забуттє. Я ще й хотїв лишити добру память по собі. Я мусїв довести до ладу сей бутин, щоб знав народ, що Василь Руснак не пустий шибай-голова, що він завзятець, що він не скорить ся нікому, не упаде, його не підкосиш, не зломиш, що головою покладе, а не вступить. Такий Василь Руснак! Такий був завсїди, такий лишить ся й далї.

— Мій любий Васильку! Я побивала ся за тобою, як та мізерна, бідна пташечка, лишалась я без гнїздечка — мій князь, мій коханий Василь пішов від мене, а я сама лишила ся, горюючи, нудьгуючи, тугуючи за ним. А хижий яструб на-

ставив ся в кігті свої мене зловити. Так долітав, так присідав, так прискакував, що, от-от — і збавив би був мене життя.

— Не був би збавив! — крикнув з усеї сили Василь! — Не був би збавив! — повторив, випускаючи з грудий глибокий стогін полекші. — У мому чересї був для нього дарунок. Сталевий, блискучий. Не був би він діждав доторкнути ся тебе, моя ти ягідко, не був би він діждав зловити тебе в свої кігті, моя ти зіронько! Не був би він забрав тебе до своєї хати, моя ти пташко-щебетушко!

Пригорнув її до себе, притис, аж руки їй примлїли. Бояв ся, щоб не вирвав хто йому сього дорогого маєства.

— Мій князю, моя ти дружино! Я в хатї з туги вяла, з жалю никла, з горя сохла, потавала, а ти не забував на мене нї на хвилинку. Ту велику роботу робив, людий з біди вяв ся виводити — і про мене гадав. А що ти мав перетерпіти! Яке твоє було горе велике!

— Моє горе було страшне! Я не знав, що ти думаєш, що ти робити хочеш? Чи з добра, чи з біди ти за Петром? Чи ти забула мене, чи силують тебе твої? Не знав я того. Аде одно я знав: що я люблю тебе, що я присяг собі: тебе нїхто не доторкнеть ся, доки мого життя.

Сягнув до череса.

— Бачиш?

— Куля?

— Для Петра була призначена.

Марічка стрепенула ся.

— Васильку!

— Не ходити по світу тому, хто простягне по тебе руку!

— Ніхто, ніхто вже не посягне по мене! Я твоя, твоя, на віки твоя Марічка, Васильчику мій солоденький, голубчику мій кохапенький, мій орле полонинський.

Кинула ся йому на груди, обіймила його шию та стала вкривати його лице горячими, палкими поцілунками. А потім прискули з її очий перлисті сльози, як студена, кришталька вода бє із укритого жерела в скалі. Увесь біль, уся розпач, уся туга розлуки довгої вилила ся у сих її сльозах. Що заспокоював її, що пригортав до серця, що поцілунками вкривав — не міг утихомирити її плачу. То як мандрівник у пустині, на смерть засуджений, найде нараз поживу й воду, і смерть, що косу вже над ним завісила, десь відлетить, і в ньому оживає надія на нове життє, він усю своє радість сльозами проявить, так плакала Марічка. Плакала, що стільки горя перетерпіла, плакала, що так намучила ся, плакала, на радощах, що те горе минуло ся, на віки відлетіло від неї. Вонаж коло нього, коло Васильчика свойого. Ніхто, ніяка сила не розлучить їх, ніхто не відорве її від нього! Тепер зачинасть ся нове життє для неї. Всї сумніви, що їх закинув у її душу Василів дєдьо, він сам розвіяв. Вона не сестра Василеви. Вона його дружиною стане. Коханою, дорогою жінкою.

Аж ось глянула йому в очи і налякала ся.

Що вона там побачила, що вихопила ся з його рук і зірвала ся на рівні ноги? Та він придер-

жав її за коліна. Пригорнув їх до своєї голови. Як сидів досі, лишив ся й далі сидячи, і держав її в дужих своїх руках.

— Встань, Васильку. Пусти мене... — просила ся.

Хотіла вихопити ся. Держав. Нараз пустив. Побіг за нею. Хоч як утікала — дігнав її. Стояли, обіймивши ся, задивлені у себе, заслухані у власний віддих, у биттє своїх сердець, у хвильованнє грудий. Якийсь дивний чар обсотав їх голови, їх постаті повязав в одно, обсипував їх таємними, незримими, нерозірваними нитками. Чим далї, чули, що вже ніяка сила їх не розірве. Забули за світ увесь. Над головами в них шумів ліс, промовляючи до них чарівною мовою любови, промінї сонця золотом обсипували їх, у їхнїх стіп цвілі перші весняні цвіти. Білі їх головки, кучеряві, стелили ся їм під ноги. Цїла природа співала їм великий гимн любови. Вони стояли неповорушно. Вслухували ся одно в думки другого. Розуміли свої думки, свої почування, свої бажання.

Лице Марічки приблїдло. Таке стало ясне, таке поважне. На нїм проявив ся у повній силї настрій вижидання. Лише тремтїли її руки, лише вмлївали ноги під нею. Ледви тримала ся на них.

Нараз здрігнули її очи розкішною усмішкою, втворили ся її уста, а Василеві губи прилипли до них. Марічка дивила ся на нього немов крізь мраку, чула, як легким рухом руки він повернув її кудись, веде... Ішла, плила, — керма вихопила ся їй із рук.

— Марічко, моя люба княгине, чічко моя пишна...

— Мій ти соколойку, моя ти порадойко, Васильку мій єдиний...

У їх стіп стелили ся густі мрячі; як повінь береги ріки — виповнювали поточини, ізвори, долини; над їх головами яснїло сонце, як шовкові нитки розстелили ся його промінї, продираючи ся крізь фою смерік.

Вони обойко немов у зачарований світ попали. Раз сидїли мовчки і дивили ся перед себе. Бачили, як той сивий туман мрячі провалюють ся крізь верхи, як один верх за одним виринає, неначе в купілї нагріти ся на сонцї, а останки густої мрячі чіпають ся його боків, ніг, заки він обтрясеть ся із них до чиста і заяснїє у всїй своїй зимовій повазї, нагріваючи своє зморожене тїло у несміливих промінях весняного сонця. Раз ізнов стояли проти себе і дивили ся собі в очи. Шукали відповіди, чи справдї все те на яві, чи їм так снить ся? Щасливий усміх, дотик руки розганяли їх трівогу і вони кидали ся собі в обійми. А то знов сміяли ся пустим дїточим сміхом, нападала їх пустота, Марічка втїкала, Василь ловив її, здоганяв і трохи не до млости доводив своїми пестощами...

— Зазулько моя пишненька, душко моя сріблененька, охото моя солоденька! — шепотїв задиханий, наздігнавши її, а очи — мов жар, мов блискавки...

— Дружино моя дорога! — мовить лагідно Марічка, смирна, вся віддана йому. Такий був невинний погляд очий її, така безмежна щирість...

Він, як той Черемош буйний, вона, як молода гаджуджка, що росла над його берегом і нараз підмулена його бистриною, склонить ся на його хвилї, впаде в обійми його вод, слабонька, немічна, пливе куди несе її струя. Така була безсильна Марічка в його руках, плила, мов та гаджуджка, куди він рвав її з собою.

— Потїхо моя єдина...

— Я тебе, як зірочки, виглядала, ой, князю мій, князю солодкий.

Ще раз і ще раз і ще радість свою виливала в любих словах, щаслива, що знов зійшли ся. Вона не надїяла ся, щоб так хутко скінчила ся вся її мука, щоб так прудко настали кращі часи. Колиб не той — ніколи не промовила, не назвала його імени — вонаб далї очи свої видивляла, гіркі сльози проливала. Як ненадїйно впало на неї велике щастє. А чи не розвієть ся воно?

Ніколи! — чула відповідь його.

— Ніколи він її не лишить, не кине? Не піде за иншою? Не осміє, не знеславить її? Вона би смерть заподїяла собі. Онтам на днї Черемоша глядалиб студеного її тїла. Вона у мавку перекинулась би і його одного шукала би. Світи перелетїлаб за ним. Кудиб він не пішов, вона була би коло нього. І найшла би таку годину, що він би був її. І вже нїхто не тїшив би ся ним. Вона одна!

Звідки такі думки? Як він посмів би лишити її, як міг би? Вона цїле його життє. Він лише доти жив, доки нїхто не посягав по неї. Хто наближив ся б був, він мав тому й собі вкоротити віку.

А всеж таки вона, що мала, все завірила йому. Що буде тепер? Доки так жити муть невінчані?

Він перебивав її сумні думки:

— Марічко, розрадо моя! Хто би то сим журив ся! Журу лишім на инші люди! Нам тепер весело буде жити! Ми мемо набувати ся. Ти мені хатку меш веселити, ти мені подвірячко меш красити, ти мене меш тішити, мою самоту меш розганяти.

А в неї пробивав ся господарський інстинкт. Виринала перед її очима картина будучого їх щастя:

— Господарю мій великий, старанику мій годний... Як ти меш д' хаті наближати ся, я тобі буду ворітця розкладати, дверці буду тобі отвирати, стіл буду тобі застеляти, їсточки буду тобі давати. Я своїх ручок не му жалувати.

Як пташка щебетала. Виспівала трохи не всю ідиллю свого жіночого життя.

— Я тобі вірно буду служити.

Василь у почутті своєї сили і переваги над нею, у відчутті своєї власти пригорнув її до грудий і притис, що міг, кріпко. А вона, в нагороду за таке сердешне признаннє, стала далї розпливати ся, розніжена:

— Я тобі городи му сапати, я тобі садочку му доглядати, я тобі коровки іздою, овечок тобі доглянy. Васильку мій солоденький, Васильку мій єдиний.

Минали ся від пестощів, горіли від любощів, пянїли від слів солодких, обіймів, поцїлунків.

А днї плили за днями. Розкішні, погідні, гарні весняні днї.

Зима щезала на очах. Де злїд снїгу продерла

ся царинка, розстелював ся на ній свіжий, зелений килим. А соняшні промінї ткали на ньому чарівні взори: білі, жовті, голубі краски вплїтали у зелень ковра царинки — а взори що раз то міняли свій вид, молодечо свіжі, чим раз то повнїщі, з кождою хвилиною більш розкішні.

А там долїщами шуміли, гутїли води потоків, кипів клекотїв спінений Черемош.

Василь усе те бачив усе показував своїй коханій, але все те було таке дуже далеке від нього... А Марічка?... Вона не бачила нїчого. Він заступив її світ, як той велит-верх, що хиба небо синє та облаки бачиш почерез нього. І вона одно весняне небо чисте бачила, а на ньому срібне сонце. Бо сонце теплом своїм душу огрівало Марічцї, самі ясні, самі погідні думки оживлювало в нїй.

Весна білими невинними чічками розцвітала в її серцї, любовним щебетом пташок гомонїла в її душі, творчими промінями сонця кружила в її крові.

Марічка не тямила ся із щастя, з розкошів...

Василь слухає, що повістує йому Николай, а на його лицї то радість грає ся, то смуток тїни кидає. Знає, що Николай бивалий чоловік, а вірити не може його словам. Таке він виніс із долу сюди в верхи, у Василеву самітну хатчину.

То вже на другий тиждень пішло, як Василь сидить тут із Марічкою. Все лишив, усе кинув, нїчим не журить ся, світ не істнує для нього. Нехай поки Николай про всячину дбає. Але чим далї,

виринає перед Василем питаннє: що потім? куди відтак? Він знав, що тепер із Танасїєм не говорити. Такий уже лютий на нього, що твердий буде між ними порахунок. Казав шукати, дав уже знати шандарям, що пропала йому донька. Він свідім того, хто її сприятав, лише не знає, де сховав. І сам пропав. Пішла чутка, що шукають Василя і Марічки. І не знати, чи нїхто не знав, де дїлись вони, чи всї знали, але мовчати вміли, завсїди найдеть ся добра якась душа, що стане розважувати Танасїя, до живого допече йому своїми жалісними словами, але де їх шукати — не скаже. Пішли вісти по селу, що Василь кинув усю роботу, передав Николаєви, а сам поїхав з Марічкою до Боснї. Инші казали, що бачили його в Дорнї на Буковинї, як їхав до Румунії на роботу. Тепер уже кождий бачив їх обоє як виїздили з села, лише кождий в иншій порі і кождий показував инший напрям. Танасїй — що слухав, потім гонив від себе вістунів, бив жінку, збиткував дрібні дїти, Петра й на очи не міг стерпіти. Сказав йому навіть: „Не вмів сокотити — вибачай. Ми вже собі, як були давнїще — чужі“. Почав утїкати перед ним, а що Докія нїколи з Петром не була добра, він перестав навідувати ся. Танасїй одного хотів: дістати в свої руки Марічку. Що він думав зробити із нею? Сього не знав нї він, нї хто не дізнав сяб від нього. Але найти їх, розлучити, знеславити дївку, бити, катувати, до громадського арешту заперти, щоби лише заспокоїти своє ображене серце. А Василеви то так відгрожував ся, що будь він не Василь і не Руснакового роду, він як лист трипети дрожав би, слухаючи самих

погроз. Василь добре знав, який гостинець лагодить йому Танасій, як здибають ся вперше.

Отож тепер війна на всї боки. Його дедьо — що найлютїщий ворог, тепер Танасій — Маріччин дедьо, а ще бачив нового ворога, що досї був великим йому приятелем. Він знав, як картає о. Савчук усїх, що на віру сидять — невінчані. І тепер нераз він бачив себе в церкві. На проповіди, мов громи, гомонять великі, зневажливі слова проти всїх, що Господа ображають, божий закон ламають, на віру сидять. Той кине жінку, та чоловіка і сходять ся до купи і як худоба. Гірш худоби. А люди дивлять ся на се і потурають. „Слава Йсусу“ — кажуть, стрічаючи таких грішників. Господа Бога самі ображають, здоровлячи такого грішника божим іменем. То не „Слава Йсусу!“ то належалоб сказати при стрічи: „Грішнику, безбожнику, образнику Господа Бога святого!“... Не було за кріпких слів, щоб споневажити таких, що живуть у дикому подружжі. А тепер він, якому о. Савчук був щирим дорадником — пішов тоюж дорогою! Які будуть між ними відносини? Чи найдеть ся яка рада? Якби бодай його дедьо, Іван, не був із ними у гнїву, моглиб якось полагодити з пан-отцем. А так... Він приступу не має до хати. Тепер ще більш розїв ся дедьо, бо спілка доходить до доброго кінця, бутин теж, ось-ось і вже підуть дараби. А там і край роботї. І чим [illegible] тим дужче обкипала гн[illegible] Іванова душа. Він в одно ще мав на[illegible] що Ва[illegible] бутином, а він, Іван, возьме його за спілку з Гершком у руки. Тепер уже пр[illegible]. Що прав[illegible], Марічка перепо-

віла йому розмову Івана з Танасієм, але він не сподівав ся нічого доброго.

Нараз приходить Николай:

— Твій дєдьо лагодить хату.

— Для кого?

— Для тебе!

— Хто?

— Твій дєдьо, Іван Руснак.

— Для мене?

— Нїби для вас обоїх: для тебе і твоєї Марічки.

Василь почав ще раз розпитувати. Нарештї зрозумів, що його дєдьо знає все, що стало ся, де вони є, що се він прислав їм ліжники.

— То не твої ліжники? — питаєть ся здивований Василь.

— Перший — то мій, а сих три — то ваші. Твого дєдя.

Не міг вийти з дива. Як се стало ся?

Цїлком просто. Сам прийшов дєдьо Іван ід Николаєви в крамницю. І Николай не міг начудувати ся, як відчинили ся двері, а в них станув старий Русна[illegible]. Він ще [illegible] був у крамниці нїколи. Сидить, люльку набиває, за товар розпитує, як мука стоїть у цінї, який торг, чи вдержить ся крамниця? Николай, як міг, усе йому розтолкував. По тім зійшли на бутин. Він знов, що знав: робота вже кінчить ся в лісї. Трохи не все вирубали, а що лишило ся, будуть кінчити нарік. У Львові згодили ся на се. Тепер спускають ризами миґлують. За дві недїлї скінчать усе. Тодї муть передавати, розраховувати ся. Питав, як вийде спілка? Ни-

колай пояснив, що трохи не в двоє заробить кождий, що працював у бутині, за зиму, ніж иншими роками. А спільники дістануть свій процент від вложених паїв. Будуть звертати паї? Ледви. Паї лишуть ся, бо спілка возьме ся до иншої роботи.

Годї Іван запитав несподівано, де він, Василь?

Був у бутінї. То він так вивів бутин.

Але тепер де він? У бутинї відай нема.

Не знати. Зрештою нащо йому знати?

Він відай із Марічкою.

Не знати.

Николай не має чого бояти ся. Він бизівно знає, де Василь. Нехай Николай прийде до нього до хати, він передасть Василеви ліжники. Лише, щоб Василь не знав про те.

Із сими словами вийшов із крамниції.

А тепер пятьох робітників від ранку до пізної ночи лагодять нову хату. Іван не таїв ся: для Василя і молодої невістки.

Уже і в пан-отця був. Вже все уложене.

Василь слухає і з дива зійти не може. В його серції родить ся нове почуваннє: вдяки і любови до свого дедя. На колїна впав би перед ним, по руках цїлував би його, по ногах, якби він був тут перед ним.

А враз із тим почуваєть ся в його души новий приплив свіжої сили до праці, охоти до боротьби із супротивностями, завзяття до витреваня у найбільших трудах.

Марічка і Николай слухають, як він оповідає їм широко, яка тепер чекає на них праця — дивлять ся на нього заслухані і вірять, що кожде його

слово здійснить ся. Нема вже такої сили, що оперлась би його волї.

— Я певний, — мовить Василь, — що дедьо приступить до спілки.

— Я знав се вже давно, — усміхаєть ся Николай, — лише не мав тобі говорити. То тобі дарунок на весїлле від дедя.

Василь сухає щасливий і на радощах не знає, що сказати. --

VII.

Нагло зачав віяти полудневий вітер. Був такий сильний, що трохи побоїв із хат не звергав, а теплий такий, що млісно робило ся. Люди, що виходили в кожухах, ледви двигали їх на плечех, так їх ослаблював сей весняний вітер.

Що була ще зночи зима, диви, аж там показуєть ся царинка, руда, як її зима ще з осени вкрила, а сонце пригріло, мрячі в ночи її сполокали, вона зеленіти починаєть ся. Здавало ся, що той вітер їсть зиму-сніг.

Із ґрунів спливають потоки води. Де лише є яка заглубина, зараз пронирає попід сніги вода до неї, чурить, спливає по склонах ґрунів, доки не получить ся зі сніговою водою з инших верхів. А вже поточини оживили ся, як ніколи. Стільки в них шуму, стільки гуку! Великі каменюки котять ся чим раз нище, провалюють ся одні через одних, а є води добуваєть ся немов підземний громіт. Місцями зібють ся в одну загату — вода спиняєть ся, пінить ся, колотить ся, продираєть ся поміж камяну загату і стрімкі урвисті береги потока, рве землю, шутер, нову зарву продере і летить з побідним усміхом далї у низ. Нові води, що надпливуть із горіща, лише обдивлять ся, що тут діє та

запора, здивовані обкрутять ся коло кождої каменюки і шубовснуть у нове русло, продерте у березї поточини. А ще нові не вдоволять ся тим, щоби пройти спокійно. Вони вже чують силу за собою — іде їх що раз більше, згоняє їх із царинок і скельних верхів безупинний подув вітру і теплі соняшні проміні. Уже мають шурнути поміж скельну запору і зарваний беріг, нараз заграє із ними корінне високої гаджуґи, що похилила ся над зарвою. Одна мить — і на їх хвилях спливає земля зпід гаджуґи; забрали і затопили, понесли з собою, а в спадщині полишили своїм нащадкам доконати зачате діло. Уже нема спокою гаджудзї. Що надпливе хвиля, земля зпід її коріння розсипасть ся, коріні плавають неначе вужі-вени, ірають ся із спіненими водами потока. А хвилї пестять їх, цїлують, манять ід собі, увільнюють їх з обіймів землї. Зачинасть ся любовна ігра води з гаджуґою. Задирливі шепоти, пусті перегони, за ними йдуть усмішки, обійми... А хвиля гонить за хвилею, а кожда манить смереку д' собі, показують їй нові світи в погонї на спіненій струї потока. Ґаджуґа стоїть поважна, насуплена, коли налетить бистріща хвиля й зачне ігру з корінями гаджуґи, вона перехилить ся над потік, гнївним оком кине, схвильована стрепене головою-вершком — хотїлаб спинити небезпешну забаву. А гнїв її ще більшає, що вже вернути до свойого становища не в силї. Чим раз хилить ся, клонить ся, чим більш гнївна, трівожна, що раз більше безсильна.

Над вечір налетїла велика струя. Там, де запора зробила ся, вєть ся вже шалена крутїж. Вода

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

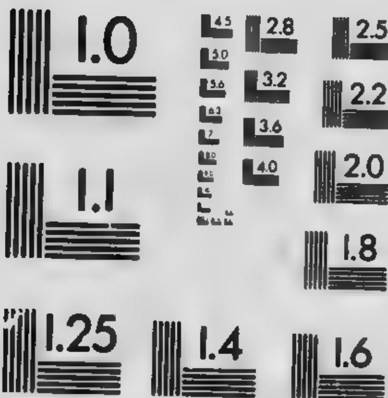

закипіла, закітлувала, до дна пірнула і звідти з великою силою вискочила в гору, одним розмахом вдарила об зарву під гаджуґою. Не видержала розранена земля. З розшарпаного лона віддер ся остаток, що держав корінне гаджуґи, і величезна смерека провалила ся з лопотом, ломотом, громотом напоперек поточини. Вершком вломила скілька гаджуджок по тім боці потока, сама скупала ся в студених водах. Зачала ся нова ігра хвиль потока з гаджуґою.

А води все більшає, більшає, її сила чим раз дужчає.

Найбільше лютували сухі потоки. Се одинокий час у році, коли вони могли покріпити до схочу своє камяне лоно, виснажене жаркими промінями літнього сонця. Тут уже, мов громи гриміли, так лопотіли камяні брили, перекидувані водою з місця на місце. Терли боками об себе, головою били, збивали собі всї острі роги, всї грани, а дорогу устелював їм дрібний шутер, або зернистий пісок. Ніщо не спинювало тут води в її розгоні. На кождому ступені добирала нової сили, летіла стрімголов у бердо. Не було ні в жолобині, ні по її боках анї дерев, анї хащів, навіть трави тут не засївали ся. Що не спалить у лїтї спека, звялить мороз у зимі, вирве з коріннєм весняна повінь. Зачала ся руйнуюча праця води, підпомагали її великі камяні брили. Що рушить ся з місця такий скельний велит, торощить усе своєю головою, ніякий камінь не опреть ся йому, а вже найдужче, що все за ним гонить, наче окаяне. Куди пройде той каменище, вода бере вже без найменчої опори менчі

камінї, дрібний шутер, скельні обломи камяних брил. Все те летить у стромину, реве, гуде і клекотить. Десь по дорозї перекинула рука людини ворнинє через сей сухий потік, дбайливий господар відмежував свої царинки від сусїдських. Цїла та камяна навала у дикому свойому розгонї одним розмахом здула з землї ворнинє, а ворнянки одні розкинула по цари х, одні забрала з собою. Летить грізна, розсатанїла, скажена, пінить ся, прискає, розмітує камінї, гупотить, дудонить, мов громом грюкотить, чим раз сильнїща, чим раз страшнїща, із кождим рухом, при кождому кроцї більша й могутнїща. Долїщами вже з берегів вириваєть ся, то городи рве, то хати підмулює, то шовкові царинки в каменистий зарінок перетворює-казить. Доки не простелить ся напоперек дороги, доки не вгатить ся клином у русло ріки.

Шалені герцї сухих потоків. Весняні, вольні ігри.

А там здовж потока від його жерел до місця, де вливаєть ся у Черемош, більш, як на милю, простягло ся село. Хати і царинки, городи й сїножати, і знов хати і царинки. По обох боках потока. А здовж над берегом веть ся вузка доріжка. Вона, мов гадина, крутить ся з одного берега на другий, попід скали, понад поточину мостами, кашицями обставлена, мурами забезпечена... Що року в осени виходять усї мешканцї села — по пять-шість днїв роблять і сяк-так її проведуть. Бодай на зиму буде. А перший подув весни, перші збурхані води — там урвало кашицю, тут раки знесло, фашинє забрало, там міст зірвало, тут змело дорогу рівно

зі скалою. І ті, що клали її і ті, що їздили нею всю зиму, не пізналиб і місця, куди вела дорога; — якби там споконвіку русло потока і нїщо, як лише камяне його дно, вічне шутровище. Так грають буйні хвилї, що люди стоять над берегами і руки ломлять. А пробіжать води, опадуть — з дороги анї слїду, а русло потока — куди воно не перекинуло ся! Анї пізнати, де було торік, де позаторік. Цїлком нове корито вирили собі води і пливуть ним до найближчої зливи. А вбє плова ґрунї, знов робота потокови. До останка забере дорогу, урве кілька царинок, захопить де дробя, де теля на царинцї, або і хату підмулить, оберне, знов змінить русло, або й на двоє-троє рамен розщибнеть ся. І знов до найближчої зливи, до свіжої повенї.

А дороги вже люди не роблять до самої осени. Пуста була би їх робота. Карають ся шутровищами, або взагалї возами не їздять — верхи конем перехоплюють ся. А виїздять із хати, чи в місто, чи до церкви, з трівогою оглядають ся на небо та обдивлюють хмари, вере чи не вдарить злива, не відорве їх від хати і від маржини на скілька днїв, аж доки не пробіжуть розгуляні води потока.

Дивні, необчислимі жарти дикого, гірського живла!

А Черемош гуде, грізний, дужий, розгуканий.

Перш усего залле прибережні шутровища, виповнить цїле своє камяне ложе, що віки цїлі його рвав, лютуючи у вузких своїх берегах. Уже захопив прибережні глеї. Риєть ся в них, шарпає, дере

цїпку землю. Не поможуть її трави, що встелили царинки понад берегами ріки. Що никле коріннє травиці для гнївної води! Великий шмат царинки розколов ся, відірвав ся від свого вікового гнїзда і ледви чи міг розпрощати ся з рідною нивою, як вода проглотнула його. Від разу, якби не було нїколи тої життєвої сили, що лучить зерна піску, дрібки землї в одно, розлетів ся, розкришив ся, розсипав ся захоплений пласт землї на тисячі, міліони частин-дрібок, розвіяв ся на днї ріки. А вода далї карбулить зарву — тепер уже лекше йде її злочинна робота.

І вільхи, що густим лїсом укрили береги ріки, і вони не поможуть землї у безсильних її змаганнях із спіненими водами. Вони найдужче держать у купі глеї. Між ними, тими сумними вільхами і їх земельним підложем, витворило ся тайком, за німою взаїмною згодою тїсне співжиттє, а кождий рік, кожда весняна чи лїтня повінь кріпляє його. Вільхи держать цупко кіріннями глеї в своїх обіймах, глеї скріпляють силу вільх, всї свої життєві соки дають їм на поживу, радїють кождим свіжим листочком вільх, кождою новою галузкою деревин, кождим молодим пасемком. А прийде повінь, зібють ся води, зачнуть гримати карбулені камінюки, гатити захоплені по дорозї ковбки дерева — гляди: там ухопило вільху, там вода обіймила цїлий їх острівчик, далї вкрила землю, рве її, шарпає зверху, знов деинде перехилило деревину, поперехрещувало гиллє, суччє, там перевернуло величезну вільху, але поки що не було сили в води забрати її — не змогла вирвати всего коріння. І так лежати ме

деревина і соромом вкриватись ме, що її корінне виставлене на денне світло. Вода розгорне його, випорнає всю землю зноміж нього, видовбає найменчий камінчик, вмиє його і лишить збезчещене, обдерте, голе — на віки, як прийде слушний її час, як ослабне її міць, її сила. А покищо кипить завзята боротьба хвиль ріки в громадою прибережної вільшини.

Бистра струя ріки починає шукати, кудиб то їй пробрати ся на прибережні царинки. От, надибала обниженний беріг. Колись плив сюди потічок із під ґруня і тут він вливав ся до ріки. Ліси врубали, води не стало, потічок щез, але легонька заглубина лишила ся. До неї наблизили ся води ріки, увірвали ся в поточини, летять на перегони. Чути в їх гомоні радість, що вспіли вирватись на волю із вузкого русла ріки, тепер їм воля погуляти по царинках, натїшити ся повною свободою. Незвісне тягне їх до себе, рве їх далї і далї. Хвилї за хвилями, чим раз їх більше, в одно сильнїщі більше до збитків охочі. Замало їм уже місця в поточині, уже розлили ся скрізь по царинках; дивлять ся, розглядають ся, рух свій спинили, роздивлюють ся цікаво, куди вони попали. А тут уже чують, як клекотять за ними нові хвилї, велика сила йде їм на підмогу. Залили всї царинки, вистелили їх намулом, піском, а то й шутровищем, що лише попало за ними з ріки у поточину, а тут уже нова навала прогнала їх назад до ріки. Тільки не припинила ся зачата ними робота. Тепер уже така сила води перехопила ся на царинки, і вдирає ся ще і ще, що, де були царини, де, як снїги стопили ся,

зелень вкривала землицю, — одно море спіненої, розбурханої, розгуляної каламутної води.

Люди виходять із хатів, що розложили ся на горбочках, стоять над берегом, доки захопила їх царини вода, а зір у них мутний, плече похнюплене. Що лишить їм отся вода, як уже сплине. Чи не зробить із їх веселих царинок камяного гробовища, мертвого шутровища? І ляк їх обхоплює: доки що буде прибувати вода? Чи не загрозить їх хат, чи не захопить їх статків, чи не затопить маржини? Пізно до вечера не сплять, ночами вартують, ватри кладуть, і все звертають свої очи в горішний бік, звідки садить і садить в одно непереможна сила.

А ріка вже несе на своїх хвилях, що змогла де захопити горіщами.

Там вирвала гаджуґу з корінем, несе її, а корінь увесь у воді поринає, лише десь на підводну скалу зіпреть ся, вирине і покажеть ся у всій своїй силї.

Так цупко сидів у землї і таки взяла вода, — шепочуть ледви чутно люди проміж себе, а лиця їх блїднуть із остраху.

— Ади, ади, дараба! — залунав новий оклик.

— Якийсь поквапив ся і збив уже дарабу, тай от — яке його!

— А чому не присилив добре?

— Ой, присилиш! І вужву урве, хочби й дротяну і кіл вихопить із землї, і дерево знесе, якби до нього присилив. З такою водою нема жартів. Най Господь святий милує.

Дараба надлетїла і з усеї сили вгатила в кашицю, що на ній стояла бер. Люди, що бачили се

заперли віддих у грудях. Нема більшого нещастя, як колиб знесло кладку. Ніяк не дістанеш ся на той бік. Дараба розколола ся на двоє. Такий був сильний удар, що розірвала вужви, але другим кінцем таки сперла ся на кашиці. Застогнали видці. Вони розуміли добре, до чого йде далї. Вода підхопить дарабу з обох боків кашиці, піднесе її під саму бер, а на її широких крилах зачне спинювати ковбки. А от — уже й зачала ся музика. Дараба скрипить, пищить, лопає об вязання бери, а що належить ковбок, гримне з усеї сили в дарабу. Піде такий гук, як від гарматнього стрілу. Поки що ще відбивають ся всї ковбки від дараби і летять попід бер стрілою далї. Люди за кождим наближеннєм ковбка спирають віддих у грудях, а пройде — скидають важкий тягар із души. Що правда, нема вже в них багато надії на вратованнє бери. Вода в одно прибуває, ледви чи додержить ся кладка до вечера. А ночи безпешно не перестоїть. Скільки разів повінь — люди вистоюють по обох берегах, ґрунями, і слїдять, що дїєть ся з беррю. На неї так тяжко здобути ся. Як возьме вода, нераз і пів року не можуть допросити ся, щоби получили заріче з селом. Ночами вистоюють на берегах і наслухують, чи не тріщить бер. А коли заскриплять бервена у чопах і нема ніякого сумніву, що вода забрала кладку, один оклик жалю, один стогін лунає по обох боках...

Аж ось надлетїли два ковбки і вгатили в дарабу Один з них від разу запоров гузьиром під дарабу і всунув ся до половини. За той час наскочив на нього другий і ляг поперек нього, опираючи

ся об дарабу. Лежав так напоперед ріки. В одну мить збила ся коло дараби на сих двох ковбках ціла громада. Що надлетить який, уже не просунеть ся. Сей зіпреть ся під дарабою, той висуне свій гузьир на неї, инший запутаєть ся між ковбки. Їх бервена розложили ся, як довгі руки, на ріці і ловлять уже все, що наплине. Зачав робити ся великий стрім. Ковбки пливуть, летять, гатять об стрім, спинюють ся на ньому. На строму скрипить, тріщить, лопотить. Стогне, плаче, гуде, реве, гримить.

Нараз, хто стояв над рікою — охнув із жаху. Що не було вже в людий надії, щоби бер могла вратувати ся — тепер станула їм перед очи страшна дійсність. Із горіща надлетіла в шаленому гоні нова дараба. Із такою силою гонила, що дух людям запирало. Чим більш близила ся ід бери, ставало яснїще, що летить просто на стрім.

Бебевх!

Цілий стрім затряс ся. Ковбки потисли, посунула ся під силою удару перша дараба. А як цілий стрім опер ся на задньому її кінці і тепер наляг на нього та пригнув його трохи не до дна ріки, передній край вискочив із води і напер з усеї сили на бер. А в туж мить і ковбки і друга дараба майже незамітно пересунули ся через бер і коли увільнені із строма ковбки почали розпливати ся по воді, видці із берегів побачили, що там, де була бер, пливе свобідно вода, нічим не спинювана, грізна, страшна. Лише прибережні бервена кладки сплили за водою і гритулили ся до берега. У них почали

бігти з новою силою ковбки, стали тріщати бервена кладки, доки і їх не забрав збурханий Черемош.

Тепер уже плили ковбки і ковбки і десь поміж них проштрикне гаджуджка, там вільха, урвана водою із берега, там знов дараба, сильно ушкоджена довгою дикою мандрівкою.

Величаво плили ковбки. Тепер їх пора. Уже з зими наскладано їх при берегах, щоб перша повінь забрала їх і понесла милями цілими в долину, де їх виловлюють і у дараби збивають

Ковбок пливе, ледви гойдаючи ся, мов стріла летить, а хвилї води колихають його. Доки на струї, він нічим неспинюваний летить, що аж за очи ловить. А наблизить ся до берега, гепне з усеї сили об кашицю. Такий від того йде гомін, неначе би далекий грім гуркотів десь у верхах. А як спряжуть ся два три ковбки, яку то гру вони зачнуть, як переганяють ся, щоб скорше плисти один від одного. Пливуть, доки не спинять ся на якім строму. Тодї вже звязані, безсильні, лежать і ждуть, поки не увільнить їх рука Гуцула, що, в малу воду, бовтаючи ся по пояс, а нераз по пахи в водї, строми розбирає.

А поки — вода раз у раз прибуває, ковбки пливуть, пливуть, кашиці розбивають, ґрунта розшарпують і пускають з водою, помагають Черемошеви в його роботї нищення.

Минають днї. Віє теплий вітер із півдня Карпат. Топлять ся останки снїгів на ґрунях і кичерах. Шумлять потоки, купаючи ся в зимових заметїллях у стромииах та поточинах. Гуде Черемош, несе на

спінених хвилях, що лиш захопить, збиткує, що зарве розгуляна вода.

Царинки вкривають ся свіжою зеленню. Оживлюють ся фоя смерік, берези мов у вінку, у дрібному листї.

А люди ходять понурі попад береги ріки і ломлять руки, вкривають лиця сумом на вид руїни, яку полишає по собі вода, спливаючи з царинок, відслонюючи подерті, пошматовані береги їх городів, їх нив.

Нарештї обертаєть ся вітер, слабне, втихає. А над гірською долиною розливають ся лагідні, ніжні промінї весняного сонця.

На берегом ріки великий рух.

У високих миґлах лежить дерево готове до сплаву. Коло нього порають ся люди: одні розбирають миґли і сунуть ковбки на підстелених друґарях ід берегови ріки, одні збивають там дараби, одні спускають ризами останки дерева із бутина. Чути оклики осторогп, там заклики, щоб дерево спускали, одні обчислюють, инші перечать ся. Навкруги горять ватри. У них присмолюють гаджуджки, а відтак обвивають їх коло стовпів, крутять розкрути. Там кілки тешуть, онде керми ладять. Як у великій фабрицї.

— Завтра пускають перші дараби! — лунає по всїх усюдах веселий голос секманича.

— Завтра пускають дараби!

Всїх очи звертають ся мимохіть на воду. Черемош буйний ще, дужий, але повінь, та страшна весняна повінь, минула. Води ще дуже багато, але

від тепер аж до пізної весни, трохи не до літа, буде її в одно доволї. Всї дараби можуть пройти, а ще води не обменчить ся.

— Ото, якби покійний Юра. Той уже вертав би з Вижницї.

— О, той не втерпів би був, щоби ще позавчера не скочити на дарабу.

— То був раз керманич, царство йому небесне!

Над вечір спустили першу дарабу на воду. Присилена тугою вужвою колисала ся весело на бистрих хвилях ріки. Ні раз се її не здивувало.

Окликам радости не було кінця.

До пізного вечера не вгавала праця, не втихали голоси. Кождий квапив, щоби був на завтра готовий із своєю дарабою, кождий хотїв гонити її першої днини. Кінчили своє дивне дїло.

Запала ніч. А працї ніхто не лишав. Горіли великою полумінню ватри й кидали багато світла. Високо в гору знимали ся густі дими й стелили ся по сусїднїх кичерах. Від світла ватер ще чорнїщі ставали темні ґрунї, що, немов сонні велитн, дрімали спокійним сном. Що їм там гамір сотнї людий, що їм огнї десятка ватер. Пусте!..

Нараз заяснїло на сході небо, позолотили ся долїшні краї хмарки. Ще хвиля, ще, а на небо викотив ся повний місяць і осріблив своїм світлом долину ріки. Поблїдли чорні ґрунї, кинули глибокі тїни в поточини. А місяць, розглядаючи ся по долинї, побачив, як таємні якісь тїни снують ся поміж дерева, накликують ся, гупають сапінами, сокирами.

Здивований кликнув на хмарку, вона надплила, протерла йому очи.

Почав ще уважнійш приглядати ся:

Хто такий ворушить своїм гомоном тишину ночи?

Пізнав Василя. Такий усміхнений, розрадуваний, щасливий.

Ах, то той, що світ узяв ся перевертати. Він знав його не від сьогодня. Тисячі, милїони лїт знав його. Вічно того самого.

Успокоїв ся й усміхнув ся своїм старечим усміхом. А звертаючи ся в инший бік, докинув:

— Пробуй, небоже, доки не обірвеш собі рук, доки не обгорять тобі крила.

Надлетїла хмарка, заслонила йому очи. Але і місяць забув про Василя, про увесь той гурт — його очи обіймали що раз нових людий, нові події і всюди він бачив одно, усему він знав один конець.

І пісна усмішка пережитого старика ще дужче викривила його лице.

В Криворівнї 6. листопада 1914.

Тогож автора вийшли:

А. Володиславич: **Орли,** комедія в чотирох діях. Львів, 1908. Накладом Української Видавничої Спілки. Ціна 3 кор.

А. Крушельницький: **Трівога,** Драма в трьох діях, Коломия 1910. Ціна 3 кор.